

КИЇВ

1

1968

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Торжество ленінського плану побудови соціалізму на Україні.
- З історії розвитку історичної науки на Україні (добірка).
- На допомогу пропагандистам і слухачам мережі політичної освіти.
- Революційні традиції боротьби німецького народу проти мілітаризму та війни.
- Шукачі скарбів (Легенди і дійсність).
- Наш календар.

БЕРЕГОВЕНКО Т., ДОЛІШНЯ А. — Люди незламної волі, вид-во «Каменяр», Львів, 1967, 75 с. з іл.

Битва за Буковину, изд-во «Каменяр», Ужгород, 1967, 192 с. с илл.

Бойова і трудова слава Ровенщини, вид-во «Каменяр», Львів, 1967, 107 с. з іл.

Борьба трудящихся украинских Приднубайских земель за социальное и национальное освобождение. 1918—1940 гг. (Сборник документов и материалов), изд-во «Маяк», Одесса, 1967, 328 с.

Визначні місця Дніпропетровщини, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1967, 195 с. з іл.

Вулиці і площі Дніпропетровська, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1967, 150 с. з іл.

Гражданская война на Украине. 1918 - 1920. Сборник документов и материалов. В 2-х т., 4-х кн. Т. 3. Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март - ноябрь 1920 г., изд-во «Наукова думка», К., 1967, 910 с.

ЕВСИЛЕВСКИЙ Л., ПУСТОВИТ П. — Крюковский вагоностроительный. Очерки истории завода, изд-во «Прапор», Харьков, 1967, 210 с. с илл.

ЄВSIKOB I. Ф. та ін. — Робітничка гвардія України. 1917—1967, вид-во «Техніка», К., 1967, 413 с. з іл.

Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920), вид-во «Наукова думка», К., 1967, 343 с.

Золотые звезды. Книга о дважды Героях Советского Союза, уроженцах Днепропетровщины, изд-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1967, 413 с. с илл.

Історія селянства Української РСР. У 2-х т. Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів, вид-во «Наукова думка», 1967, К., 534 с. з іл.

Київська обласна партійна організація до 50-річчя Великого Жовтня, вид-во Київського ун-ту, К., 1967, 128 с.

МАКАРЕНКО О. А. — Провал імперіалістичних замірів щодо України (1924—1929 pp.), вид-во «Наукова думка», 1967, 252 с.

МІХ Д. А. — Висвітлення на уроках історії СРСР керівної ролі КПРС в побудові комунізму. Посібник для вчителів, вид-во «Радянська школа», К., 1967, 119 с.

МУЖИЦЬКИЙ О. М. — Розквітає Полтавщина, вид-во «Прапор», Харків, 1967, 160 с. з іл.

На землі Прикарпатській, вид-во «Карпати», Ужгород, 1967, 231 с. з іл.

На оновленій землі, вид-во «Прапор», Харків, 1967, 231 с. з іл.

Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні, Політвидав України, К., 1967, 605 с. з іл.

Памятники воинской славы, изд-во «Крым», Симферополь, 1967, 182 с. с илл.

Радянська Буковина. 1940—1945. Документи і матеріали, вид-во «Наукова думка», К., 1967, 401 с. з іл.

Розвиток української культури за роки Радянської влади, вид-во «Наукова думка», К., 1967, 367 с.

Розповідь про звершення. Одещина за 50 радянських років. 1917—1967, вид-во «Маяк», Одеса, 1967, 427 с. з іл.

РУДНЕВ С. В. — Легендарний рейд. (Дневник о карпатском рейде. Письма), изд-во «Карпати», Ужгород, 1967, 200 с. с илл.

Словник революції, вид-во «Молодь», К., 1967, 270 с. з іл.

СТАШЕВСЬКИЙ Д. М. — Незламна сила пролетарської солідарності. Підтримка міжнародним пролетаріатом молодій Радянській державі (1917—1924 pp.), вид-во Товариство «Знання» Української РСР, К., 1967, 48 с.

ХОРОШАЙЛОВ М. Ф. — Комуністична партія України — організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу. (1943—1945 pp.), вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1967, 172 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (82)

СІЧЕНЬ

1968

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КЛРС

З М І С Т

СТАТТІ

П. Т. Тронько — Торжество ленінського плану побудови соціалізму на Україні 3

З історії розвитку історичної науки в УРСР

Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей — Основні етапи розвитку історичної науки на Україні 14
А. А. Кугот — Дослідження з історії української радянської культури 25
С. В. Сороковська — Розвиток історичної бібліографії в Українській РСР 32

На допомогу пропагандистам і слухачам мережі політичної освіти

П. М. Костриба — Велика Жовтнева соціалістична революція — початок епохи переходу від капіталізму до соціалізму 40

ПОВІДОМЛЕННЯ

Ф. П. Терехов — Про роль контрольних органів КП(б)У в зміщенні єдності партії (1926—1928 рр.) 49
П. М. Денисовець (Полтава) — Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921—1929 рр.) 57
С. Я. Случевська — До питання про партійне будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1920 рр.) 68
Н. М. Лещенко — З історії становлення радянської системи народної освіти на Україні (жовтень 1917—1920 рр.) 78
В. Н. Гулевич — Революційні традиції боротьби німецького народу проти мілітаризму та війни 87
Нікола Іванов (Болгарія) — Боротьба болгарських комуністів у парламенті за мир і дружбу з СРСР на початку 30-х років 97

ЗАМІТКИ

П. М. Пахмурний (Алма-Ата) — Сини України в боротьбі за владу Рад у Казахстані 103
С. Й. Левінська — Архівна справа про діяльність Шимона Конарського на Україні та поезії Юліуша Словацького 105
А. Л. Перковський — Українське населення в 60—70 роках XVIII ст. 107
М. Ф. Котляр — Шукачі скарбів (легенди і дійсність) 112
І. В. Бугаєвич (Херсон) — Філокартія як допоміжна історична дисципліна 116

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

О. Т. Юрченко — Кілька зауважень з приводу статті «В. І. Ленін і М. М. Коцюбинський» 119
А. М. Черненко (Дрогобич) — З приводу рецензії В. І. Векслера 123

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

А. А. Шиліг'янци (<i>Харків</i>) — Вивчення учнями своєї вулиці	124
---	-----

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Г. І. Криволап (<i>Білгород-Дністровський</i>) — Білгород-Дністровська фортеця	128
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

С. Т. Попов — Повстання робітників Києва проти Центральної ради 15—24 січня 1918 р.	135
О. І. Дейнега (<i>Одеса</i>) — До 50-річчя встановлення влади Рад в Одесі	137
П. І. Спиридонов — (<i>Керч</i>) — Як Керч стала радянською	139
І. О. Гуржій, В. С. Петренко — 60-річчя О. М. Самсонова	

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. М. Гапусенко — Радянські історіографічні дослідження з історії України періоду феодалізму	141
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. А. Маркіна, В. Є. Спицький — Історія Української РСР, т. 1—2	145
Є. І. Цимбал (<i>Одеса</i>), Л. Є. Кизя — Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Том перший	147
В. А. Сліпченко — Б. Зав'ялов. Дмитро Захарович Мануїльський	150
М. Д. Березовчук (<i>Умань</i>), П. П. Гудзенко — І. К. Рибалка. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни 1919 р.	151
К. І. Позняков (<i>Дніпропетровськ</i>), Ф. Б. Пирішко (<i>Вільнюс</i>) — П. М. Балковий. Війна без флангів	152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. П. Шевчук, А. А. Лукашенко, М. О. Ратич (<i>Львів</i>), Г. М. Кипаренко (<i>Львів</i>) — Республіканські міжвузівські наукові конференції, присвячені Великому Жовтню	154
Б. О. Тимошук (<i>Чернівці</i>) — Ювілейна наукова конференція	157
П. А. Гаврюк — Наукова сесія, присвячена розвитку радянської воєнної науки	158
О. А. Бєвзо, А. В. Юрченко — Сесія, присвячена 100-річчю з дня народження академіка М. Ф. Біляшівського	158
К. Ф. Март'янов — Музей бойової слави	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора).

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31.

Украинский исторический журнал, № 1, 1968.

Выходит ежемесячно

(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректори Н. А. Проховник, Л. П. Волякова

БФ 01515, Зам. К-230. Тираж 8553. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,36. Здано до складання 27.XI 1967 р. Підписано до друку 15.I 1968 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

П. Т. ТРОНЬКО

Заступник Голови Ради Міністрів УРСР

ТОРЖЕСТВО ЛЕНІНСЬКОГО ПЛАНУ ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

Трудящі Радянського Союзу, народи братніх соціалістичних країн, світовий комуністичний і робітничий рух, все прогресивне людство урочисто відзначили 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

П'ятдесят років тому наша Батьківщина стала на соціалістичний шлях суспільного розвитку. Жовтнева революція поклала початок втіленню ідей наукового комунізму в життя. Вона, як відзначав у доповіді на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «дала могутній поштовх усьому світовому суспільному розвитку, прискорила хід революційної і визвольної боротьби. Ідеї марксизму-ленізму, під прапором яких переміг Жовтень, сьогодні оволоділи умами й серцями мільйонів людей, стали могутньою творчою силою»¹. Оглядаючи пройдений під керівництвом Комуністичної партії шлях боротьби і перемог, радянський народ підбиває підсумки своїх звершень. Основним досягненням народів нашої Вітчизни є повна і остаточна перемога соціалізму і на його основі успішне розгортання будівництва комунізму в СРСР.

Одним з великих підсумків славного п'ятдесятиріччя є ствердження непорушного соціалістичного братерства усіх народів нашої країни. Вільні і рівноправні — російський, український, білоруський, узбецький, казахський, грузинський, азербайджанський, литовський, молдавський, киргизький та інші народи, всі нації і народності згуртувались в могутній Союз Радянських Соціалістичних Республік, спільними зусиллями побудували соціалізм, вийшли на шлях розквіту і досягли величезних успіхів у розвитку економіки і культури.

Небаченого прогресу у всіх сферах життя досяг за роки Радянської влади вільний серед вільних і рівний серед рівних український народ. Щоб досягти цього нечуваного розквіту, народ України, переборюючи великі труднощі, пройшов складний шлях. Півстоліття тому Україна була слаборозвиненою напівколоніальною країною без своєї державності. Народ, експлуатований поміщиками і буржуазією, стогнав від сваволі самодержавства, російських, українських та іноземних експлуататорів, які сковували залізними путами продуктивні сили України і гальмували їх розвиток. У промисловості України хозяйнували 83 іноземні фірми і компанії. Вони зосередили в своїх руках 80% ви-

¹ П'ятдесят років великих перемог соціалізму. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнева, «Радянська Україна», 4 листопада 1967 р.

плавки металу, 90% видобутку вугілля Донбасу, 70% видобутку марганця, дві третини усіх залізниць. За 15 років, з 1898 по 1913 рік іноземні фірми і компанії викачали з України понад 5 млрд. крб. прибутку.

Незважаючи на відносно високий розвиток деяких галузей, насамперед гірничорудної і харчової промисловості, Україна залишалась відсталою аграрною країною. Промисловість цього краю, як і Росії в цілому, значно поступалась перед капіталістичною Європою. Деякі найважливіші види промислової продукції, зокрема машинобудування, на Україні зовсім не вироблялися². В сільському господарстві переважало велике поміщицьке землеволодіння. В середньому на одне поміщицьке господарство припадало 1740 десятин, а окремі магнати володіли величезними маєтками в 100—150 тис. десятин. В той же час майже третина селянських господарств була безземельна, або мала невеликі ділянки — до 1 десятини³. Землю селяни обробляли примітивним сільськогосподарським знаряддям. 523 тис. сох і косуль, 404 тис. дерев'яних плугів та 3755 тис. дерев'яних борін — такою була «техніка» у дореволюційний час.

Тяжким і безпросвітним було життя трудящих до революції. В. І. Ленін у своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» описував робітничі ринки в Шполі і Смілі, Білій Церкві і Каховці, Знам'янці і Вознесенську, Одесі і Кривому Розі, а також в багатьох інших містах і містечках України, куди сходились тисячі гнаних злиднями і неволею людей, щоб за безцінок продати свої робочі руки поміщикам і капіталістам⁴. Селянські господарства розорялися, зростала армія безробітних, багато селян у пошуках шматка хліба змушені були їхати за океан. Жорстоку експлуатацію і політичне безправ'я більшості населення посилювало національне гноблення. На Україні не було жодної державної школи з українською мовою навчання. 70% українців взагалі були неписьменними.

Прагнучи позбутися нестерпного гніту, трудящі України не раз виступали проти своїх гнобителів. Тяжкою і кривавою була ця боротьба, але український народ не був у ній самотнім. Його завжди підтримував братній російський народ, який теж страждав під ярмом ненависного самодержавства. У спільній боротьбі міцніла і загартовувалась братня дружба цих народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁵.

Всім ходом об'єктивного розвитку боротьба українського народу була невід'ємною складовою частиною в єдиному загальнореволюційному русі пролетаріату проти самодержавства і поміщицько-капіталістичного ладу. Об'єктивна дійсність, живі факти історії затаврували ганьбою фальсифікаторські вигадки ідеологів буржуазії та їх підголосків — українських буржуазних націоналістів — про те, нібито боротьба українського народу за своє визволення змістом і характером, своїм напрямом і завданнями корінним чином відрізнялись від боротьби російського та інших народів Росії, а більшовизм на Україні не мав під собою ніякого ґрунту.

Особливі нападки з боку ворогів ленінізму завжди викликало положення про підпорядкованість національного питання загальним інтересам пролетарської революції і диктатури пролетаріату. Вони намагалися відірвати національне життя від завдань соціального розкріпачення трудящих, надавали йому позакласового характеру, намага-

² Українська РСР в цифрах, К., 1967, стор. 61.

³ Там же, стор. 86.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 202.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

ючись тим самим приховати, замаскувати свої класові цілі. Інтересам буржуазії служили і служать вигадані нею «теорії» безкласовості, безбуржуазності нації і теорії, що з них випливають — про «єдиний потік» в соціальному розвитку українців, про єдину українську культуру. Український буржуазний націоналізм, як відзначав В. І. Ленін, включає в себе різні течії — «від чорносотенних до ліберальних і навіть до буржуазно-демократичних»⁶, але всі вони вели до закабалення трудящих мас як «своею» так і «несвоею» буржуазією.

Український народ відкинув геть пропонований націоналістами шлях «самостійності» і, не вагаючись, пішов по вказаному Ленінінм шляху справжнього соціального і національного визволення.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції почалась нова ера в житті народів нашої країни, в тому числі й українського. Трудящі України, першими слідом за своїми російськими братами і разом з ними, піднялись на рішучу боротьбу за ліквідацію буржуазно-поміщицького ладу, пішли по шляху Великого Жовтня. Золотом викарбувана в історії України дата 25 грудня 1917 р., коли І Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив установаження Радянської влади на всій території України. З'їзд прийняв історичне рішення про встановлення федеративного зв'язку України з Російською республікою. Великий Жовтень відіграв вирішальну роль у житті українського народу. Трудящі України здобули свободу, незалежність, державність, стали повновладними хазяями своєї долі. Жовтнева революція дала українському народові політичні і соціальні права, передала в руки трудящих промислові підприємства, землю та її надра, транспорт, зв'язок, банки, ліквідувала залежність від іноземного капіталу. Робітники одержали восьмигодинний робочий день, селяни — 15 млн. га землі. Жовтень відкрив українському народові доступ до духовних скарбів людства, забезпечив освіту рідною мовою, підняв і примножив досягнення національної культури.

В наступні роки Радянська Україна, як відомо, була одним з ініціаторів створення багатонаціональної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Добровільно об'єднавшись з іншими рівноправними радянськими республіками в єдину союзну державу, Радянська Україна не тільки не втратила свого суверенітету, як це часто твердять прислужники імперіалізму, а, навпаки, незмірно зміцнила його, бо її державний суверенітет гарантується всією політичною, економічною і військовою могутністю великого Радянського Союзу.

Таким чином, внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції були створені головні політичні передумови для соціалістичного перетворення економіки і культури українського народу, для досягнення великої мети робітничого класу — соціалізму і комунізму.

Відстоюючи завоювання Жовтня, трудящі України змушені були вести запеклу боротьбу не тільки проти іноземних інтервентів, але й проти націоналістичної контрреволюції — Центральної ради, Директорії і різних банд, що хотіли відновити буржуазно-поміщицьку владу. Перемога над імперіалістичними інтервентами і внутрішньою білогвардійською та буржуазно-націоналістичною контрреволюцією ще більше зміцнила союз робітників і селян, показала життєвість, нездоланність і могутність Радянської влади.

Після закінчення громадянської війни відкрилась можливість зосередити зусилля партії і народу на розв'язанні головного завдання революції — соціалістичному будівництві. Комуністична партія на чолі з В. І. Ленінінм озброїла радянський народ науковим планом побудови

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 335.

соціалізму, який передбачав індустріалізацію країни, соціалістичне кооперування сільського господарства, проведення культурної революції.

Курс на соціалістичне будівництво партія, робітничий клас відстояли і провели в життя в надзвичайно важких умовах. Потрібно було подолати розруху в народному господарстві, викликану громадянською війною і іноземною інтервенцією. Будувати нове життя доводилось в умовах запеклої класової боротьби з недобитками повалених експлуататорських класів, з капіталістичними елементами в місті і на селі, з «лівими» і «правими» опортуністами, буржуазними націоналістами, що намагалися зштовхнути нас з ленінського шляху. Проте трудящі України, керовані ленінською партією, подолали всі ці труднощі й перешкоди, бо вони тоді, як і на всіх етапах будівництва нового суспільства, одержували безкорисливу допомогу і підтримку російського та інших братніх народів. «Не було в історії України такого важливого повороту,— говорив перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест,— коли б український народ не відчував могутнього плеча вірного брата і друга — російського народу, братерської підтримки всіх народів нашої країни. В незабутні роки становлення Радянської влади, в час розгорнутого соціалістичного будівництва, в грізну годину Вітчизняної війни ми завжди були разом з усіма народами Радянського Союзу»⁷.

Ключовим завданням у будівництві соціалізму була соціалістична індустріалізація. «Тільки тоді,— вказував В. І. Ленін,— коли країна буде електрифікована, коли під промисловість, сільське господарство і транспорт буде підведена технічна база сучасної великої промисловості, тільки тоді ми переможемо остаточно»⁸. Виходячи з ленінських настанов, партія на своєму XIV з'їзді ухвалила «тримати курс на індустріалізацію країни, розвиток виробництва засобів виробництва»⁹.

Під керівництвом Комуністичної партії, при братерській допомозі народів Радянського Союзу, переборюючи успадковану від царизму і капіталізму техніко-економічну відсталість, трудящі України в найкоротші історичні строки добилися вирішальних успіхів у створенні могутньої індустрії. В довоєнні роки на Україні була споруджена одна з найбільших в світі Дніпровська гідроелектростанція ім. В. І. Леніна, яка виробляла більше електроенергії, ніж усі електростанції колишньої царської Росії. У 1940 р. валова продукція промисловості зросла порівняно з 1913 р. в 7,3 раза. Шлях індустріалізації Україна пройшла менше, як за 20 років. Незважаючи на більш сприятливі умови, Англії для цього потрібно було майже два століття, а США — близько 100 років.

У зв'язку з індустріалізацією значні зміни сталися в середовищі робітничого класу, головної сили будівництва соціалізму. Робітничий клас зріс кількісно, підвищувалась його суспільна роль.

Найскладнішим і найважчим завданням після завоювання влади пролетаріату була перебудова сільського господарства на соціалістичних началах. В основу розв'язання цього завдання було покладено ленінський кооперативний план.

Твердо йдучи по накресленому В. І. Леніним шляху залучення селян до соціалістичного будівництва, Комуністична партія і Радянська влада навчили селянство колективним формам ведення господарства, а могутній розвиток промисловості і, насамперед, важкої індустрії

⁷ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, Матеріали з'їзду, К., 1967, стор. 42.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 462.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 185.

створив умови для технічного переозброєння сільськогосподарського виробництва. Селяни пересвідчилились на власному досвіді в перевагах колективного господарства над індивідуальним. Уже в 1940 р. на Україні налічувалось 28 940 колгоспів, що об'єднували 3940 тис. селянських господарств з посівною площею 22 137 тис. гектарів. На колгоспних ланах працювало 94,6 тис. тракторів, 33,4 тис. зернозбиральних комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів¹⁰.

Велику роль у соціалістичному перетворенні села відіграло будівництво радгоспів і машинно-тракторних станцій, через які Радянська держава здійснювала організаційно-виробниче і політичне керівництво колгоспами і які забезпечували колективні господарства технікою, кадрами механізаторів, стали могутньою підмогою соціалістичної перебудови сільського господарства. На основі МТС зміцніла товариська співдружність і взаємодопомога між робітниками та селянами.

Проведення в життя ленінського кооперативного плану забезпечило перетворення сільського господарства України з дрібновласницького у велике соціалістичне колгоспно-радгоспне господарство, оснащене сучасною технікою. Перехід радянського села до крупного соціалістичного господарства означав велику революцію не тільки в економічних відносинах, але й в усьому укладі життя селянства. Колективізація визволила трудові маси від розорення і злиднів, вивела їх з духовного рабства і темряви, прилучила до багатств культури, нагромаджених людством.

Здійснення індустріалізації і колективізації сільського господарства змінило обличчя країни. Економічну основу суспільства становила тепер соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва. Всі експлуататорські класи було ліквідовано, як основні і по своїй суті нові класи суспільства залишились робітники і селяни, органічно зв'язані між собою єдиною соціалістичною власністю, єдиною метою побудови соціалізму і комунізму.

Разом з соціалістичним перетворенням в народному господарстві народжувалась нова людина з високою свідомістю і новим ставленням до праці, з почуттям господаря своєї долі. Радянська Україна стала батьківщиною стахановського руху, названого ім'ям його зачинателя О. Стаханова, вибійника кадіївської шахти «Центральна — Ірміно». Усій країні були відомі також такі імена представників робітничого класу і колгоспного селянства республіки П. Кривоноса, Д. Концедалова, М. Мазая, П. Ангеліної, М. Демченко, М. Гнатенко, Г. Кошової та багатьох інших.

Великі успіхи досягнуто в здійсненні культурної революції на Україні. Було успішно розв'язано першочергове завдання культурної революції — ліквідація неписьменності і малописьменності.

У 1919 р. вперше в історії України було створено Всеукраїнську академію наук. В кожному з трьох її відділів — історико-філологічному, фізико-математичному і соціально-економічному — ще в 20-х роках розгорнулась плідотворна робота. У 30-х роках АН УРСР поповнилась інститутами математики, фізичної хімії, експериментальної біології, ботаніки, електрозварювання і стала одним з найбільших наукових центрів країни. Великого значення для народного господарства мала робота Інституту електрозварювання на чолі з Є. О. Патоном, де було розроблено новий ефективний метод швидкого автоматичного зварювання, який відіграв виняткову роль в суднобудівній і танковій промисловості.

¹⁰ Українська РСР в цифрах, стор. 84.

Науковий колектив Інституту фізичної хімії, організатором і керівником якого був вчений з світовим іменем академік Л. В. Писаржевський, вперше в країні здобув важку воду, поклавши початок розвитку науки про стабільні ізотопи. Визначних успіхів досягли учні і послідовники І. П. Павлова: О. О. Богомолець — в галузі патофізіології і О. В. Палладін — в галузі біохімії м'язкової тканини і нервової системи; у Харкові під керівництвом академіка Г. Ф. Проскури проводились широкі дослідження в галузі турбобудування та аеродинаміки, в Одесі під керівництвом члена-кореспондента Г. Є. Павленка — дослідження в галузі морського суднобудування. В галузі сільськогосподарських наук працювали вчені Є. П. Вотчал, М. Г. Холодний та ін.

Активну участь в будівництві нового суспільства брали представники літератури і мистецтва. Творчість П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, М. П. Бажана, А. С. Малишка, В. М. Сосюри, О. П. Довженка, Ю. І. Яновського, М. О. Островського стала зброєю у вихованні трудящих і особливо молоді в дусі відданості соціалістичній Вітчизні. У комуністичному формуванні нової людини чільне місце посідала українська радянська драматургія. П'єси І. К. Микитенка, О. Є. Корнійчука, І. А. Кочерги та ін. увійшли у золотий фонд літератури та мистецтва. Успішно розвилась в республіці музична культура. Композитори України В. С. Косенко, М. І. Ревуцький, Б. М. Лятошинський, К. Ф. Данькевич створили ряд оригінальних творів на теми сучасності.

Широкий і різноманітний репертуар театрів, утвердження соціалістичного реалізму сприяли розкриттю талантів багатьох обдарованих майстрів сцени, зокрема О. А. Петрусенко, М. І. Донця, А. М. Бучми, Г. П. Юри, Н. М. Ужвій, М. М. Крушельницького та ін. Київський театр опери та балету першим у Радянському Союзі був нагороджений орденом Леніна. Відчутний внесок зробили працівники образотворчого мистецтва. Поряд з творами уже відомих художників І. С. Іжакевича, О. О. Шовкуненка, К. Д. Трохименка та інших привертали увагу твори молодих художників С. О. Григор'єва, В. М. Костецького, М. Г. Дергуса, О. С. Пашенка та ін.

Величезні успіхи в соціалістичному будівництві зумовили велике зростання мережі культосвітніх установ. У 1940 р. в республіці було, 26 тис. клубів, понад 18,5 тис. бібліотек, близько 7 тис. кіноустановок, з них на селі — понад 4 тис.¹¹

Нова, соціалістична за змістом, національна за формою культура українського народу створювалась на гранітній основі марксизму-ленінізму.

В результаті здійснення перших п'ятирічних планів було розв'язано велетенське за своїми масштабами завдання. Радянський Союз вступив у смугу завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. Внаслідок зміцнення Радянської держави, спираючись на могутність і міжнародний авторитет Союзу РСР, український народ здійснив свою заповітну мрію — в 1939 р. вперше в історії возз'єднав усі свої землі в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.

Переборюючи труднощі, на непроторених шляхах будівництва нового життя Країна Рад упевнено крокувала вперед. Але імперіалістичні хижакі ніколи не залишали мрії зірвати наші плани мирного будівництва. Німецький фашизм, ударна сила імперіалізму, у червні 1941 р. віроломно напав на СРСР. Радянський народ піднявся на захист завоювань революції. Це була війна за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, захист завоювань Великого Жовтня.

¹¹ Історія Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 425.

Великий вклад у всенародну перемогу над ворогом вніс український народ, який під керівництвом Комуністичної партії мобілізував всі сили на відсіч фашистським загарбникам. Вже в перші дні війни до лав Червоної Армії влилася майже половина комуністів республіканської партійної організації понад мільйон комсомольців. Українці становили принаймні п'яту частину особового складу Збройних Сил СРСР і нищили гітлерівських загарбників пліч-о-пліч з представниками всіх національностей нашої країни.

Близько ста тисяч підпільників очолили боротьбу народних мас у тилу ворога. На тимчасово окупованій території республіки діяло близько 600 тис. партизанів, об'єднаних у загони, в яких героїчно билися сини й дочки 62 національностей СРСР.

Комуністична партія і Радянський Уряд високо оцінили вклад українського народу в перемогу над ворогом. Близько двох з половиною мільйонів воїнів-українців нагороджено орденами й медалями і понад дві тисячі удостоєні звання Героя Радянського Союзу. За активну участь в боротьбі проти фашистських загарбників комсомол України було нагороджено орденом Червоного Прапора. Київ, Одеса, Севастополь удостоєні звання міст-героїв.

Страшні спустошення і руйнування принесли на нашу землю фашистські агресори. Вони зруйнували 714 міст і понад 28 тис. сіл, перетворили в руїни понад 16 тис. промислових підприємств, 400 шахт, 900 залізничних станцій. Припинилося виробниче життя у вугільному Донбасі, металургійному Придніпров'ї, машинобудівних центрах республіки; було пограбовано і зруйновано 27910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 МТС. Але найтяжчі втрати — це людські жертви. 4,5 млн. мирних жителів України загинуло внаслідок терору гітлерівських катів, 2 млн. чоловік було вивезено в рабство до Німеччини.

Тільки в монолітній радянській багатонаціональній сім'ї Україна, як і інші радянські республіки, змогла відстояти свою свободу і незалежність, залікувати страшні рани війни.

У розквіті матеріальних і духовних сил зустрів український народ славне 50-річчя Великого Жовтня і 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Валова продукція промисловості республіки зросла у 1966 р. порівняно з 1913 р. у 47 разів. Виробництво продукції машинобудування і металообробітку зросло в 450 разів, мінеральних добрив — в 232 рази. Наша республіка, в якій налічується нині близько 9,5 тис. сучасних промислових підприємств, виробляє тепер більше промислової продукції ніж увесь Радянський Союз до 1940 р.

Півстолітній шлях індустріального розвитку республіки позначений виникненням нових галузей важкої промисловості — кольорової, металургійної, турбінобудівної, верстатобудівної, тракторобудівної, хімічної, авіаційної, автомобільної, газової, радіоелектронної та ін. Особливо швидкими темпами розвивалася промисловість раніше відсталих західних областей республіки. За роки після їх возз'єднання з УРСР валова продукція промисловості цих областей зросла в 12,4 раза, тоді як по Україні — в 5,6 раза.

В ювілейному році на Україні вироблено 36,8 млн. т чавуну, 42,9 млн. т сталі, 34,5 млн. т прокату, 109,8 млрд. кіловат-годин електроенергії, видобуто 91,6 млн. т залізної руди, 199 млн. т вугілля, 47,4 млрд. кубометрів газу.

Успіхи індустріального розвитку Радянської України є яскравим доказом переваг соціалістичної системи господарства над капіталістичною. Про це свідчать і дані про збільшення продукції на душу населення. Виробництво сталі на Україні зросло з 1913 р. по 1965 р. в 11,8 раза, в Англії — в 2,9 раза, Франції — в 2,4 раза.

Великою перевагою соціалізму є небувалий розмах трудової активності і творчої ініціативи робітничого класу. Нові соціалістичні виробничі відносини, побудовані на товариському співробітництві і взаємодопомозі вільних від експлуатації людей, стали невичерпним джерелом творчої праці багатомільйонних мас трудящих. Республіка стала батьківщиною патріотичних новаторських починань, зв'язаних з іменами Івана і Павла Коробових, М. Мамає, О. Кольчика, В. Холявка, В. Грицютенка, П. Степанчука та багатьох інших.

Значних успіхів досягли трудящі республіки і в галузі сільського господарства. Сьогодні на широких колгоспних і радгоспних ланах республіки працює понад 450 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), понад 150 тис. різних комбайнів, в тому числі 93 тис. спеціалізованих, 220 тис. вантажних автомобілів та багато іншої техніки. Зросла валова продукція сільського господарства. З 9,4 ц з га в 1913 р. до 21,5 ц в 1966 р. підвищилась на Україні врожайність зернових культур, виробництво цукру досягло в минулому році 5,3 млн. т проти 1,1 млн. т у 1913 р. Значно збільшилось за цей же час виробництво продуктів тваринництва. У виробництві на душу населення таких продуктів, як молоко і масло Українська РСР випередила США та Англію.

В ювілейному році республіка продала державі 751 млн. пудів зерна, здала 44 млн. т цукрових буряків, 9 млн. т молока і 2,4 млн. т м'яса. Значно зросли доходи трудівників села.

Такі прекрасні результати роботи стали можливими тому, що за роки Радянської влади були підготовлені висококваліфіковані кадри. Нині в сільському господарстві республіки зайнято близько 200 тис. спеціалістів-агрономів, інженерів, зоотехніків. Основною фігурою виробництва на селі став механізатор. Партія виховала і чудові кадри організаторів та майстрів колгоспного виробництва, таких як М. Посмітний, В. Кавун, В. Тур, С. Виштак, О. Бузницький, О. Гіталов, О. Коваль, М. Савченко, Є. Долинюк та багато інших героїв праці, якими пишається вся країна.

Бурхливий розвиток промисловості і успіхи в сільському господарстві сприяли дальшому піднесенню культури в республіці, що розвивається в тісному зв'язку і взаємозбагаченні з братніми культурами всіх народів СРСР. Форуми творчої інтелігенції в республіках, декади, тижні і фестивалі національних літератур і мистецтва, переклади художніх творів сприяють збагаченню і розвитку радянської багатонаціональної культури. Нині в республіці налічується 34613 загальноосвітніх шкіл, в яких навчається 8,7 мільйонів учнів¹². В порівнянні з дореволюційним часом число восьмирічних шкіл на Україні зросло у 32 рази, а число учнів цих шкіл — у 62,6 рази; середніх загальноосвітніх шкіл стало більше як в 10 разів, а учнів — у 12,3 рази в містах — і майже у 360 разів на селі. Більше як у 82% шкіл викладання ведеться рідною мовою¹³. Спеціалістів з вищою освітою нині на Україні готують 136 вищих учбових закладів і 717 середніх спеціальних учбових закладів, тоді як у 1914—1915 рр. їх кількість становила відповідно — 27 і 38. До революції було 35,2 тис. студентів, а сьогодні на Україні навчається у вузах понад 740 тис., у технікумах 788 тис. юнаків і дівчат¹⁴. На 10 тис. населення республіки припадає 161 студент, тобто у 2—3 рази більше ніж у таких країнах, як Англія,

¹² «Комуніст України», 1967, № 9, стор. 9; «Торжество ленінської національної політики на Україні», К., 1967, стор. 402.

¹³ «Правда України», 1 вересня 1967 р.

¹⁴ Советская Украина, К., 1967, стор. 26; Українська РСР в цифрах, стор. 173.

Франція, Італія, ФРН, Японія. Нині на Україні кожна друга людина, яка працює, має вищу чи середню освіту, а кожна третя вчиться.

Яскравим наслідком культурної революції в нашій республіці є народження нової, народної радянської інтелігенції, яка вийшла з лав робітничого класу та селянства і самовіддано служить соціалістичній Вітчизні, ідеалам комунізму. В господарстві України сьогодні зайнято 2,2 млн. спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою¹⁵.

На Україні швидкими темпами розвивається наука. У республіці працює близько 100 тис. наукових працівників — майже у 9 разів більше, ніж було в усій царській Росії¹⁶. Українські вчені внесли значний вклад у розвиток радянської науки, зокрема у створення штучних супутників землі, загальної теорії напівпровідників, у дослідження в галузі електрозварювання, у промислову технологію виробництва штучних алмазів, у створення перших в СРСР обчислювальних машин, в галузі суспільних наук.

Батьківщина високо оцінила досягнення українських вчених. За останні роки багато науковців і спеціалістів удостоєні Ленінської премії, серед них: академіки Б. Є. Патон і В. М. Глушков, вчений математик Ю. О. Митропольський, директор науково-дослідного інституту надтвердих матеріалів В. Н. Бакуль, лікар О. С. Коломійченко, селекціонер В. М. Ремесло, металурги і зварники — Б. І. Медовар, Д. А. Дудко, О. Ф. Трегубенко.

Внаслідок повсякденної турботи партії на Україні виріс великий загін талановитих письменників і поетів. Українська радянська література внесла великий вклад у виховання радянського народу в дусі відданості ідеям комунізму. Письменники України збагатили творами художню літературу не тільки нашої країни, але й усього прогресивного людства. Збагачують духовну скарбницю народу наші художники, композитори, актори, працівники кіно, телебачення, преси і радіо. Творча інтелігенція республіки вносить свій значний внесок в розвиток радянської культури, що було яскраво продемонстровано під час проведення Днів української літератури і мистецтва в Москві, а також Дня Радянської України на Всесвітній виставці «ЕКСПО—67».

Збулися ленінські слова про народність мистецтва, яке повинно найглибшими коріннями входити в саму товщу широких мас трудящих, про те, що в умовах соціалізму настане небачений в історії розквіт народних талантів. На Україні діє близько 26 тис. клубів, будинків і палаців культури, понад 27 тис. кіноустановок, 63 професійних і 100 народних театрів, 29 філармоній, 26 концертних організацій. В республіці зараз нараховується близько 3 млн. самодіяльних митців, 150 тис. самодіяльних колективів.

Величезним завоюванням соціалістичного ладу є те, що загальнодоступною і неодмінною для радянських людей стала книга — джерело збагачення їх знань і духовного росту. Якщо тираж книг, виданих на Україні в 1913 р. становив 10 млн. примірників, то нині він становить 116 млн.¹⁷ Велику увагу українські видавництва приділяють виданню суспільно-політичної і соціально-економічної літератури. Мільйонними тиражами виходять твори класиків марксизму-ленінізму, праці видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. Всього за роки Радянської влади в республіці видано 52885 назв книг суспільно-політичної і соціально-економічної літератури тиражем 734 468 тис. примірників, 28 105 назв книг художніх творів загальним тиражем більше ніж

¹⁵ Торжество ленінської національної політики на Україні, стор. 405.

¹⁶ Українська РСР в цифрах, стор. 179.

¹⁷ Торжество ленінської національної політики на Україні, стор. 392, 412.

607,5 млн. примірників, в тому числі творів українських письменників 14 917 книг загальними тиражем 305 147 тис. примірників.

До послуг трудящих на Україні 69 тис. бібліотек з книжковим фондом 466 млн. примірників. На Україні видається 250 журналів і альманахів, близько 2500 різних газет, з них 2200—українською мовою, в той час як у 1913 р. видавалась рідною мовою лише одна газета і 15 журналів¹⁸.

Всі ці здобутки і успіхи українського народу вщент розбивають вигадки буржуазних фальсифікаторів, які всупереч історичній правді твердять про культурну «нерівність» народів СРСР, про «занепад» національної культури на Україні.

* * *

З перших днів встановлення Радянської влади в центрі уваги Комуністичної партії і Радянського Уряду завжди було питання дальшого піднесення добробуту народу. «Тільки соціалізм,— писав В. І. Ленін,— дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту. Тільки соціалізм може здійснити це. І ми знаємо, що він повинен здійснити це, і в розумінні такої істини вся трудність марксизму і вся сила його»¹⁹.

Як і по всій країні, завдяки піднесенню всіх галузей економіки в республіці безперервно збільшувався національний доход, невпинно зростав народний добробут. Неухильно зростає зарплата і суспільні фонди. Тепер вони становлять понад 8 млрд. крб. На соціально-культурні заходи в республіці витрачається половина бюджету: напередодні 50-річчя Жовтня прийнято рішення про здійснення нових заходів у цій галузі, внаслідок яких населення республіки одержить додатково 1 120 млн. крб. на рік. Через державну і кооперативну торгівлю продано всіх товарів у 4,6 раза, а м'яса і м'ясопродуктів, масла тваринного, цукру, одягу, шкіряного взуття — в 5—7 разів, молока і трикотажних виробів — у 10 разів більше, ніж у 1940 р.

Небувалого розмаху досягло житлове будівництво. За роки Радянської влади в республіці на будівництво нового житла витрачено 22 млрд. крб. Загальна площа житлового фонду в містах і селах зросла до 270 млн. кв. метрів, тобто збільшилась майже в шість разів. Тільки за останні роки на карті України з'явилися такі міста як Новий Розділ, Вольногорськ, Дніпрорудний, Придніпровськ, Зоринськ та ін. Всього за роки Радянської влади в республіці побудовано 250 нових міст.

Багато зроблено в республіці для охорони здоров'я трудящих, розвитку туризму, фізкультури і спорту. Тільки в минулому році бюджетні видатки на охорону здоров'я населення в Українській РСР становили майже 1,2 млрд. крб. У лікувальних закладах республіки працює 115 тис. лікарів (до революції їх було лише 8 тис.). Тепер у республіці на одного лікаря припадає в середньому 430 жителів, тоді як в Сполучених Штатах Америки 720 чоловік.

¹⁸ Українська РСР в цифрах, стор. 183.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 366.

* * *

Зміни, що відбулись за 50 років на Україні, як і в цілому по СРСР, справді величні і епохальні. Український народ в дружній сім'ї народів Радянського Союзу побудував соціалізм і успішно крокує шляхом будівництва самого демократичного суспільства на землі — комунізму. Україна, що займає на земній кулі менше одного процента території і налічує півтора процента населення світу, дає 7—10% світового виробництва чавуну, сталі, прокату, вугілля, залізної руди, тракторів, і цукру. Ми пишаємося своєю Україною, своїм талановитим народом, серед якого працює понад 24000 Героїв і 25 Двічі Героїв Соціалістичної Праці, понад півмільйона чоловік, нагороджених орденами і медалями. За доблесну працю, за досягнуті успіхи в господарському і культурному будівництві Україна нагороджена 2 орденами Леніна. Цієї найвищої урядової нагороди удостоєні всі 25 областей республіки.

У дні святкування свого п'ятдесятиріччя Радянська Україна була нагороджена орденом Жовтневої революції. Цієї високої нагороди трудящі республіки удостоєні за видатні заслуги в революційному русі, у Великій Жовтневій соціалістичній революції, за великий вклад у створення і зміцнення першої в світі соціалістичної багатонаціональної держави — СРСР, за мужність і героїзм, виявлені при захисті завоювань Радянської влади і успіхи, досягнуті в комуністичному будівництві.

Радянська Україна має значну вагу і авторитет на міжнародній арені. Перебуваючи серед 51 країн, що заснували Організацію Об'єднаних Націй, Україна є членом більше 70 міжнародних організацій, активно бореться за справу миру і безпеки між народами. Вірний ідеалам інтернаціоналізму український народ допомагає іншим країнам розвивати свою власну економіку. У 1966 р. наша республіка брала участь у будівництві 375 підприємств і об'єктів у 35 країнах світу, в тому числі 164 об'єкти у країнах, що розвиваються. Ідеї дружби і братерства народів, ідеї пролетарського інтернаціоналізму — невід'ємна частина ідеології українського народу, закон його життя. Український народ безмежно відданий справі Леніна, ідеалам комунізму, і це є невичерпним джерелом його поступального руху до світлого майбутнього.

Як сказано в привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів Союзу РСР з нагоди 50-річчя Української РСР, «на прикладі Радянської України, яка стала протягом півстоліття могутньою індустріально-колгоспною республікою, весь світ переконується в життєвій силі ленінської національної політики Комуністичної партії».

Український народ усвідомлює, що всіма своїми історичними здобутками він зобов'язаний Великому Жовтню, Радянській владі, Комуністичній партії та Союзному Урядові за повсякденну увагу і допомогу, яку вони подають Україні в розвитку економіки та культури, в підвищенні добробуту трудящих.

Бойовий авангард українського народу — майже двомільйонна партійна організація України — один з передових загонів славної Комуністичної партії Радянського Союзу, береже, як зіницю ока, нерушиму вірність непереможному прапорові марксизму-ленінізму, зміцнює священну дружбу між народами. Під керівництвом партії, її ленінського Центрального Комітету робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенція, всі трудящі республіки впевнено йдуть вперед, до нових перемог комунізму.

З історії розвитку історичної науки в УРСР

Ф. Є. ЛОСЬ, В. Г. САРБЕЙ

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ

Протягом 1960—1962 рр. журнал «История СССР» з ініціативи академіка М. В. Нечкіної провів дискусію про періодизацію історії радянської історичної науки, яку пропонувалося розглядати в нерозривному зв'язку з процесом соціалістичного і комуністичного будівництва, з основними етапами історії радянського суспільства. В ході обговорення була зокрема висловлена думка про необхідність урахування особливостей розвитку історичної науки в національних республіках Союзу РСР.

Нині, коли підсумовується 50-річний розвиток української радянської історіографії, виникає потреба в глибокій, детальній характеристиці кожного з етапів цього славного шляху. Загальне визнання серед радянських істориків дістала періодизація, згідно з якою історія радянської історичної науки розбивається на три періоди. Перший — становлення радянської історичної науки й остаточний крах буржуазної історіографії — від Великої Жовтневої соціалістичної революції до побудови соціалістичного суспільства (жовтень 1917 р. — середина 30-х років). Другий період охоплює час завершення побудови соціалізму (середина 30-х — середина 50-х років). І, нарешті, третій період, що розпочався з середини 50-х років і продовжується досі, — розгортання будівництва комунізму. В кожному з цих трьох великих періодів можна також простежити чітко виражені етапи розвитку радянської історичної науки.

Хронологічно поняття «етап» в історичній науці, як правило, є вужчим від поняття «період». Останній може включати в себе кілька етапів. І якщо періоди розвитку радянської історіографії визначаються, головним чином, на основі аналізу розвитку базису радянського суспільства, відповідно до періодів соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні, то етапи в історичній науці тісніше зв'язані з надбудовними явищами: політикою Комуністичної партії, успіхами культурної революції, досягненнями самої науки і поширенням сфери її впливу на маси. Зрозуміло, що марно було б прагнути розчленувати етапи з точністю до днів і місяців. Академік М. В. Нечкіна з цього приводу влучно зазначає, що для такого складного процесу, як розвиток науки, навіть точно визначений рік може стати надто вузькою хронологічною гранню, а тому слід говорити про більш широку «смугу» часу, що розділяє окремі етапи зростання науки¹. Цілком погоджуючись з цим твердженням, автори даної статті керувалися ним, прагнучи встановити таку періодизацію, яка б найбільш вірно відбивала закономірності процесу розвитку історичної науки на Україні протягом 50 років Радянської влади.

Закінчення першого етапу історії української радянської історичної науки — етапу її народження і становлення, який відкри-

¹ «История СССР», 1960, № 1, стор. 81.

ла Велика Жовтнева соціалістична революція,— визначаємо приблизною датою: середина 20-х років. Марксистсько-ленінську історичну науку, яка раніш існувала в нашій країні у формі підпільного або напівлегального напрямку, Великий Жовтень одразу ж поставив на провідне місце, рішуче відтіснивши буржуазні і дрібнобуржуазні течії історичної думки. Було здійснено ряд важливих науково-організаційних заходів, спрямованих на зміцнення радянської історичної науки, її джерельної бази, кадрів. 1 червня 1918 р. В. І. Ленін підписав декрет Раднаркому «Про реорганізацію і централізацію архівної справи», на основі чого було організовано єдиний державний архівний фонд з включенням до нього документальних матеріалів усіх дореволюційних та радянських установ². Декрет відіграв вирішальну роль у створенні джерельної бази радянської історичної науки. Враховуючи це, Радянський уряд України своїм декретом від 1 квітня 1919 р. також передав усі архіви на території республіки у відання Народного комісаріату освіти³. І Всеукраїнська нарада архівних працівників (Харків, 6—9 грудня 1924 р.) відзначила звершення будівництва архівної системи республіки⁴. 16 грудня 1925 р. уряд УРСР прийняв постанову про єдиний державний архівний фонд⁵.

Величезне значення для утвердження ленінської історичної концепції в українській радянській історіографії, для формування матеріалістичного світогляду українських істориків мало здійснене протягом 1920—1926 рр. за постановою IX з'їзду РКП(б) перше видання творів В. І. Леніна у 20 томах (26 книгах).

Одразу ж після переможного закінчення громадянської війни Комуністична партія і Радянський уряд України зайнялися організацією провідних центрів української радянської історіографії. 6 квітня 1921 р. за постановою ВУЦВК було створено Республіканську комісію по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Іспарт). Протягом наступних років мережа іспартвідділів охопила ряд промислових та культурних центрів УРСР. На 1925 р. у республіці вже налічувалося 20 місцевих іспартвідділів (у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Луганську, Запоріжжі, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Вінниці, Херсоні та інших містах)⁶. Восени 1921 р. в Харкові була організована науково-дослідна кафедра марксизму і марксознавства, реорганізована наступного року в Інститут марксизму. В 1922 р. при ЦК КСМУ була створена Комісія по вивченню історії комуністичного юнацького руху (Істмол), що проводила свою роботу під керівництвом Іспарту ЦК КП(б)У. Близьким за змістом і формою діяльності до Іспарту був також Істпроф, тобто Комісія по вивченню історії профспілкового руху.

Деякі українські іспарти при сприянні центральних республіканських та губернських партійних організацій відзначили п'ятирічний ювілей Великої Жовтневої соціалістичної революції та 25-річний ювілей РКП(б), які святкувалися в 1922 і 1923 рр., випуском збірників історико-документальних, мемуарних та дослідницьких матеріа-

² Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV. М., 1966, стор. 257.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, 1917—1959 рр. Збірник документів, т. I (1917—червень 1941 рр.), К., 1959, стор. 45.

⁴ С. О. Яковлев. Українська радянська археографія, К., 1965, стор. 34.

⁵ З історії архівного будівництва на Україні. Збірник статей, присвячених 40-річчю радянського архівного будівництва на Україні, Харків, 1958, стор. 13.

⁶ Работа Испарта ЦК КП(б)У за январь—октябрь 1925 г. «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 331.

лів. До п'ятої річниці Жовтня був приурочений також початок видання республіканського істпартівського журналу «Летопись революции».

На початку 20-х років марксистсько-ленінський фронт історичної науки на Україні активно включився в боротьбу Комуністичної партії проти троцькізму. Значним вкладом у боротьбу проти троцькістської концепції, яка перекручувала роль і місце більшовицької партії, її вождя В. І. Леніна у підготовці та проведенні соціалістичної революції, були праці з історії Великого Жовтня, а також брошури, статті, промови з різних питань соціалістичного будівництва, написані видатними діячами КП(б)У та Радянського уряду України М. О. Скрипником, В. П. Затонським, В. Я. Чубарем, І. Ю. Куликом, Г. І. Петровським, Д. З. Мануїльським, О. Г. Шліхтером та ін. Цим були закладені основи української історіографії радянського суспільства.

Проблематика докапіталістичного періоду на першому етапі розвитку радянської історичної науки на Україні все ще залишалася прерогативою буржуазних учених. Але завдяки проведенню Комуністичною партією ленінських настанов на використання фахового досвіду буржуазних спеціалістів чимало видатних істориків стали на шлях чесного співробітництва з Радянською владою. Вони зосередились в основному в Українській Академії наук, структура наукових установ якої вироблялася протягом 1919—1920 рр. і була затверджена урядом УРСР 14 червня 1921 р.⁷ Академік А. Ю. Кримський, науково-організаційний талант якого яскраво виявився на посаді Неодмінного секретаря Української Академії наук, одночасно очолив дослідну роботу в галузі сходознавства і вже в першій половині 20-х років почав видавати свої синтетичні праці з історії Ірану та Туреччини. В контакт з УАН проходила робота науково-дослідних кафедр, створених в 1922 р. Наркоматом освіти УРСР у різних містах республіки. Так, у Харкові науково-дослідну кафедру української культури очолив академік Д. І. Багалій, кафедру європейської культури — академік В. П. Бузескул; у Дніпропетровську кафедру українознавства — відомий дослідник запорізького козацтва Д. І. Яворницький.

Здебільшого новостворені кафедри до середини 20-х років зробили лише перші кроки в науково-дослідній роботі. Друковані праці стали з'являтися в основному на другому етапі розвитку української радянської історичної науки (середина 20-х — середина 30-х років), який характеризується різким якісним і кількісним піднесенням дослідницької і публікаторської роботи в галузі історії України, а також широко розгорнутим наступом проти буржуазних і дрібнобуржуазних ідей та концепцій. Особливо значна історична література вийшла в УРСР у зв'язку з 20-річчям революції 1905 р., 100-річчям повстання декабристів, 10-річчям Великого Жовтня. Численні істпартівські видання 1927—1929 рр., пов'язані з 10-річним ювілеєм Радянської влади (хоч серед них ще не з'явилося праць, які б узагальнювали історичний матеріал на всій території республіки), заклали міцні основи для дальшої поглибленої розробки радянського періоду історії України. На відміну від першого етапу історії радянської історичної науки на Україні, коли проблеми революційного руху кінця ХІХ — перших десятиліть ХХ ст., Жовтневої революції і громадянської війни розроблялися переважно в мемуарному аспекті, — на другому етапі основною формою висвітлення вказаних проблем стають наукові розвідки, що ґрунтуються на вивченні дослідником документальних матеріалів. Твори М. О. Скрипника, який був обраний ака-

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР, т. І, стор. 123—125.

деміком АН УРСР і займав певний час посаду директора Українського Інституту марксизму-ленізму⁸, доповіді і промови секретарів ЦК КП(б)У С. В. Косіора, П. П. Постишева та інших керівників республіки неодноразово торкалися проблем української радянської історіографії, давали аналіз її стану, висували найактуальніші завдання дальшого розвитку.

Широка публікація партійних документів розширяла джерельну базу історико-партійної науки в УРСР. Створені в цей час синтетичні праці з історії КП(б)У (автори М. Попов і М. Волін), хоч і не уникли впливу дрібнобуржуазних концепцій у трактуванні дореволюційного робітничого руху, дали в основному об'єктивно вірне висвітлення періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні. Регулярне видання статистичних документальних збірників про народне господарство і його окремі галузі, про народну освіту та культурне будівництво в республіці давало можливість науковцям плідно працювати над проблемами історії соціалістичного будівництва. Щоправда, в галузі узагальнення проблем радянського суспільства історична думка значно відставала від накоплення джерельного матеріалу.

На цей час в Українській Академії наук поряд з кадрами старої формації висунулася плеяда молодих істориків, фахова підготовка яких формувалась в основному в радянський час, а також тих учених, які до Великої Жовтневої соціалістичної революції зробили лише перші кроки в дослідницькій діяльності. О. Баранович, П. Клименко, М. Петровський, М. Ткаченко, І. Черкаський, як і академики Д. Багалій, Д. Яворницький, член-кореспондент УАН В. Щербина, плідно працювали над вивченням історії України феодальної епохи. Працями Є. Сташевського і К. Воблого було покладено початок дослідженню історико-економічних процесів розкладу феодально-кріпосницької системи та розвитку капіталістичних відносин. Реорганізована в інститут Харківська кафедра української культури протягом 1924—1930 рр. опублікувала 10 томів наукових записок і збірників, в яких були розміщені праці, головним чином, з історії Слобідської України і Харківщини від найдавніших часів до перших десятиліть ХХ ст. (автори — В. Барвінський, Є. Іванов, А. Ковалівський, А. Козаченко, Н. Мірза-Авакянц). Проблеми загальної історії розроблялися в Харкові, Одесі, Києві та інших містах УРСР переважно в аспекті історіографії і джерелознавства та історії революційних рухів (праці В. Бузескула, Л. Беркута, К. Добролюбського, А. Кіктева, М. Пакуля). Сходознавці України об'єдналися у Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС), що видавала протягом 1927—1931 рр. журнал «Східний світ», де публікувалися праці з історії, лінгвістики, літературознавства та етнографії радянського й зарубіжного Сходу.

В ході розгорнутого за постановою Всеукраїнської партійної наради у справах науки (вересень 1929 р.) ідеологічного наступу проти буржуазної ідеології в суспільних науках⁹ і проголошеного партією на початку 30-х років курсу на «радянізацію» УАН¹⁰ було нанесено вирішального удару по буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепціях, що прямо або приховано пропагувалися у працях деяких істориків, послідовників та однодумців М. Грушевського, який після свого повернення в 1924 р. з еміграції очолив ряд установ в УАН і ви-

⁸ Ю. Бабко. Солдат партії (про М. О. Скрипника), К., 1962, стор. 101.

⁹ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 470—481.

¹⁰ Вісті Всеукраїнської Академії наук, 1931, № 1—8, стор. 5.

дань історичного профілю. Істотне значення для дальшого успішного розвитку української радянської історіографії мало подолання буржуазно-націоналістичної концепції М. Яворського, прикритої псевдо-марксистською фразеологією¹¹.

Проте оскільки пов'язаний з загостренням класової боротьби в країні наприкінці 20-х — початку 30-років наступ проти ворожих марксизму-ленінізму теорій, концепцій і положень в історичній та інших суспільних науках відбувався в умовах культу особи, в тодішній ідеологічній боротьбі проявилися і тіньові сторони. Чимало істориків було піддано незаслуженій критиці та звинуваченням. Одне за одним в УРСР стали закриватися спеціальні періодичні видання з історії, і зрештою в середині 30-х років у республіці вже не виходило жодного історичного журналу. Не зміг по-справжньому розгорнути наукової діяльності створений у 1931 р. на базі відповідного відділу Інституту марксизму-ленінізму Інститут історії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН).

Всупереч дійсності в історичних працях не згадувалися в позитивному плані імена багатьох відданих справі комунізму соратників великого Леніна, в тому числі видатних діячів КП(б)У. Вкрай звузилась доступна дослідникам архівна база і відповідно різко скоротилась кількість історико-документальних публікацій. Перестали друкуватися статистичні матеріали, що особливо відбилося на розробці проблем історії радянського суспільства. Всі ці явища, безперечно, гальмували розвиток історичних досліджень у країні. Проте в умовах соціалістичного ладу вони не могли змінити марксистсько-ленінського фундаменту радянської історичної науки, яка продовжувала розвиватися і прямувати вперед.

У 1934—1936 рр. партія і уряд прийняли ряд постанов про введення в навчальний курс початкової і середньої школи викладання історії як спеціального предмету, про відкриття історичних факультетів у державних університетах, про розробку навчальних програм і створення марксистсько-ленінських підручників з історії для шкіл і вузів. Ці постанови відіграли вирішальну роль у зміцненні зв'язку історичної науки з середньою та вищою школою, з практикою соціалістичного будівництва. Вони ознаменували початок нового, третього етапу розвитку радянської історіографії, в тому числі й української, коли марксизм-ленінізм оволодів методологічними позиціями всіх галузей історичних знань, а останні посіли одне з провідних місць у комуністичному вихованні трудящих, насамперед молоді. На передній план у ті роки висунулась прикладна роль історичної науки. Початкова, середня і вища школи, різноманітні форми політичної освіти й самоосвіти настійно вимагали забезпечення їх підручниками та посібниками з історії.

В ухвалених у середині 30-х років постановах ЦК Комуністичної партії і Радянського уряду щодо історичної науки була підкреслена важливість наукової розробки історії народів СРСР для виховання почуттів радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. В УРСР стала гостро відчуватися потреба в науковій, навчальній і науково-популярній літературі з історії України — переважно в систематичних курсах. Під знаком наполегливої праці українських істориків над створенням таких книг проходить весь третій етап історії історичної науки на Україні. В основному це здій-

¹¹ М. Скрипник. Помилки та виправлення академіка М. Яворського. — «Більшовик України», 1930, № 2, стор. 12—26.

снювали співробітники Інституту історії України, відкритого згідно з постановою ЦК КП(б)У 1936 р. в системі Академії наук на базі відповідного інституту ВУАМЛІН. Протягом кількох років до початку Великої Вітчизняної війни вони підготували й видали: книжкову серію «Нариси з історії України», два випуски «Хронології історії України», два томи багатотомного видання «Історія України в документах і матеріалах», одному з узагальнюючих праць з історії України. Ці видання, створені в основному співробітниками Інституту історії України АН УРСР С. Белоусовим, К. Гуслигим, Ф. Лосем, М. Петровським, М. Супруненьком, Ф. Ястребовим та іншими, хоч і мали ряд істотних недоліків, знаменували все ж певний крок вперед у створенні на засадах історичного матеріалізму синтетичних праць з історії українського народу.

Досить широка дослідна робота в галузі історії розгорнулася в університетах та педагогічних інститутах Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська та інших міст республіки. Тут працювали над дослідженням проблем історії України І. Бойко, А. Бортников, С. Ковбасюк, С. Королівський, П. Лавров, М. Марченко, А. Слюсарський, історії СРСР — А. Введенський, О. Фадєєв, С. Семенов-Зусер, загальної історії середніх віків та новітнього часу — І. Белякевич, Л. Беркут, К. Добролюбський, І. Мельников, М. Пакуль, А. Скаба. Результати дослідної роботи вузівських істориків здебільшого друкувалися в наукових записках університетів та педінститутів.

Українські історики зміцнювали безпосередні зв'язки зі своїми колегами, які працювали в інших братніх республіках Союзу РСР. Це дружнє співробітництво вчених радянських республік загартувалося в суворий час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., який становить четвертий етап у розвитку української радянської історіографії. Виділення років війни в окремих етапах обумовлене новими, своєрідними умовами праці українських радянських істориків, кардинальними змінами в тематиці розроблюваних проблем. Багато фахівців стали воїнами Радянської Армії. Інші українські історики, перебуваючи у Башкирії, Казахстані та інших братніх республіках, взяли активну участь у підготовці педагогічних кадрів, включилися в дослідницьку роботу¹². Друкованим і усним словом українські науковці широко популяризували героїчні сторінки історії нашої Батьківщини.

В роки війни історики — співробітники АН УРСР зуміли випустити в світ дві великих узагальнюючих праць з історії України — перший том запланованого чотиритомника й однотомний популярний нарис. Але оскільки в цих виданнях були допущені помилки, завдання написання наукової синтетичної праці на марксистсько-ленінській основі продовжувало залишатися актуальним і після переможного завершення війни, коли розпочався п'ятий етап у розвитку української радянської історіографії. ЦК КП(б)У в постанові 1947 р., звернувши увагу на недоліки в роботі Інституту історії України, орієнтував учених на створення узагальнюючої праці з історії України. В напрямку виконання цього завдання зосередились основні зусилля українських радянських істориків протягом усього відрізка часу п'ятого етапу аж до його закінчення в середині 50-х років. Працюючи широко обговорювали історики всієї республіки. Цінні наукові консультації було одер-

¹² М. В. Коваль. Українська радянська історична наука — фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945). — З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934—1961), К., 1963, стор. 67—69.

жано від провідних учених Москви, Ленінграда та інших наукових центрів. У 1953 р. вийшов перший, а в 1957 р. другий том двотомника «Історія Української РСР». Історична періодизація, запропонована в цій праці, в основному закріпилася в українській радянській історіографії. У своїй роботі історики УРСР широко застосували положення ленінської історичної концепції.

Для вивчення історії феодальної епохи на Україні найбільший поштовх у післявоєнний час зробило відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. Дослідників (І. Гуржія, В. Дядиченка, К. Стецюк та ін.) насамперед приваблювали питання класової боротьби селянства, що серйозно не вивчались або перекинуто тлумачились у до-революційній буржуазній історіографії і не дістали достатнього висвітлення в українській радянській історіографії 20—30-х років.

Широко розроблялись питання історії робітничого класу України, його революційної боротьби під керівництвом більшовицької партії в період промислового капіталізму та імперіалізму. Дослідження О. Нестеренка, Ф. Лося, П. Шморгуна, О. Парасунька, В. Астахова та Ю. Кондуфора показали повну наукову неспроможність тверджень українських буржуазно-націоналістичних істориків про відсутність місцевих національних кадрів у робітничому класі на Україні. Особливо велика робота була проведена істориками УРСР з нагоди 50-річчя революції 1905 р.: у світ вийшло ряд історико-документальних видань, монографічних досліджень і науково-популярної літератури.

Певний вклад у наукову розробку історії Великої Жовтневої соціалістичної революції становили видання документальних матеріалів на цю тему та праці М. Супруненка, П. Павлюка, С. Королівського та ін. Комісія історії Великої Вітчизняної війни, що працювала в системі Академії наук УРСР в 1944—1950 рр., провела велику роботу по збиранню і вивченню документальних матеріалів.

Ювілейні торжества з нагоди 10-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною і постанова ЦК КП(б)У з цього приводу від 17 серпня 1949 р. відіграли значну роль в інтенсифікації наукової розробки цієї проблематики (праці С. Белоусова, І. Компанійця, П. Герасименка, Б. Дудкевича та ін.). В 1951 р. у Львові було відкрито Інститут суспільних наук АН УРСР, відділ історії якого зосередив свою увагу на вивченні історії західноукраїнських земель.

Після перерви, пов'язаної з війною та післявоєнними труднощами, починає виходити все більше наукових записок університетів та педінститутів, де друкують свої наукові дослідження вузівські історики.

Величезне піднесення дослідницької роботи в усіх галузях історичної науки на Україні після рішень XX з'їзду КПРС дозволяє твердити, що з середини 50-х років почався новий, шостий етап розвитку української радянської історіографії. Позитивним чинником у справі підвищення ідейно-теоретичного рівня суспільних наук, у тому числі й історії, стало видання за постановою ЦК КПРС Повного зібрання творів В. І. Леніна. Багато ленінських праць, у тому числі й присвячених Україні, опубліковано тут вперше.

Ніколи раніше фронт історичних досліджень не був таким широким і глибоким. Створено ряд узагальнюючих наукових і науково-популярних праць з історії України, зокрема підручники та навчальні посібники для середньої і вищої школи. До XXII з'їзду КПРС у 1961 р. українські історики видали синтетичну працю з історії Комуністичної партії України (керівник І. Д. Назаренко), що стало важли-

вою подією в ідейному житті не тільки УРСР, а й всього Радянського Союзу. Дослідники Дніпропетровська, Одеси, Львова, Чернівців, Донбасу та інших наукових центрів республіки створюють узагальнюючі праці з історії місцевих парторганізацій. Вперше українські історики здійснюють спеціальні дослідження, які характеризують різні сторони діяльності В. І. Леніна, пов'язаної з історією українського народу (праці П. Варгатюка, С. Гутянського, С. Ктитарева, М. Куліченка, С. Мельника, Й. Ремезовського, П. Шморгуна, О. Юрченка, А. Ярошенка та ін.). Велике значення в комуністичному вихованні трудящих має книжкова серія «Борці за велику справу», яка розповідає про видатних діячів Комуністичної партії України, активних будівників Української Радянської соціалістичної держави.

Загальному піднесенню історичної науки на Україні сприяла активна участь українських істориків у виданні протягом 1959—1965 рр. 17-томної «Української Радянської Енциклопедії», в якій широке відображення знайшли проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Спільними зусиллями істориків і широких кіл громадськості України створюється фундаментальна 26-томна «Історія міст і сіл УРСР». З 1957 р. в республіці почав виходити «Український історичний журнал», популярний нині як у межах СРСР, так і серед зарубіжної прогресивної громадськості. В ювілейному 1957 р. на Україні було видано стільки документальних збірників, присвячених історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, що їх кількість та обсяг значно перевершив зроблене в цьому напрямку за всі попередні роки. Широко розробляється проблематика історії боротьби українського народу за владу Рад (праці Ю. Білана, В. Борщевського, Ю. Гамрецького, М. Гончаренка, А. Гриценко, П. Гудзенка, Г. Заставенка, О. Карпенка, Ю. Кондурфара, М. Колісника, С. Королівського, А. Лихолата, І. Рибалки, Є. Складенка, М. Супруненка, Г. Шевчука, В. Харитонова, І. Хміля та ін.).

У вивченні історії соціалістичного будівництва на Україні чітко визначилося три напрямки: 1) історія робітничого класу; 2) історія колгоспного селянства; 3) історія культури. В першому з них найбільш плідно розроблялися відбудовні періоди 1921—1925 рр. і 1946—1950 рр. (Г. Діденко, О. Кучер, О. Кудлай, В. Самофалов, М. Черненко, К. Шиян, В. Юрчук), а також роки довоєнних п'ятирічок (О. Слуцький, В. Сидоренко, І. Мілюкова, С. Сирцова). Про втілення в життя ленінського кооперативного плану в сільському господарстві УРСР створені монографічні праці (М. Березовчука, І. Ганжі, П. Загорського, М. Рубача, І. Слинька, П. Стояна, Є. Талан, З. Шульги та ін.). Перші кроки зроблені в монографічній розробці історії культурного будівництва на Україні (праці Д. Золотоверхого, О. Михайлова, Г. Шевчука, Л. Шевченко). В галузі історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. головним дослідницьким напрямком українських учених залишалося вивчення історії народної партизанської боротьби на Україні. Тут також проходило якісне зростання української радянської історіографії — вперше було створено узагальнюючі монографії (К. Дубини, В. Клокова, І. Кулика, І. Слинька, М. Супруненка, П. Тронька, Л. Кизі, М. Коваля, П. Балкового та ін.). Новим явищем у розвитку української історіографії є дослідження істориками різних аспектів актуальних проблем сучасності. Видано чимало історико-партійних праць, а також досліджень, що висвітлюють участь у комуністичному будівництві всіх трьох великих загонів радянського суспільства: робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції (автори — Б. Ковалевський, Ю. Курносів, О. Мітюков, В. Пітов, Г. Окладний та ін.).

У працях, присвячених революційному рухові в Західній Україні в період окупації її буржуазною Польщею, значна увага приділяється історії КПЗУ (роботи М. Волянюка, В. Маланчука, Є. Галушка та ін.).

Інтенсивно розробляються проблеми соціально-економічної історії західноукраїнських земель, у тому числі Північної Буковини та Закарпаття, під владою іноземних загарбників (праці І. Компаніця, М. Кравця, П. Свежинського, Б. Співака, Є. Яцкевича та ін.) і після возз'єднання з Радянською Україною (В. Варецького, І. Богодиста, М. Івасюти, Г. Ковальчака, В. Столяренка та ін.).

Поряд з успіхами в розробці історії України радянського періоду не припинялось інтенсивне дослідження феодально-кріпосницької й капіталістичної епохи. Зокрема великих успіхів українська радянська історична наука досягла у вивченні історії робітничого класу України. Монографії І. Гуржія, П. Лаврова, Ф. Лося, О. Парасунька, Й. Щербини, О. Кошика в сукупності охоплюють розвиток пролетаріату від його зародження до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вперше в радянській історіографії видано працю (автор О. Нестеренко), в якій дано широку картину зростання української промисловості від її виникнення до наших днів. З соціально-економічної історії ХІХ ст. найбільше дослідників приваблювала проблема «селянської реформи» і зв'язаних з нею суспільно-політичних і соціальних, класових рухів (праці А. Бондаревського, М. Лещенка, Г. Марахова, О. Михайлюка, Д. Пойди, В. Теплицького, Ф. Ястребова).

З проблем феодально-кріпосницької формації на Україні увага дослідників була зосереджена на історії селянства, соціальній і національно-визвольній боротьбі народних мас, розвитку української культури, історичних зв'язків і дружби українського та російського народів (праці О. Апанович, І. Бойка, В. Голобуцького, К. Гуслисто-го, В. Грабовецького, В. Дядиченка, Я. Ісаєвича, О. Компан, В. Маркіної, М. Марченка, Д. Мишка, Г. Сергієнка, А. Слюсарського, К. Стецюк, Ф. Шевченка, І. Шульги). Знов у республіці помітно посилюється дослідницький інтерес до історії Київської Русі (М. Брайчевський, В. Довженко, І. Гапусенко, І. Шекера).

Останні роки значно поживавилась робота з спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. У цій галузі вперше на Україні створені навчальні посібники, налагоджено видання періодичних збірників «Історичні джерела та їх використання», «Нумизматика и сфрагистика», «Історіографічні дослідження в УРСР». Виходять колективні історіографічні збірники та праці з окремих проблем історії історичної науки дожовтневого і радянського часу (автори В. Астахов, М. Дмитрієнко, Л. Коваленко, М. Коваль, В. Котов, М. Марченко, Л. Полукін, А. Санцевич, В. Сарбей, В. Стрельський, І. Шерман, П. Чухрій та ін.).

У республіці розгорнулося вивчення проблем зарубіжної історії, причому характерною рисою є основна увага до нового і новітнього періодів. Ряд досліджень висвітлюють ці проблеми у плані дружніх відносин українського народу з сусідніми народами Східної Європи (праці І. Євсєєва, П. Калениченка, І. Кулінича, О. Макаренка, І. Петерса та ін.), створена велика колективна узагальнююча монографія про дружбу і співробітництво УРСР з зарубіжними соціалістичними країнами. Історія цих країн є предметом спеціальних досліджень українських істориків І. Ганевича, С. Дзюбка, В. Жебокрицького, І. Кундюби, В. Клокова, І. Мельникової, С. Пархомчука, С. Сидельникова, П. Соханя та ін. Поживавилась робота українських істориків-сходознавців (Р. Бродського, Ю. Боева, З. Енольського, М. Іваниць-

кого, А. Ковалівського, Л. Лещенка, І. Чернікова, П. Удовиченка). Вивчаючи історію капіталістичних країн, науковці УРСР зосереджують увагу на викритті імперіалістичної політики США (праці В. Ковалю, Р. Симоненка, Д. Сташевського, В. Тарасенка). Значний інтерес викликає проблема історії української трудової еміграції в Америці (праці А. Шлепакова).

Свідченням загального визнання великого вкладу української радянської історіографії у вітчизняну і світову науку є те, що на всіх післявоєнних міжнародних історичних конгресах, в яких брали участь радянські історики, були представники і від УРСР. Великого значення історики Української РСР надають науково-організаційним зв'язкам з істориками братніх республік Радянського Союзу. На скликаній за рішенням ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР Всесоюзній нараді істориків (грудень 1962 р.) делегація істориків України була однією з найбільш представницьких. Видатною подією, що мала значний вплив на дальший розвиток української радянської історіографії, була проведена в Києві в 1965 р. Всесоюзна наукова сесія з проблеми «В. І. Ленін та історична наука». Новою формою міжнаціональних контактів стали двобічні зв'язки істориків УРСР з колегами в інших братніх республіках Радянської країни. В цьому плані відбулося кілька наукових сесій, присвячених дружбі та історичним зв'язкам українського народу з вірменським та грузинським народами. Постійні ділові відносини українські історики встановлюють і систематично підтримують з ученими Молдавії, Білорусії та інших радянських республік.

Особливо тісні зв'язки встановили українські історики з всесоюзними науково-дослідними установами історичного профілю та вузами Москви. Науковці з України беруть участь у підготовці таких фундаментальних багатотомних історичних праць, як «История Великой Отечественной войны Советского Союза», «Очерки истории исторической науки в СССР», «История СССР», «Советская Историческая Энциклопедия» та ін. Чимало істориків, які працюють на Україні, зробили значний вклад у наукову розробку окремих питань історії СРСР (А. Вовчик, А. Введенський, А. Зашкільняк, П. Першин, Д. Похилевич та ін.).

50-річчя Радянської влади історики УРСР ознаменували виданням таких синтетичних капітальних праць, як двотомні «Історія Української РСР», «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія селянства Української РСР», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», одностомник «Розвиток української культури за роки Радянської влади». У світ вийшли перші томи тринадцяти томних видань «Українська РСР в період громадянської війни» (головний редактор А. Д. Скаба) і «Українська РСР у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.)» (головний редактор І. Д. Назаренко). Видано том, присвячений Харківській області, з 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», видання якої здійснюється під керівництвом П. Т. Тронька.

Рішення XXIII з'їзду КПРС, керівні документи Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, прийняті в ювілейному 1967 р.: Тези «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» і постанова «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» дають конкретні настанови щодо дальшого розгортання науково-дослідної роботи в галузі історії і допомагають радянським історикам правильно, по-науковому підійти до розв'язання найважливіших історичних проб-

лем. Зокрема в Тезах ЦК КПРС є положення, що прямо стосується проблеми періодизації радянської історичної науки: «Розроблені листопадним (1964 р.), березневим і вересневим (1965 р.) Пленумами ЦК і схвалені XXIII з'їздом партії заходи по удосконаленню керівництва економічним, соціально-політичним і духовним життям країни знаменують собою новий етап у розвитку радянського суспільства на шляху до комунізму»¹³. Виходячи з цього, слід пильніше вивчати нові явища і тенденції у розвитку радянської історичної науки, пов'язані з рішучим подоланням елементів суб'єктивізму і волюнтаризму, далшим могутнім зростанням фронту дослідницьких робіт, посиленням інтересу народних мас до свого історичного минулого*, піднесенням ролі гуманітарних наук, зокрема історичної, в житті радянського суспільства, у виробленні наукових основ політики Комуністичної партії. Очевидно, все це — ознаки настання нового, сьомого етапу в історії радянської історичної науки (в тому числі і на Україні), який розпочинається з середини 60-х років. В міру його розвитку поглиблюватиметься і його історіографічне вивчення.

¹³ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 29.

* У відповідь на цей інтерес у грудні 1966 р. було створено Українське товариство по охороні пам'яток історії і культури.

А. А. КУГОТ

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Поряд з питаннями політичного, соціально-економічного розвитку нашої країни великий інтерес викликають проблеми історії культури, на необхідність дослідження яких вказує ЦК КПРС у постанові «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві».

За останні роки вийшло багато праць з історії української радянської культури. Предметом цього огляду є лише синтетичні дослідження, що охоплюють всі або принаймні основні галузі культури за певний період її розвитку. Це, насамперед, праці істориків¹, які вивчають розвиток радянської багатонаціональної культури, духовні здобутки українського народу та їх місце серед національних культур братніх республік Союзу РСР.

З цього погляду заслуговує на увагу нова книга І. Д. Золотоверхого². Написана за програмою з історії СРСР, вона містить чимало даних про багатонаціональну радянську культуру з моменту перемоги Жовтневої соціалістичної революції до вступу нашої країни в період будівництва комунізму. Автор виходить з марксистсько-ленінських настанов про те, що культурна революція є складовою частиною соціалістичної революції і що з перемогою Великого Жовтня починається нова історія політичного, економічного і духовного життя нашого суспільства. Читач послідовно знайомиться з першими кроками культурних перетворень під час відбудови народного господарства (після закінчення громадянської війни) і в роки перших п'ятирічок, з досягненнями культури в період побудови соціалізму в СРСР, її значенням у боротьбі за перемогу над німецьким фашизмом у Великій Вітчизняній війні та новими її завданнями в умовах розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

Автор більш-менш докладно аналізує зростання загальної грамотності населення, показує боротьбу з тяжкою спадщиною минулого — неписьменністю трудящих, розповідає про шкільну освіту для дітей, про організацію культурно-освітніх закладів для дорослих. Повсякденне партійне керівництво, конкретні заходи радянської держави та активна участь трудящих у культурному будівництві сприяли тому, що в перші радянські п'ятирічки було завершено ліквідацію неписьменності серед дорослих, запроваджено загальне обов'язкове початкове навчання для дітей шкільного віку, розпочато перехід до загальної неповної середньої освіти. У цій праці висвітлюється важливе завдання культурної революції — створення кадрів радянської інтелігенції шляхом системи вищої та середньої спеціальної освіти, організації для робітників і селян робітфаків, вдосконалення підготовки професорсько-викладацького складу для вузів і технікумів тощо.

¹ Г. Г. Карпов. О советской культуре и культурной революции в СССР, М., 1954; М. П. Ким. 40 лет советской культуры, М., 1957, та ін.

² І. Д. Золотоверхий. Історія радянської культури. Короткий нарис, К., 1966.

І. Д. Золотоверхий прагне проаналізувати найважливіші явища культурного процесу, а висновки підкріпити статистичними даними.

Поряд з книгами, в яких питання української радянської культури розробляються побіжно, за останні роки вийшов у світ ряд праць, де ця тема є предметом спеціального історичного дослідження. До них належать монографії С. К. Гутянського³ та І. Д. Золотоверхого⁴.

У книзі С. К. Гутянського досліджуються: значення Великого Жовтня для розвитку культури; процес революційної перебудови системи народної освіти і боротьба за створення трудової школи на основі ленінських накреслень; організація періодичної преси та книговидавничої справи на Україні; політико-виховна та культурно-освітня робота; піклування про вчителів і підготовка культосвітніх працівників.

Монографія І. Д. Золотоверхого стисло висвітлює елементи української демократичної культури дожовтневого періоду, що їх використано для будівництва радянської культури. Це тим більш важливо підкреслити, бо деякі автори (про що буде мова далі) в своїх дослідженнях обходять значення культурної спадщини. У цій книзі І. Д. Золотоверхого є цікаві матеріали з усіх основних галузей української радянської культури — періодичної преси і книговидавничої справи, культурно-освітньої роботи, шкільної освіти всіх ступенів, науки, літератури і мистецтва.

Автори обох книг багато попрацювали над вивченням першоджерел і показали (кожний у своєму плані) початки революційних перетворень у ряді галузей української культури. Думається, що праця С. К. Гутянського була б ще ґрунтовнішою, якби розкривала величезний вклад В. І. Леніна в культурне будівництво на Україні в останні роки життя (1921—1923). Монографія І. Д. Золотоверхого також виграє б, коли б автор не обмежив період становлення української радянської культури 1917—1920 роками.

Велика монографія Г. М. Шевчука⁵ присвячена розвитку духовного життя українського народу у відбудовний період. Автор аналізує зміст навчально-виховного процесу в трудовій школі та вузах України, приділяє увагу його формам і методам, боротьбі за підпорядкування науки завданням господарського й культурного будівництва. Однак у книзі не досліджуються художня література, різні жанри мистецтва тощо. До народної освіти віднесено лише загальноосвітню школу.

Прогалини з історії культури в період реконструкції народного господарства та побудови соціалістичного суспільства певною мірою заповнюються книгами О. Б. Слуцького⁶ та О. О. Михайлова⁷. Питання про українську радянську культуру в роки Великої Вітчизняної війни стисло висвітлені у працях М. В. Коваля⁸.

Про культурний розвиток України в післявоєнний період опубліковано кілька монографій. Так, В. С. Петренко характеризує боротьбу

³ С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965.

⁴ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури, К., 1961.

⁵ Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр., К., 1963.

⁶ О. Б. Слуцький. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.), К., 1957.

⁷ О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941), К., 1963.

⁸ М. В. Коваль. Украинская советская культура в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг., К., 1967; його ж. У битві з фашизмом. Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів, К., 1964.

за піднесення культурно-технічного рівня колгоспного селянства⁹. Він простежує роль школи в підвищенні загальноосвітніх і агротехнічних знань колгоспників, підготовку кадрів для колгоспного виробництва, організацію масово-політичної роботи на селі тощо.

Історії боротьби за піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу і колгоспного селянства присвячені також праці Г. М. Окладного¹⁰. Автор показує роль у цій справі великих соціально-економічних перетворень (індустріалізація країни, колективізація сільсько-го господарства), загальної освіти, виробничо-технічного навчання, культосвітньої роботи, науки, соціалістичного змагання тощо. Але ці книги написані на матеріалах головним чином Харкова та Харківської області.

Культурне будівництво в сучасних умовах відобразила в своїй монографії Л. А. Шевченко¹¹. Поряд з іншими питаннями розвитку української радянської культури вона приділила також певну увагу взаємобогаченню національних соціалістичних культур і міжнародним культурним зв'язкам України.

Ширший діапазон питань розвитку української радянської культури на сучасному етапі комуністичного будівництва висвітлено в колективній монографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР¹², виданій до 50-річчя Великого Жовтня в серії «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму». В чотирнадцяти розділах книги автори ґрунтовно показують здобутки України на ниві культурного будівництва останніх (головним чином 1959—1966) років: формування комуністичної свідомості, розвиток народної освіти (вищої і середньої спеціальної, в тому числі), науки, культурно-освітньої справи, побуту, літератури, різних видів мистецтва, міжнародних наукових і культурних зв'язків.

Враховуючи, що ця праця написана в плані огляду найважливіших проблем та розкриття головних явищ у розвитку української радянської культури останніх років, вона потребує окремого розгляду й вивчення.

Широко висвітлені питання культури українського народу також у 17 томі Української Радянської Енциклопедії, присвяченому виключно Українській РСР.

Підсумком багаторічних зусиль українських істориків у дослідженні культурного розвитку на Україні за роки Радянської влади слід вважати колективну монографію з цього питання, присвячену 50-річчю Великого Жовтня¹³.

Це перша окремо видана узагальнююча праця з історії української культури за весь радянський період. Тут вперше показано також боротьбу трудящих західноукраїнських земель за розвиток національної демократичної культури (1921—1939 рр.), боротьбу, яка після воз'єднання цих земель в єдиній Українській Радянській державі перетворилася в справжню культурну революцію.

Відзначаючи позитивне вищезгаданих праць, потрібно разом з тим вказати й на окремі їх недоліки, бо, як відомо, ЦК КПРС у постанові

⁹ В. С. Петренко. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953—1961 рр.), К., 1964.

¹⁰ Г. М. Окладной. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса, Харьков, 1957; його ж. Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства, Харьков, 1958.

¹¹ Л. А. Шевченко. Развитие украинской радянської культуры в 1959—1965 гг., К., 1967.

¹² Розквіт культури, К., 1967.

¹³ Развитие украинской культуры за роки Радянської влади, К., 1967.

про дальший розвиток суспільних наук та піднесення їх ролі в комуністичному будівництві наголошує на необхідності підвищення наукового рівня і якості літератури, зокрема з історії.

Увагу читача, безсумнівно, приверне у книгах розгляд питань про тип радянської культури, закономірності її розвитку тощо. Так, І. Д. Золотоверхий справедливо пише, що «культури народів СРСР взаємозбагачуються і зближуються, створюючи єдину багатонаціональну радянську культуру», але з наведеного положення він робить дещо дивний висновок: «Це новий тип культури, властивий тільки(!) багатонаціональній соціалістичній державі»¹⁴. Такий висновок звучить інтернаціональне значення радянської культури, як нового типу культури. Адже тип радянської культури визначається насамперед соціалістичним характером її розвитку, а це є основним і вирішальним у будівництві нової культури кожною нацією світової системи соціалізму. Вказана автором одна із закономірностей розвитку національних соціалістичних культур в СРСР — їх взаємозбагачення і зближення — діє також і на міжнародній арені, у світовій системі соціалізму.

І. Д. Золотоверхий правильно зазначає, що культура «на кожному етапі історії відбиває рівень здатності людей керувати стихійними силами природи та використовувати закони її розвитку на потреби суспільства»¹⁵. Але в цьому зв'язку слід було б підкреслити, що вона відображає рівень знання й використання законів розвитку не лише природи, а й суспільства; що найвищий рівень знання та використання людьми законів суспільного розвитку виражає собою соціалістичний тип культури. В цьому якраз наукове пояснення того, що наша культура особливо активно впливає на характер суспільного життя, хоч і сама визначається його потребами.

Викликає сумнів і твердження про те, що загальнонародна держава забезпечить перетворення соціалістичної культури «на загальнолюдську, комуністичну культуру»¹⁶. Думається, що таке завдання буде здійснено пізніше, в умовах суспільного комуністичного самоврядування.

По-різному висвітлюється істориками питання про передумови культурної революції в Країні Рад. Так, С. К. Гутяський однією з них вважає ліквідацію національного гноблення, привілеїв церкви, станьової нерівності, безправності жінки тощо, бо тим самим Радянська влада «розчистила шлях до великої культурної революції, яка була здійснена в наступні роки соціалістичного розвитку Радянської держави» (стор. 25). Для Г. М. Шевчука «період боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади, період громадянської війни та іноземної інтервенції (1917—1920 рр.) є початком культурної революції», коли були створені її політичні, економічні та ідеологічні передумови (стор. 8). І. Д. Золотоверхий зазначає, що культурна революція в СРСР мала «свої економічні, політичні та ідеологічні передумови»¹⁷, висуваючи на передній план економічну сторону справи.

Автори здебільшого не уточняють, коли марксизм-ленінізм став панівною ідеологією суспільства. Для цього марксизм-ленінізм повинен був стати світоглядом десятків мільйонів членів суспільства, яких перед тим потрібно було навчити читати і писати, бо «неписьменна людина стоїть поза політикою», наголошував Ленін¹⁸.

¹⁴ І. Д. Золотоверхий. Історія радянської культури, стор. 4.

¹⁵ Там же, стор. 6.

¹⁶ Там же, стор. 13.

¹⁷ Там же.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 52.

Відомо, що передумовам здійснення культурної революції В. І. Ленін надавав величезного значення. Він писав: «Для нас досить тепер цієї культурної революції для того, щоб стати цілком соціалістичною країною, але для нас ця культурна революція становить неймовірні труднощі і чисто культурного порядку (бо ми безграмотні), і порядку матеріального (бо для того, щоб бути культурними, потрібен певний розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база)»¹⁹.

Отже, розгортання культурної революції ускладнювалось тим, що спочатку не було для цього в готовому вигляді ні культурних, ні матеріальних (економічних) передумов. Але В. І. Ленін, Комуністична партія питання про здійснення культурної революції не знімали з порядку денного, висунувши положення про будівництво соціалістичної культури «на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу»²⁰.

Таким чином, встановлення Радянської влади було основою для здійснення культурної революції, яка тоді розгорталася в обстановці неймовірно тяжкої економічної розрухи та культурної відсталості переважної більшості населення.

Культурна революція почалася одночасно з соціалістичними перетвореннями в економічному житті і розвивалася в постійній взаємодії з ними. Разом з тим у ході її створювались і культурно-ідеологічні передумови для дальшого успішного розвитку, на що було затрачено багато зусиль і часу.

Торкаючись основних проблем культурної революції дехто не повністю враховує її три основних завдання: ліквідацію вогнищ реакційної культури і подолання реакційної ідеології; демократизацію певних закладів старої культури і критичне освоєння духовної спадщини; творення нових культурних цінностей на основі ідеології марксизму-ленінізму. А при врахуванні цього ліквідацію старих інститутів реакційної культури і буржуазних правових норм та порядків (розчистку шляху для культурної революції) потрібно розглядати водночас як одну з передумов і разом з тим як початок великої культурної революції. Згадаймо слова В. І. Леніна хоч би про те, що знищенням однієї лише нерівності жінки диктатура пролетаріату «здійснила вищий культурний рівень»²¹.

Не завжди на сторінках монографій переконливо розкривається діалектика взаємозв'язку і взаємодії явищ, саме те, що сьогоднішня передумова була вчорашнім завданням культурної революції, а розв'язувані завдяки їй сьогоднішні завдання можуть стати сприятливою передумовою для успішного вирішення чергових проблем культурного розвитку.

Деякі автори, захоплюючись тлумаченням політичних і економічних передумов культурної революції, недостатньо розкривають ролі духовних надбань, створюваних нею, у розв'язанні нагрітих політичних і господарських завдань соціалістичного будівництва.

Читача цікавлять також питання про рушійні сили культурної революції, роль мас у творенні духовних цінностей, про значення народної ініціативи та самодіяльності в культурному будівництві. Переконливі відповіді на ці питання дає ювілейна монографія, де вказано, що вже у «полум'ї громадянської війни, в обстановці запеклої класової боротьби проти залишків поваленого старого ладу народжувалась нова

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 419.

²⁰ Там же, стор. 422.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 370.

культура, соціалістична змістом, національна формою. Творцями її виступали трудящі маси, керовані В. І. Леніним і Комуністичною партією»²².

Л. А. Шевченко, розповідаючи про самодіяльність населення в культурному будівництві, громадські засади в культурно-освітній роботі, робить досить обмежений висновок про те, що «на сучасному(!) етапі комуністичного будівництва широкі народні маси, безпосередні виробники матеріальних благ, виступають і як безпосередні активні творці духовної культури суспільства» (стор. 109). Слід було підкреслити, що і в попередні роки існування Радянської влади трудящі України не були пасивними споживачами духовних цінностей.

Автори ювілейної монографії справедливо пишуть, що вже з перших років Радянської влади «самодіяльність трудящих, керованих партійними комітетами і органами державної влади на місцях, є однією з характерних рис в організації та діяльності закладів позашкільної освіти»²³.

Загалом добре написана колективна монографія про розвиток української культури за роки Радянської влади дещо втрачає від того, що в ній хоча б коротко не охарактеризована культурна спадщина українського народу, на основі якої почала створюватись його соціалістична культура.

Названі в «Історії радянської культури» І. Д. Золотоверхого правильні ленінські положення про будівництво нової, радянської культури на основі всебічного розвитку елементів демократичної і соціалістичної культури, а також критичного використання всієї духовної спадщини, не завжди переконливо розкриваються на конкретному фактичному матеріалі. Так, перші кроки культурної революції (1917—1920 рр.) автор починає простежувати на прикладі розвитку періодичної преси і книгодрукування, проте зовсім не досліджує практики використання чималого досвіду, набутого нашою дореволюційною соціалістичною і демократичною пресою та книговидавничою справою, не показує, що з нього взято на озброєння революції. Не розкрито також змісту та розмаху роботи новостворених партійних і радянських друкованих органів. Поверхово подається матеріал і в ряді інших розділів цього періоду.

Краще досліджено розвиток культури в наступні періоди. Так, спинаючись на культурному будівництві під час відбудови народного господарства СРСР (1921—1925 рр.), автор аналізує характерні процеси і явища, висновки підкріплює цифровими даними (ліквідація неписьменності, політична освіта, преса, література і мистецтво). Однак, обтяжений фактичним матеріалом, він допускає тематичний різнобіч в його подачі. Висвітлюючи, скажімо, питання народної освіти, автор в одному періоді її розвитку розглядає матеріальну базу, фінансування, розширення сітки шкіл, в іншому періоді — охоплення навчанням дітей, зростання чисельності педагогів та ін.

В оглянутих книгах наводиться багато цифрових даних, які часом неможливо порівняти. В «Історії радянської культури» І. Д. Золотоверхого (стор. 107) зазначається, що витрати на освіту в бюджеті царської Росії 1913 р. становили 2%, або 80 коп. на душу населення, а витрати на освіту по СРСР в 1937 р. порівняно з 1932 р. зросли більше, ніж у 4 рази. Часто не досягають мети й статистичні відомості, наведені Л. А. Шевченко, оскільки вони не показують зростання тих чи інших

²² Розвиток української культури за роки Радянської влади, стор. 48.

²³ Там же, стор. 41.

елементів культури за висвітлюваний період загалом та порівняно з попереднім станом (див. стор. 9, 12, 13, 14 та ін.).

Більшість авторів обминає стан дошкільної освіти, діяльності організацій лекційної пропаганди, товариства «Знання», парків культури і планетаріїв, музеїв, музейних кімнат та бібліотек на громадських засадах, розквіт народної творчості — літературної, музичної, образотворчої, технічної та ін. Небагато сказано про роль у культурному будівництві місцевих Рад, партійних і комсомольських організацій, профспілок, колгоспів, кооперації, творчих спілок, різних добровільних громадських організацій, наукових і науково-технічних товариств тощо.

Нарешті, досить слабо висвітлено в монографіях найважливіше досягнення культурної революції в УРСР — масове перевиховання і виховання трудящих у дусі марксистсько-ленінської ідеології. На яскравих прикладах активної участі мас в управлінні державою, в керівництві різними галузями господарського, культурного і громадського життя слід було показати зростання соціалістичної свідомості наших радянських людей, розповісти як робітники і колгоспники дедалі більше стають новими людьми нового світу.

У роздумах над книгами про культуру спали на думку прекрасні слова М. Горького про роль мас в історії. «Народ,— писав він 1908 р. у статті «Руйнування особи»,— не тільки сила, яка створює всі матеріальні цінності, він — єдине і невичерпне джерело цінностей духовних, перший за часом, красою й геніальністю творчості філософ і поет, який створив усі великі поеми, усі трагедії землі і найвеличнішу з них — історію всесвітньої культури»²⁴. Перечитуєш Горького і приходиш до висновку, що написати справді наукову історію величного звершення радянського народу, який під керівництвом Комуністичної партії за п'ятдесят революційних літ створив свою найпрекраснішу поему — квітучу багатонаціональну соціалістичну культуру, новий, вищий тип прогресивної культури світу,— справа великої відповідальності, благородства і честі наших учених-істориків.

²⁴ М. Горький. Твори в 16-ти томах, т. 16, К., 1955, стор. 59.

С. В. СОРОКОВСЬКА

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні створились сприятливі умови для розвитку бібліографії з історії українського народу, його культури. До революції українською бібліографією систематично не займались. Був час, коли заборонялось друкувати українською мовою. Так, за урядовими указами 1863, 1876 рр. жорстоко переслідувалось українське друковане слово. А вже про збирання історичної літератури не могло бути й мови. Натомість велися численні дискусії про правомірність існування термінів «Україна», «український народ», «українська мова». В бібліографічній спадщині минулого є лише поодинокі праці окремих авторів, зокрема О. М. Лазаревського, П. С. Єфименка, І. У. Устінова, Д. І. Багалія та ін., в яких даються бібліографічні відомості історичного характеру лише за певний період.

В радянський час бібліографічна справа організована в державному масштабі. Велику увагу її розвитку приділяв В. І. Ленін. Його праці є дороговказом для радянських бібліографів. 30 червня 1920 р. за підписом В. І. Леніна вийшов декрет про передачу бібліографічної справи у відання Народного Комісаріату освіти¹. В перші роки Радянської влади на Україні виникають державні установи, які займаються бібліографічною роботою. У 1919 р. у Києві була заснована Головна Книжкова палата. За недовгий час своєї діяльності вона зібрала бібліографічні матеріали, які потім влились у фонд Українського науководослідного інституту книгознавства (УНІКу), організованого в 1922 р. Систематична реєстрація українських видань, у тому числі історичних, розпочалась з 1922 р., коли постановою Робітниче-селянського уряду України була утворена Українська Книжкова палата². Бібліографічні відомості про історичну літературу публікувались у періодичних виданнях — «Книгар» (1917—1920), «Голос друку» (1921), «Книга» (1923). З 1924 р. такі відомості публікує «Літопис українського друку» (тепер «Літопис книг»). З 1936 р. на сторінках «Літопису журнальних статей» друкується бібліографія статей на історичну тематику, вміщених у періодичних виданнях.

Показники літератури з питань історії вміщували республіканські суспільно-політичні журнали. Так, у журналі «Життя і революція» (1925, № 1-2) опублікована підготовлена УНІКом бібліографія українських видань до 7-ї річниці Великого Жовтня і праць, присвячених В. І. Леніну; у № 10-11 за 1927 р. — бібліографія «Жовтень на Київщині», складена працівниками Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (в той час Всенародної бібліотеки України — ВБУ).

Значний вклад в історичну бібліографію внесла створена в 1921 р.

¹ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, 1920, № 65, ст. 289.

² Про організацію Української Книжкової палати і про забезпечення головних державних книгосховищ усіма виданнями республіки. Постанова Ради Народних Комісарів від 27 червня 1922 р., — Збірник узаконень та розпоряджень Робітниче-селянського уряду України, 1922, № 28, ст. 438.

при ВУЦВК Всеукраїнська комісія для наукового узагальнення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та історії КП(б)У. На сторінках журналу «Літопис революції» (1922—1933) систематично вміщувались огляди літератури, інформації про нові видання з історії ВКП(б) і КП(б)У, з питань марксизму-ленінізму, з історії революційного руху на Україні і в Росії.

Важливе значення для наукової роботи мають вміщені в журналі три бібліографічні покажчики, що охоплюють основну літературу про Велику Жовтневу соціалістичну революцію і громадянську війну на Україні³. В них включені твори В. Я. Чубаря, Е. І. Квірінга, В. П. Затонського, А. С. Бубнова та інших визначних діячів Комуністичної партії України. Ці покажчики не позбавлені недоліків і вимагають критичного підходу до них.

У «Літопису революції» надрукована бібліографія з історії революційного руху на Україні і діяльності соціал-демократичних організацій в період «Искры» і II з'їзду РСДРП (1900—1904)⁴. Окремо представлені книги, а потім журнали (подається назва журналу і посилання на сторінки, на яких вміщені матеріали про революційні події в певній місцевості України). На покажчику яскраво позначились характерні для того часу методологічні хиби, а саме — об'єктивізм. Безпідставно в один ряд поставлено більшовицькі, бундівські й есерівські періодичні видання.

У 1932 р. вийшов покажчик публікацій істпартів, істмолів та істпрофів України⁵, що має довідкове значення.

Велику роботу в галузі історичної бібліографії проводили наукові бібліотеки України, готуючись до відзначення 10-річчя Жовтня. Наукові установи і бібліотеки Одеси підготували бібліографію одеської періодичної преси років революції і громадянської війни (1917—1921)⁶, 2 випуски матеріалів до бібліографії революційного руху в Одесі⁷. У цих випусках зібрана література про розвиток революційного руху в Одесі від його початку до 1920 р. У 1933 р. вийшло значно перероблене і доповнене видання⁸. Істотним недоліком цієї праці є відсутність критичного підходу до літератури або принаймні відповідних анотацій. Для визначення ідейного змісту книги бібліографи обмежилися тим,

³ Е. Розовская. Библиографический указатель по истории Октябрьской революции на Украине, — «Летопись революции», 1926, № 3-4, стор. 231—265; № 5, стор. 198—208; № 6, стор. 190—203; Й. Х[андро]с. Денікінщина на Україні. (Покажчик літератури), — «Літопис революції», 1929, № 5-6, стор. 379—383; Й. Хандрос, Н. Горбачова і Е. Ланда. Жовтень та громадянська війна на Україні. Матеріали до бібліографії, — «Літопис революції», 1932, № 3-4, стор. 318—354; № 5-6, стор. 216—245.

⁴ З. Ходоровский и А. Фрадкин. Указатель литературы по истории революционного движения и развития [социал]-[демократических] организаций на Украине в эпоху «Искры» и II съезда РСДРП (1900—1904), — «Літопис революції», 1928, № 5, стор. 297—309; 1929, № 2, стор. 303—314.

⁵ Й. Б. Хандрос і Е. Я. Ланда. Публікації істпартів, істмолів та істпрофів України. Бібліограф. покажчик. Харків—Київ, 1932. 107 с. (Ін-т історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. Істпарт. Матеріали до бібліографії історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні).

⁶ Одеська періодична преса за роки революції та громадянської війни (1917—1921). Розвідка С. Л. Рубінштейна. Опис Г. Д. Штейнванда, Одеса, 1929, LV, 175 с. (Праці Одеської центральної наук. б-ки, т. 3).

⁷ Матеріали к бібліографії революційного руху в Одесі. вып. 1, Одеса, 1927, 86 с. (Труды Гос. публичной б-ки); Матеріали до бібліографії революційного руху в Одесі. До 10-річчя Радянської влади на Україні, Одеса, 1929, 92 с. (Труды Держ. публічної б-ки в Одесі. Серія 4. Бібліографія. Вип. 2).

⁸ Бібліографія революційного руху в Одесі (1820—1920). (Вид. 2-е), Одеса, 1933, 212 с. (Праці Одеської наук. б-ки, т. 1).

що в деяких анотаціях зазначили, до якої партії належить той чи інший автор. Цього, звичайно, недостатньо.

Вінницькою філією Центральної наукової бібліотеки АН УРСР підготовлена і видана бібліографія «Жовтнева революція на Поділлі»⁹, в якій книги і журнальні статті представлені в хронологічному порядку. Цінним для дослідників є бібліографія листівок і відозв, які поширювалися на Поділлі в часи революції.

Не втратила свого значення укладена П. А. Тутковським бібліографія карт України¹⁰, де зареєстровано 795 карт, з них певна кількість — історичні. Карти розміщені в алфавітному порядку (спочатку російські, потім латинські). Допоміжні покажчики відсилають читача до потрібних йому карт.

У 1930 р. вийшли 2 випуски бібліографії реєстраційного характеру з історії України, підготовлені Бібліографічною комісією науково-дослідної кафедри історії української культури¹¹. В них знайшли відбиття ряд видань, редактованих М. Грушевським та його учнями, зокрема Записки і наукові збірники історико-філологічного відділу ВУАН, журнал «Україна» та інші.

Старанністю виконання відзначається бібліографічний покажчик, присвячений українському історичному О. М. Лазаревському¹². Становлять інтерес складені в 20-х — на початку 30-х років бібліографії праць українських істориків — Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, Д. І. Яворницького та ін.

Бібліографічні покажчики історичної та іншої літератури, що виходили в УРСР в 20-х роках, реєструвались М. І. Ясинським в його оглядах, які вміщувались у «Бібліотечному збірнику» (1926, № 3) та в «Журналі бібліотекознавства і бібліографії» (1927—1930).

У 1930 р. вийшли «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України»¹³, де зареєстровано покажчики стосовно Української РСР, її областей. Вони розміщені відповідно до тогочасного територіального поділу України. Наукова громадськість схвально відгукнулася на вихід цієї праці. Автор її, Ф. П. Максименко, продовжує працювати над нею і зараз.

Розглядаючи розвиток історичної бібліографії, неможливо обійти питання про створення загальної бібліографії з різних галузей знань на Україні. Ще в 1918 р. про це говорив П. А. Тутковський¹⁴. Це зав-

⁹ В. Рот. Жовтнева революція на Поділлі. Матеріали до бібліографії. Вип. I (1917—1920 рр.). За ред. Л. Тарнопольського, Вінниця, 1930, 32 с. (Вінницька філія ВБУ при ВУАН. Кабінет вивчення Поділля. Вип. 26).

¹⁰ П. Тутковський. Матеріали для бібліографії мапознавства України. (Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література), ч. I, К., 1924, 64 с. (УАН. Збірник історико-філологічного відділу, № 16).

¹¹ Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні. Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства і етнології за 1917—1927 рр., Харків, 1930, 175 с. [роздільна пагінація] (Науково-дослідна кафедра історії української культури. Наук. збірник кафедри. Ч. 8. Бібліографічна комісія. Матеріали до української історичної бібліографії. Вип. 1); Бібліографія історичної літератури за 1928 р., Харків, 1930, 51 с. (Науково-дослідна кафедра історії української культури. Бібліографічна комісія. Вип. 2).

¹² М. Ткаченко. Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього, К., ВУАН, 1928, 32 с. Відгук про покажчик у статті В. Г. Сарбея «Невідомі праці О. М. Лазаревського», — «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1958, № 5, стор. 170—174.

¹³ Ф. Максименко. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України. 1847—1929. Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону і Криму, К., 1930, XX, 264 с. (ВБУ при ВУАН).

¹⁴ П. Тутковський. Бібліографічна справа на Україні. Вісник природничої секції українського наукового товариства у Києві, 1918—1919, т. I, додаток, стор. 5.

дання ставив собі на меті й утворений у 1919 р. Український бібліографічний інститут¹⁵⁻¹⁷.

У ці роки виходять перші великі праці ретроспективного характеру¹⁸, які не втратили свого значення і зараз.

Бібліографічні покажчики, що вийшли протягом 20-х років, в основному були реєстраційного характеру. В них відбилися все, що створювалось історичною наукою, у якій саме утверджувався марксистсько-ленінський світогляд. З розвитком історичної науки поліпшується її бібліографічна база. Покажчики складали залежно від того, на яких читачів вони розраховувались, удосконалювався відбір літератури.

В 30-х роках створення бібліографії України залишалось одним з найважливіших завдань бібліографів. У 1936 р. постановою ЦК КП(б)У і РНК УРСР було вирішено видавати бібліографію літератури про Радянську Україну¹⁹, яка б включала усі праці про Україну (від початку книгодрукування до сучасного періоду) незалежно від місця видання і змісту. До головної редакції входили керівники уряду і видатні вчені: О. О. Богомолець, В. П. Затонський, О. В. Палладін, О. Г. Шліхтер та інші. Видання бібліографії доручалось НКО УРСР та Академії наук УРСР.

У другій половині 30-х років з'являються бібліографії рекомендаційного характеру, складені до ювілейних дат великими бібліотеками Полтавської, Одеської, Чернігівської областей. Культурою виконання і змістом відзначається покажчик, виданий до першої річниці визволення західних областей України від гніту панської Польщі²⁰, де представлена найновіша тогочасна література українською, російською і польською мовами про минуле західних областей України, визволення їх Червоною Армією і соціалістичне будівництво на возз'єднаних землях.

Проте відчувалась нестача рекомендаційної бібліографії, про що в 1940 р. констатував ЦК ВКП(б) у постанові «Про літературну критику і бібліографію». Постанова накреслила заходи до поліпшення бібліографічної роботи.

Віроломний напад німецько-фашистських загарбників на нашу країну перервав мирну працю радянського народу. Великих збитків було завдано всьому народному господарству і культурі. У післявоєнний відбудовний період багатьом бібліотекам довелося створювати нові фонди, каталоги, картотеки. Розвитку історичної бібліографії в післявоєнні роки сприяло створення у 1946 р. Історичної бібліотеки. До речі, організаційну роботу вона розпочала ще в 1939 р., але через війну припинила її.

Бібліографії, що виходили, мали рекомендаційний характер і присвячувалися визначним датам. Однією з перших історичних бібліографій післявоєнного часу була праця, підготовлена Одеською науковою

¹⁵⁻¹⁷ Ю. Ковалевський. Бібліографія і Український бібліографічний інститут, К., 1919, 16 с.

¹⁸ С. Маслов. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст., К., 1924, 39 с. (УНІК); його ж. Етюди з історії стародруків. I—VIII, К., 1925, 84 с. (УНІК. Труды. Т. 1); IX—X, К., 1927, 26 с.; XI—XII, К., 1928, 51 с.; його ж. Українська друкована книга XVI—XVIII в., К., 1925, 80 с.; В. Ігнатієнко. Бібліографія української преси. 1816—1916, Харків—Київ, 1930, 286 с. (УНІК. Праці бібліографічної секції за ред. Ю. Меженка. Т. 4).

¹⁹ Про видання бібліографії літератури про Радянську Україну.— «Молодняк», 1937, № 5, стор. 140.

²⁰ До першої річниці визволення Західної України від гніту панської Польщі. Склали А. І. Генсьорський і В. П. Тур'ян. Бібліогр. покажчик, Львів, 1940, 44 с. (Львівський філіал б-ки АН УРСР).

бібліотекою ім. О. М. Горького²¹. У покажчику представлено 711 назв праць про місто-герой Одесу, яка вписала одну з яскравих сторінок у героїчну боротьбу радянського народу під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Львівська обласна бібліотека підготувала бібліографічно-методичні матеріали до десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі²². Однією з перших науково-допоміжних бібліографій того часу був анотований покажчик рукописних фондів Львівської наукової бібліотеки про події 1848 р. на Галичині²³.

Чимало бібліографій вийшло на Україні до 300-річчя возз'єднання українського і російського народів²⁴. Покажчики, за винятком укладеного Львівською науковою бібліотекою, мають рекомендаційний характер. Вони відіграли позитивну роль у пропаганді літератури і розгортанні масової роботи до великого свята. Проте така велика кількість покажчиків (перелічені ще не всі) на одну тему свідчить про недостатню координацію бібліографічної роботи.

До 50-річчя першої російської революції 1905—1907 рр., яке відзначалось у 1955 р., бібліографічні покажчики та методично-бібліографічні матеріали видали Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Державна історична бібліотека УРСР та Одеська наукова бібліотека²⁵.

Велике значення мали рішення партії з ідеологічних питань і зокрема постанова ЦК КПРС «Про стан і заходи покращання бібліотечної справи в країні» (1959 р.). Відновлення ленінських принципів партійного керівництва сприяло розвитку народного господарства і культури. Значно поживалась і бібліографічна робота. До покажчиків почали ширше включати документальну літературу, особливо перших десятиріч Радянської влади. Це позначилось на виданнях, присвячених 40-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції²⁶, в яких подана література про історичний шлях боротьби і перемог українського

²¹ Одеса в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Указатель литературы. Одесса, 1948, 89 с.

²² До десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Рек. покажчик літератури та метод. матеріали, Львів, 1949, 47 с.

²³ 1848 р. в Галичині. Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки. Склали В. Ф. Бандура і Т. Ю. Козачук, Львів, 1953, 144 с.

²⁴ Р. Ланда і Л. Ліненко. Віковічна дружба російського і українського народів (До 300-річчя возз'єднання України з Росією), К., 1953, 32 с. (Наук.-метод. кабінет бібліотекознавства); 300-річчя возз'єднання України з Росією. (1654—1954). Бібліогр. покажчик, К., 1953, 64 с. (АН УРСР. ДПБ УРСР); Історична дружба російського і українського народів. Бібліогр. покажчик. (До 300-річчя возз'єднання України з Росією), К., 1954, 58 с. (Київський ун-т. Наук. б-ка); 300-річчя возз'єднання України з Росією. (1654—1954). Бібліогр. покажчик. Склали Ф. П. Максименко, Г. Ю. Гербільський і Н. Р. Бережна, Львів, 1954, 71 с. (Наук. б-ка Львівського ун-ту); 300-річчя возз'єднання України з Росією. Ювілейна література. Рек. покажчик. Склали В. Загоруйко. Одеса, 1954, 20 с. (Одеська наук. б-ка ім. О. М. Горького); Визвольна війна українського народу в 1648—1654 рр. Возз'єднання України з Росією. Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки. Склали — Т. Ю. Козачук за участю В. Ф. Бандури і К. Т. Гебултовського, Львів, 1954, VIII, 116 с. (Львівська б-ка АН УРСР).

²⁵ Перша російська революція 1905—1907 рр. Бібліогр. покажчик, К., 1953, 168 с. (ДПБ АН УРСР); Революція 1905—1907 рр. на Україні. Склали Д. С. Альохін, Р. С. Кац і М. М. Коломійцева, К., 1955, 40 с. (Держ. іст. б-ка УРСР); Революція 1905—1907 рр. на Україні. Бібліогр. покажчик ювілейної літератури до 50-річчя першої рос. революції. Склали Д. С. Альохін, К., 1959, 102 с. (Держ. іст. б-ка УРСР); До 50-річчя першої російської революції 1905—1907 рр. Метод.-бібліогр. матеріали для бібліотек. Склали С. Гельфонд і Л. Лихачова, Одеса, 1955, 32 с.

²⁶ 40 років Радянської влади на Україні. Бібліогр. покажчик, К., 1958, 446 с. (АН УРСР. ДПБ УРСР); Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. Бібліогр. покажчик. Склали Р. С. Кац і Є. М. Склярєнко, Харків, 1957, 68 с. (Держ. іст. б-ка УРСР).

народу під проводом Комуністичної партії від перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції до періоду завершення будівництва соціалістичного суспільства і дальшого розгортання комуністичного будівництва. До першого покажчика включено документи і матеріали партійних з'їздів і конференцій, пленумів ЦК, з'їздів Рад і сесій ЦВК і Верховних Рад, твори керівників партії і уряду, матеріали статистичного характеру та ін. Другий покажчик містить видання істпартів і комісій з історії Жовтневої революції, які в 20-х — на початку 30-х років зібрали цінний фактичний матеріал. 40-річчю Радянської влади присвятив свою працю Ф. П. Максименко. В покажчик включено літературу, що вийшла у 1957 р.²⁷

Книжкова палата УРСР і Харківська наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні підготували бібліографічний двотомник про розвиток української радянської культури за 40 років²⁸. Але в ньому недостатньо була представлена література 20—30-х років. Незважаючи на величезну роботу авторів, зібрати в одній бібліографії все, написане за 40 років Радянської влади з питань науки і культури, їм не вдалося. Це завдання може бути виконане в разі створення загальної бібліографії або окремих тематичних покажчиків. До 40-річчя Комуністичної партії України бібліографічно-методичні матеріали підготувала Державна республіканська бібліотека ім. КПРС²⁹.

Львівською науковою бібліотекою розроблені науково-допоміжні бібліографії. Схвально зустріли читачі «Матеріали до бібліографії історії Комуністичної партії Західної України»³⁰, в яких представлена комуністична і прогресивна преса західних областей України та інші видання. Відомості про комуністичну пресу подаються також у працях Я. Р. Дашкевича³¹.

Каталог більшовицьких газет 1917—1921 рр., що знаходиться в збірках Львова³², виданий Науковою бібліотекою Львівського університету. Для науковців, зокрема істориків, велике значення має вихід у світ бібліографій видань творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Ле-

²⁷ Ф. П. Максименко. Сорок років Радянської України. Ювілейна література, що вийшла в 1957 р. Бібліогр. покажчик. Львів, 1957, 15 арк. (Наук. б-ка Львівського ун-ту).

²⁸ Українська радянська культура за 40 років (1917—1957). Бібліогр. покажчик літератури. Редколегія: Г. О. Кравченко (відп. ред. та ін.). Вип. 1—2, Харків, 1957—1960. Вип. 1. (Освіта, наука, література, літературознавство, критика), 1960, VII, 419 с. Рец. Ю. Ступак і Н. Надель. Вадн одного бібліографічного видання, — «Вітчизна», 1961, № 12, стор. 200—203; Т. Г. Шерстюк і Н. Г. Кашприна. Бібліографічне указателі і справочники Книжної палати УРСР, — «Советская библиография», 1966, № 4, стор. 73. Вип. 2. (Мистецтво, культурно-освітня робота, радіомовлення, телебачення, преса, книговидавничі справи, книжкова торгівля), 1957, 404 с.

²⁹ Сорок років Комуністичної партії України. (1918—1958 рр.). Бібліогр. і метод. матер. для б-к, К., 1958, 40 с.

³⁰ Матеріали до бібліографії історії Комуністичної партії Західної України. Бібліогр. покажчик. Склали: В. Л. Вулах, М. С. Жаринов, А. Д. Кізлик, О. П. Куш, Р. Я. Луцик і В. В. Машотас, Львів, 1958, 200 с.

³¹ Я. Дашкевич. Бібліографічний покажчик комуністичної та прогресивної преси Львова, — 3 історії революційного руху у Львові. 1917—1939, Львів, 1957, стор. 721—739; його ж. Підпільна преса Комуністичної партії Західної України в 1921—1938 роках. Історико-бібліогр. огляд, — 3 історії західноукраїнських земель, 1960, вип. 4, стор. 108—120; його ж. Нелегальна комуністична преса Західної України про становище трудящих Львова. 1921—1938. Бібліогр. покажчик, — Становище трудящих Львова, Львів, 1961, стор. 413—427.

³² Більшовицькі газети часів Жовтневої революції і громадянської війни (1917—1921 рр.). Зведений каталог матеріалів, що переховуються в збірках м. Львова. Склали Н. А. Щирба. Львів, 1960, III, 15 с.

ніна на Україні³³. Ці покажчики дають добре уявлення про розповсюдження праць основоположників наукового комунізму на Україні.

Необхідним посібником у науковій та бібліотечно-бібліографічній роботі є перекладений на українську мову довідковий том 4-го видання творів В. І. Леніна³⁴. У роботі з творами В. І. Леніна подає певну допомогу укладений В. П. Титаренком бібліографічний покажчик, в якому проанотовані твори Володимира Ілліча про Україну³⁵.

Видано ряд покажчиків, розрахованих на широкі читачькі кола, в яких значна увага приділяється темі «В. І. Ленін і Україна»³⁶. Роль бібліографій, присвячених В. І. Леніну, особливо виявляється зараз, коли все прогресивне людство готується відзначити 100-річчя з дня народження великого вождя. Хорошою допомогою в масовій роботі бібліотек є щоквартальний Календар знаменних і пам'ятних дат, який випускає Видавництво політичної літератури.

Урочисте свято возз'єднання українських земель у єдиній Українській Радянській державі відзначено виданням бібліографічних покажчиків, підготовлених Центральною науковою бібліотекою АН УРСР, Львівською науковою і Закарпатською обласною бібліотеками³⁷.

Більше уваги приділяється бібліографії з історії Української РСР в цілому³⁸. Державною історичною бібліотекою УРСР описані джерела краєзнавчого характеру³⁹ на допомогу авторам багатотомного видання «Історії міст і сіл Української РСР», видана бібліографія дисертацій 1945—1965 рр. з історії УРСР⁴⁰. Робляться перші кроки по бібліографуванню літератури про життя і діяльність українських істориків. Вий-

³³ Й. А. Багмут і П. М. Шморгун. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліогр. покажчик, Харків, 1962, 76 с.; Те ж, вид. 2-е, доповн., Харків, 1965, 80 с.; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965). Бібліогр. покажчик. Склали: П. М. Шморгун, А. І. Козлова, О. О. Майборода і Ф. К. Сарана, Харків, 1966, 180 с.

³⁴ Довідковий том до 4 видання творів В. І. Леніна, ч. 1—2, К., 1960—1962. (Ін-т історії партії ЦК КП України — філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), ч. 1, 1960, 688 с.; ч. 2, 1962, 368 с.

³⁵ В. П. Титаренко. В. І. Ленін про Україну, Харків, 1961, 271 с.

³⁶ П. Беляєва. Ленін завжди з нами. Бібліогр. і метод. матеріали до 95-річчя з дня народження В. І. Леніна, К., 1965, 88 с. (Держ. респ. 6-ка УРСР ім. КПРС. На допомогу бібліотекарів); Ленінізм — прапор мільйонів в боротьбі за перемогу комунізму. Тематика і бібліографія доповідей та виступів до 90-річчя з дня народження В. І. Леніна для студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, К., 1960, 74 с. (Київський ун-т. Кафедра політекономії. Наук. 6-ка); В. І. Ленін о революционных событиях в Одессе и деятельности Одесской партийной организации. Рек. указатель литературы. Сост. П. Т. Миронов, Одесса, 1960, 48 с. (Одесская обл. 6-ка им. В. И. Ленина); В. І. Ленін про Західну Україну. Рек. анот. покажчик творів. Склад Ю. М. Грайданс, Львів, 1961, 36 с. (Львівська обл. 6-ка ім. Я. Галана).

³⁷ Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі (1939—1959 рр.). Бібліогр. покажчик. Склали П. З. Гринюк, М. Ф. Котляр і О. В. Молодчиков. К., 1959, 97 с. (АН УРСР, ДІБ АН УРСР); 25-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі (1939—1964). Метод.-бібліогр. матеріали. Склали: І. Т. Бонішко і Є. М. Лазеба за участю С. П. Костюка, Львів, 1964, VIII, 54 арк.; В сім'ї єдиній. Покажчик рек. літератури до 15-річчя возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Склала Т. Аюпова, Ужгород, 1960, 40 с.

³⁸ Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР. Склали Р. Кац та Ф. Максименко, К., 1960, 154 с. (Держ. іст. 6-ка УРСР). Бібліографія російської і української бібліографії по історії Української РСР (1956—1965 рр.) Склали Н. М. Шеліхова, О. С. Ровнер. К., 1966, 128 арк. (Держ. іст. 6-ка УРСР); Бібліографія бібліографії з історії Української РСР (1960—1965 рр.) — «УІЖ», 1966, №№ 2, 3, 5, 6, 9, 10.

³⁹ Короткий список бібліографічних джерел на допомогу в написанні історії міст і сіл Української РСР, К., 1965, 32 с.

⁴⁰ Бібліографія дисертацій з питань історії, економіки і культури України. Склали: В. П. Титаренко, Н. М. Уманська і А. І. Ісай, К., 1965, 126 с.

шли показники праць О. О. Воскресенського, І. О. Гуржія, І. П. Крип'якевича, І. С. Свенціцького⁴¹. Бібліографічні матеріали про доробок істориків К. Е. Гріневича, К. К. Дубину, В. А. Жебокрицького, А. П. Ковалівського надрукував «Український історичний журнал»⁴².

Певне значення мають бібліографії відомчого і суто краєзнавчого характеру. За останні роки вийшли «Список основних друкованих праць — викладачів кафедр суспільних наук вузів України (1956—1963 рр.)», ч. 1—2, «Друковані праці професорів, викладачів і співробітників Львівського університету» (Бібліографія за 1944—1960 рр.), показники змісту праць науковців історичного факультету і кафедри історії КІПС Харківського університету та ін.

Слід відзначити роботу обласних бібліотек України по створенню бібліографій з історії своєї області, міста, району, населеного пункту, що є істотною допомогою при написанні багатотомної історії міст і сіл Української РСР. Серйозна увага приділяється бібліографії, особливо критичній, редакціями «Українського історичного журналу» та «Архівів України». Історіографічні огляди, з якими виступають вчені УРСР, мають величезне значення і для популяризації кращих творів.

За 50 років Радянської влади на Україні нагромаджено досвід бібліографічної роботи на якісно нових методологічних основах. Ряд цінних бібліографічних праць стали вкладом у радянську бібліографію і в історичну науку як джерело довідкових і літературних відомостей. Проте чимало завдань ще не розв'язано. Так, необхідна бібліографія з історії України, бібліографія, яка б знайомила читачів з кращими працями про минуле і сучасне українського народу, його культуру, ретроспективна бібліографія на допомогу науковим працівникам. Потрібно скласти бібліографію з історії Комуністичної партії України.

Наукові бібліотеки повинні готувати бібліографічні праці комплексного характеру з зазначенням літератури, виданої в межах Радянського Союзу і за кордоном. Тематика науково-допоміжної бібліографії має бути щільно пов'язана з тими проблемами, які розробляються історичною наукою.

Поточна бібліографія, що ведеться на сторінках всесоюзних і республіканських журналів, не може увібрати всю друковану продукцію нашої країни. Науковці, зокрема історики, потребують налагодження систематичної інформації про нові видання історичної літератури.

Добрим початком є створення при Міністерстві культури УРСР Міжвідомчої координаційної ради, завдяки якій під час підготовки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна уникнуто зайвого дублювання в тематиці бібліографічних праць у планах різних відомств. Посилення зв'язків між бібліотеками, створення спільними зусиллями необхідних показників і бібліографічних посібників — запорука дальшого розгортання бібліографічної роботи, поліпшення її тематики відповідно до завдань, поставлених Комуністичною партією і Радянським урядом перед історичною наукою.

⁴¹ Професор О. О. Воскресенський. Бібліографія праць. До 70-річчя з дня народження, Харків, 1965, 12 с. (Харк. ун-т. Центр. наук. б-ка); Іван Олександрович Гуржій. Бібліогр. показник. Склали С. П. Костюк і В. В. Грабовецький, Львів, 1963, 30 с. (Ін-т суспільних наук Львівського ун-ту); Іван Петрович Крип'якевич. Бібліогр. показник. Склад О. Д. Кізлик. Львів, 1966, 79 с. (Львівська наук. б-ка, Ін-т сусп. наук. Львівського ун-ту); І. С. Свенціцький. Короткий бібліогр. показник. Склали О. Д. Кізлик і В. Я. Луцки. К., 1956, 15 с. (Львівська б-ка АН УРСР); та ін.

⁴² «УІЖ», 1966, № 9, 10, 4; 1965, № 1.

На допомогу пропагандистам і слухачам мережі політичної освіти

П. М. КОСТРИБА

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — ПОЧАТОК ЕПОХИ ПЕРЕХОДУ ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ

Оглядаючи з вершин п'ятдесятиріччя пройдений шлях героїчної боротьби і перемог радянського народу і ті величезні революційні зміни, які відбулись під впливом Жовтня в усьому світі, з повним правом можна сказати, що Велика Жовтнева соціалістична революція за характером, розмахом та своїми наслідками не має собі рівних. Вперше в історії людства вона повалила владу експлуататорів, встановила диктатуру пролетаріату в Росії, докорінно змінила її соціально-економічний лад і політичний устрій, показала приклад революційного розв'язання назрілих соціальних проблем, розколола світ на дві протилежні суспільні системи, поклала початок новій епосі — епосі загального революційного оновлення світу, краху капіталізму й утвердження комунізму.

Велика Жовтнева соціалістична революція була неминучим результатом розвитку світової системи капіталізму, результатом крайнього загострення всіх його суперечностей. На початку ХХ століття вузловим пунктом всіх суперечностей імперіалізму і найслабшою його ланкою виявилась Росія, яка стала центром міжнародного революційного руху.

Організатором і керівником Великої Жовтневої соціалістичної революції була Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним. Озброєна марксистсько-ленінською теорією, збагачена досвідом міжнародного робітничого руху, загартована в боях з ворогами робітничого класу, нерозривно зв'язана з масами, партія більшовиків підняла народи Росії на боротьбу проти самодержавства і капіталістичного ладу. Більшість трудящих підтримали її політику, бо вона повністю відповідала їх корінним інтересам.

Жовтнева революція, при всій її своєрідності, — класичний зразок соціалістичного перевороту, що здійснюється трудящими масами під керівництвом робітничого класу та його марксистської партії. Вона втілила в собі основні риси, характерні для соціалістичної революції в будь-якій країні. В. І. Ленін писав, що «російський зразок показує всім країнам дещо, і дуже істотне, з їх неминучого і недалекого майбутнього»¹. Такими рисами є: повалення влади експлуататорів, встановлення диктатури пролетаріату, ліквідація експлуатації людини людиною, утвердження соціалістичної суспільної власності, розв'язання аграрного питання в інтересах трудового селянства, визволення залежних народів від колоніального і національного гніту, створення політичних і економічних умов для побудови соціалізму. «Шлях, який привів Росію до соціалізму, — говорив Л. І. Брежнев, — це стовповий шлях світової історії, всієї людської цивілізації. При всій своєрідності ро-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 5.

сійських умов Жовтнева революція виявила основні, головні тенденції цілої історичної епохи,— епохи переходу від капіталізму до соціалізму, переходу, який був підготовлений усім ходом суспільно-економічного розвитку в світі»².

Велика Жовтнева соціалістична революція була не тільки зміною політичної влади, але й означала найглибший соціально-економічний переворот. Вона знищила все, що віджило і стояло на перешкоді утвердження нового, прогресивного устрою. Головна її місія — не руйнування, а творення. На відміну від буржуазних революцій, де маси виконують головним чином руйнівну роботу по знищенню феодалізму, монархії та інших пережитків середньовіччя, перемога соціалістичного ладу відкриває широкий простір творчості народних мас.

Звичайно, питання про владу є корінним питанням кожної революції, в тому числі й соціалістичної. Але завоюванням влади лише починаються соціалістичні перетворення. В диктатурі пролетаріату комуністи вбачали і вбачають основний засіб боротьби за здійснення свого історичного завдання — побудови соціалізму і комунізму. Ще К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» вказували, що «першим кроком у робітничій революції є перетворення пролетаріату в пануючий клас, завоювання демократії. Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил»³.

Творчий характер Великої Жовтневої соціалістичної революції виявився в повній мірі після завоювання пролетаріатом політичної влади. Партія спрямовувала революційну енергію і творчу самодіяльність мас в русло побудови радянського суспільства. Старий буржуазно-поміщицький державний апарат було зруйновано і замість нього створено новий — апарат пролетарської держави. Єдиними повноважними органами нової влади скрізь стали Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Для захисту Радянської республіки, завоювань Великої Жовтня була створена народна Робітничо-Селянська Червона Армія.

Завоювавши політичну владу, робітничий клас разом з трудовим селянством під керівництвом Комуністичної партії з перших же днів приступив до соціалістичного будівництва. Розпочався період грандіозних перетворень в економіці, культурі, в усьому житті народу, що тривав у нашій країні два десятиріччя. Це був перехідний період від капіталізму до комунізму, обов'язковий для всіх країн, які вступили і вступатимуть на шлях соціалізму. Першим кроком було запровадження в усіх промислових, торгових, банківських, транспортних, кооперативних та інших підприємствах робітничого контролю, що охоплював виробництво і розподіл, купівлю і продаж продуктів та сировини, їх зберігання, а також фінансову діяльність підприємства. З допомогою робітничого контролю Комуністична партія залучила маси до управління економікою, зломил саботаж капіталістів та старих спеціалістів і підготувала перехід усієї промисловості й транспорту до рук Радянської влади.

Соціалістична революція в нашій країні відібрала у капіталістів засоби виробництва і передала їх у володіння народові. Внаслідок на-

² Л. І. Брежнев. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. Доповідь на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР.— «Радянська Україна», 4 листопада 1967 р.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії, К., 1963, стор. 49—50.

ціоналізації приватні банки перетворилися із знаряддя експлуатації у знаряддя соціалізму, в апарат загальнодержавного обліку і розподілу. Водночас були анульовані всі зовнішні державні позики, по яких Росія щороку виплачувала тільки самих процентів понад 3 млрд. крб. Ще наприкінці листопада 1917 р. Радянська влада перейшла до націоналізації великої капіталістичної промисловості. До середини 1918 р. було націоналізовано значну її частину, а згодом експропрійовано і всі промислові підприємства. Ці заходи здійснювались також на транспорті, торговому флоті, в зовнішній торгівлі та інших галузях економіки. Відібрані у капіталістів підприємства переходили у власність Радянської держави, ставали соціалістичними.

Для здійснення господарсько-організаторської функції робітничо-селянської держави 1 грудня 1917 р. при Раді Народних Комісарів був створений спеціальний орган — Вища Рада Народного Господарства (ВРНГ) — перший в історії орган по плануванню і веденню соціалістичного народного господарства. В усій своїй діяльності він спирався на раднаргоспи, які виникли на місцях.

У результаті проведення цих заходів почалось створення соціалістичного укладу в економіці країни. Ліквідація приватної власності завдала могутнього удару буржуазії. З переходом до рук трудящих усіх командних висот народного господарства була закладена економічна база диктатури пролетаріату. Цей великий революційний переворот знаменував собою зруйнування основ капіталістичного способу виробництва і перемогу соціалістичних виробничих відносин у провідних галузях економіки країни.

Велика Жовтнева соціалістична революція успішно вирішила складне аграрне питання. В Росії селянство становило тоді понад 80% усього населення. В країні налічувалось понад 20 млн. дрібних, розрізнених селянських господарств з найвідсталішими, примітивними знаряддями праці. Понад 60% всіх сільськогосподарських угідь володіли поміщики, монастирі, куркулі. Напередодні першої світової війни 65% селянських дворів були бідняцькими. На Україні з 36 млн. га землі 15 млн. га належало поміщикам, царській сім'ї і монастирям і понад 8 млн. га — куркулям⁴. Бідняки, які становили більшість населення країни, задихались від безземелля та малоземелля і постійно жили в голоді й злиднях.

Радянська влада вже на другий день свого існування прийняла історичний декрет про землю, яким вперше в історії здійснила віковічні сподівання селянства. В цьому декреті було проголошено негайну, без усякого викупу конфіскацію всієї поміщицької землі, живого і мертвого інвентаря, перехід поміщицьких маєтків, а також удільних царських, монастирських і церковних володінь у безплатне користування трудящих. Всього в руки селян перейшло понад 150 млн. га землі, зокрема на Україні — 15 млн. га⁵. Радянська влада звільнила їх і від щорічних орендних платежів у сумі 700 млн. крб. золотом. Мільйонні маси селянства було врятовано від злиднів і голоду, а також створено необхідні умови для корінної перебудови сільськогосподарського виробництва. Проведена згодом націоналізація землі й усупільнення засобів виробництва в промисловості сприяли поступовому переведенню трудівників села на шлях соціалізму.

Розв'язуючи безпосередньо соціалістичні завдання, Жовтнева революція разом з тим довела до кінця буржуазно-демократичну револю-

⁴ «Коммунист», 1967, № 15, стор. 33; Українська РСР в цифрах, К., 1967, стор. 86.

⁵ П. Ю. Шелест. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. — «Радянська Україна», 6 листопада 1967 р.

цію. Вона остаточно ліквідувала залишки середньовіччя. Декрет про землю з корінням вирвав пережитки кріпосництва в землеволодінні. Знищено було становий поділ, звання і привілеї і встановлено для всього населення країни єдину назву — громадяни Радянської республіки. Радянська влада проголосила свободу совісті, провела відокремлення церкви від держави й школи від церкви, скасувала ганебні закони, які закріплювали нерівноправне становище жінки.

Велика Жовтнева соціалістична революція показала всьому світові зразок вирішення і такої складної проблеми, як національне питання. Були розбиті кайдани національного гніту, покладено кінець поневоленню та нерівноправності неросійських народів, які становили понад половину населення країни. Прийнята Радянським урядом 2 листопада 1917 р. «Декларація прав народів Росії» проголосила їх рівноправність і суверенітет, відміну всіх привілеїв і національних обмежень. Вперше всі національності та етнографічні групи, які населяли Росію, одержали можливість вільного розвитку. Молода соціалістична держава стала послідовно проводити політику дружби народів і справжньої демократії в міжнаціональних відносинах. Націям надавалось право на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних держав. Вже у грудні 1917 р. уряд РРФСР визнав державну незалежність України і Фінляндії, а потім інших республік.

Торжество ідей пролетарського інтернаціоналізму в нашій країні стало могутнім фактором згуртування народів. Переконавшись у правильності національної політики Радянської влади і побачивши гарантію своєї свободи й незалежності у спільних діях, широкі народні маси різних національностей країни вже в перші роки після революції розгорнули широкий рух за утворення єдиної багатонаціональної соціалістичної держави. Об'єднавчим центром стала РРФСР. Величезною подією в національно-державному будівництві було утворення в 1922 р. на добровільній, рівноправній основі Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Одним з його ініціаторів і засновників виступила й Україна. Утворення СРСР — знаменна перемога ленінської національної політики нашої партії. Нині понад сто великих і малих народів населяють Радянський Союз і живуть братньою сім'єю. Багато з них прийшли до соціалізму при допомозі російського та інших народів країни, минаючи тяжку стадію капіталістичного розвитку. Дружба трудящих Радянських республік, їх ідейно-політична єдність загартовувалась у захисті Батьківщини від внутрішніх і зовнішніх ворогів, у боротьбі за побудову соціалізму.

Небувалий в історії подвиг здійснив радянський народ, побудувавши під керівництвом Комуністичної партії перше в світі соціалістичне суспільство. Голод, розруха, епідемії, блокади, виступи класових ворогів, натиск міжнародної контрреволюції, громадянська війна, — ніщо не змогло звернути його з обраного раз назавжди шляху. Не маючи перед собою зразків, переборюючи труднощі, він сміливо йшов незвіданими дорогами історичної творчості до нового життя — світлого майбутнього всього людства.

Наукову програму побудови соціалізму і комунізму в СРСР розробив засновник нашої держави В. І. Ленін. Керуючись настановами і заповідями вождя, Комуністична партія і радянський народ за винятково короткий строк успішно здійснили генеральне завдання соціалістичного будівництва — перетворення аграрної країни в могутню індустріальну державу, яка вийшла за обсягом промислового виробництва на перше місце в Європі і друге в світі. Протягом двох п'ятирічок дрібні індивідуальні селянські господарства були переведені на

соціалістичний шлях розвитку, що означало **«велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства»**⁶. Цей грандіозний соціально-політичний і народногосподарський успіх знаменував торжество геніального ленінського кооперативного плану. Важливу складову частину соціалістичного будівництва становила культурна революція. З її проведенням наша країна, більшість населення якої була до революції неписьменною, здійснила гігантський стрибок до вершин науки і культури.

Всі ці глибокі зміни в галузі політичних, соціальних, економічних, національних відносин привели до перемоги соціалізму в СРСР. «В результаті самовідданої праці радянського народу, теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу,— говорить в Програмі КПРС,— **людство здобуло реально існуюче соціалістичне суспільство і перевірену на досвіді науку про побудову соціалізму. Стовповий шлях до соціалізму прокладено.** Ним ідуть уже численні народи. Ним рано чи пізно підуть усі народи»⁷.

Суворі випробування витримав соціалістичний суспільний і державний лад в роки Великої Вітчизняної війни. Героїчний подвиг радянських людей у цій війні підтвердив пророчі слова В. І. Леніна, про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»⁸.

І незважаючи на всі жертви і лихо, заподіяне війною (загинуло понад 20 млн. чоловік, зруйновано понад 70 тис. міст, селищ і сіл, втрачено близько 30% національного багатства), радянський народ не тільки залікував рани, а й значно перевищив довоєнний рівень народного господарства.

Радянський Союз приступив до розгорнутого комуністичного будівництва. Нині для народів СРСР побудова комунізму — вже не віддалена мета, а завдання повсякденної практичної діяльності. Соціалістичне суспільство нашої країни досягло такого високого рівня, який дає змогу успішно здійснювати створення матеріально-технічної бази комунізму. Одним з вирішальних досягнень і перевагою соціалізму є сталі високі темпи економічного розвитку. Так, в Радянському Союзі обсяг промислової продукції за період з 1913 по 1966 р. збільшився у 66 раз, а в США — в 7,5 раза, у Франції — 3,3, Англії — 2,4 раза. Якщо середньорічний приріст промислового виробництва за 1929—1966 рр. в СРСР становив 11,1%, то в США — 4,0%, Англії і Франції — 2,5%⁹.

Докорінні зміни сталися і на селі. На початок 1967 р. в сільському господарстві налічувалось вже 1 млн. 660 тис. тракторів, 531 тис. зернозбиральних комбайнів, понад 1 млн. вантажних автомашин та багато іншої техніки. Механізація праці в колгоспах і радгоспах у 1966 р. була в 16 разів вищою, ніж в селянських господарствах дореволюційної Росії. Загальний обсяг сільськогосподарської продукції в 1966 р. порівняно з 1913 р. збільшився в 2,8 раза при значному скороченні чисельності робітників, зайнятих у цій галузі¹⁰.

⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 12.

⁷ Там же, стор. 16.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 281.

⁹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС, К., 1967, стор. 29.

¹⁰ Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов, М., 1967, стор. 6—7.

Величезних успіхів у своєму економічному розвитку досягла у братній сім'ї радянських народів Українська РСР. У порівнянні з 1913 р. загальний обсяг промислової продукції республіки зріс у 47 разів, а виробництва електроенергії — у 186 раз, продукція машинобудування та металообробки збільшилась в 450 разів. Промисловість республіки тепер нараховує майже 150 галузей. УРСР займає перше місце в Європі по валовому збору зернових і поголів'ю продуктивних тварин і перше місце в світі по виробництву цукру з цукрових буряків. У 1966 р. на Україні було зібрано 34 млн. тонн зерна¹¹.

За роки Радянської влади набагато зросли добробут і культурний рівень населення. Перемога соціалізму назавжди покінула з таким лихом трудящих, як безробіття. В СРСР вперше в історії реально гарантовані основні соціальні права людини: право на працю, відпочинок, освіту, на матеріальне забезпечення в старості та в зв'язку з хворобою і втратою працездатності. У порівнянні з дореволюційним періодом реальні заробітки робітників збільшились в 6,6 раза, а прибутки селян — у 8,5 раза. Успішно вирішується житлова проблема. Лише з 1955 по 1966 рр. одержало квартири в нових будинках або поліпшило свої житлові умови 155 млн. чоловік¹².

Величезними є досягнення радянського народу в культурному розвитку. В нашій країні навчається 73,6 млн. чоловік, тобто кожний третій житель (не враховуючи дітей дошкільного віку), здійснюється перехід до загальної середньої освіти. У вищих учбових закладах налічується 4 млн. студентів, що в 3,5 раза більше, ніж в Англії, Франції, ФРН і Італії, разом узятих. Загальна кількість наукових працівників становить 712,4 тис. чоловік проти 11,6 тис. у дореволюційній Росії. В СРСР зосереджена четверта частина всіх науковців світу. Значно зросла сітка бібліотек, театрів, музеїв, кіно тощо. В країні видається близько 8 тис. газет, понад 4 тис. журналів. Щорічно виходить понад 1250 млн. примірників книг, а всього за роки Радянської влади тираж їх в СРСР становить 31 млрд. примірників¹³.

Соціалістичний лад відкрив найширші простори для науково-технічного прогресу в нашій країні. У післявоєнні роки в Радянському Союзі почалась грандіозна науково-технічна революція, вперше в світі стала використовуватись у мирних цілях атомна енергія. В цих умовах радянська людина змогла першою прокласти шлях у космос і тим самим відкрити нову еру — освоєння космічного простору. Від штурму Зимового до штурму космосу — ось шлях соціального прогресу Радянської країни за минуле п'ятдесятиріччя.

Докорінні зміни відбулись і в галузі розвитку охорони здоров'я, соціального забезпечення, скорочення робочого дня тощо. Населення користується безплатною медичною допомогою. За рівнем забезпеченості лікарями, а також зростання медичних установ Радянський Союз займає перше місце в світі. В СРСР 34 млн. чоловік одержують пенсії за старістю та інвалідністю. В порівнянні з дореволюційним часом Радянська держава на 18 годин скоротила тривалість робочого тижня для робітників і службовців при збереженні та підвищенні заробітної плати.

Ці знаменні соціальні, політичні й економічні перетворення — результат велетенської творчої діяльності Комуністичної партії, яка завжди і в усьому керувалась мудрими заповідями свого вождя і зас-

¹¹ Українська РСР в цифрах, стор. 7—8.

¹² Страна Советов за 50 лет, стор. 8.

¹³ Там же, стор. 8—9.

новника В. І. Леніна. За минулі 50 років партія виконала небувалу за своїм змістом і розмахом роботу. Вона розв'язувала найскладніші теоретичні проблеми соціалістичного і комуністичного будівництва, повсякденно приділяла увагу практичній і організаторській діяльності в галузі економіки, культури, науки, ідеології, зовнішньої політики, постійно піклувалась про зміцнення братерської дружби між народами нашої країни. Не було і немає такої ділянки, до якої партія не докладала б своєї волі, розуму, невичерпної енергії.

Велика Жовтнева соціалістична революція не тільки радикально змінила життя нашого народу, але й ознаменувала початок загальної революційної оновлення світу, переходу від капіталізму до соціалізму. Здійснивши перший прорив єдиного фронту імперіалізму, вона привела до загальної кризи капіталістичної системи. Великий Жовтень дав могутній поштовх ланцюговій реакції соціалістичних, народно-демократичних, національно-визвольних і антиімперіалістичних революцій, під ударами яких йде до своєї неминучої загибелі імперіалізм.

Під безпосереднім впливом Жовтневої революції широко розгорнувся революційний рух в багатьох країнах світу. Слідом за перемогою революції в Росії впали абсолютистські монархії в Німеччині та Австро-Угорщині. Пролетарські революції вибухнули у Фінляндії, Угорщині, Баварії. Великі революційні виступи і страйкові рухи охопили більшість країн Європи і Азії. І хоч ці революції та виступи пролетаріату були розгромлені, їх значення для активізації мас, зростання політичної свідомості пролетаріату було надзвичайно великим.

Жовтнева революція не тільки відкрила еру пролетарських революцій, але й поклала початок кризі колоніальної системи імперіалізму, новому періоду в історії національно-визвольного руху пригнічених народів. Після Жовтневої революції і під її безпосереднім впливом почалось могутнє піднесення національно-визвольного руху в Китаї, Індії, Монголії, Туреччині, Ірані, Марокко, Єгипті, Індонезії, в Латинській Америці та інших районах світу.

Новий могутній революційний вибух відбувся в ході і після другої світової війни, яка поклала початок другому етапу загальної кризи капіталізму. Внаслідок розгрому фашистської Німеччини та її союзників створилась сприятлива обстановка для нового прориву ланцюгу імперіалізму. В ряді країн центральної і Південно-Східної Європи, Азії, а потім і на Кубі відбулись соціалістичні революції. В результаті їх перемоги соціалізм вийшов за рамки однієї країни і перетворився в світову систему. Це привело до різкої зміни співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму. Так, якщо в 1919 р. соціалістична система була представлена Радянською Росією, на яку припадало 16% території земної кулі і 7,8% загальної кількості населення світу, то зараз країни соціалізму займають 26% території, де проживає 35% всього населення¹⁴. Нині ці держави дають 38% світового промислового виробництва. **«Утворення світової соціалістичної системи, — підкреслюється в Тезах ЦК КПРС, — найвидатніша історична подія після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції»**¹⁵. Цей фактор і водночас зміцнення економічної та оборонної могутності Радянського Союзу створили надійну гарантію від реставрації капіталізму в СРСР і забезпечили остаточну перемогу соціалізму.

Світова соціалістична система, в авангарді якої йде Радянський Союз, справляє дедалі більший вплив на хід міжнародних подій. Нове

¹⁴ Страна Советов за 50 лет, стор. 11.

¹⁵ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 49.

співвідношення сил, зростання військової могутності країн соціалізму, рух на захист миру в усьому світі сковують дії міжнародної реакції та агресії, відкривають перспективи для боротьби народів за мир, за відвернення світової термоядерної війни.

Створення і успіхи соціалістичної системи сприяють розгортанню національно-визвольного руху. Саме під її впливом завершується крах колоніалізму. Якщо на час виникнення першої в світі соціалістичної держави — Радянської Росії — під колоніальним гнітом перебувало 77% території і 69% населення світу, то тепер в прямій колоніальній залежності залишилось всього 4,5% території і 34 млн. чоловік, або 1,1%. На руїнах колоніальних імперій виникло понад 70 незалежних держав¹⁶. Визволились від рабства понад 1 млрд. 300 млн. чоловік, або близько половини населення земної кулі¹⁷. Народи, що скинули колоніальне ярмо з допомогою соціалістичних країн приступили до будівництва нового життя.

Соціалістична система — могутній фактор революційної боротьби народних мас у капіталістичних країнах. Вона виступає проти сил імперіалізму і агресії, є міцним оплотом трудящих несоціалістичного світу в їх боротьбі за соціальний прогрес. Нині міжнародний пролетаріат являє собою величезну армію борців за соціалізм. Якщо в середині XIX ст. у світі нараховувалось близько 10 млн. промислових робітників, то на початку XX ст. — 85 млн., а нині загальна кількість робітників і службовців становить приблизно 500 млн. чоловік, в тому числі 165 млн., зайнятих у промислових галузях. Передовим загоном світового пролетаріату є робітничий клас соціалістичних країн, який стоїть при владі і будує нове життя. Він налічує понад 150 млн. чоловік¹⁸.

Нездоланна сила ідей Великого Жовтня знаходить своє підтвердження в невинному піднесенні комуністичного руху в усьому світі. За минуле півстоліття він став могутньою суспільно-політичною силою, роль якої в історичному процесі дедалі зростає. Якщо напередодні Жовтневої революції була лише одна наша партія і в деяких країнах кілька близьких до неї невеличких груп, що об'єднували разом близько 400 тис. чоловік, то нині компартії діють більш як у 90 країн світу, а кількість членів їх становить близько 50 млн. Лише КПРС налічує в своїх рядах 13 млн. комуністів.

Міжнародний комуністичний рух і його дітище — світова соціалістична система є найвпливовішою силою сучасності, яка визначає хід історичних подій у всесвітньому масштабі. Від ступеня цього впливу величезною мірою залежить і зміцнення миру на землі і успіх боротьби проти імперіалізму. Особливо важливе значення має єдність і згуртованість країн соціалізму, всього міжнародного комуністичного і робітничого руху. В цьому запорука їх нездоланної сили.

Великий Жовтень, а потім розвиток і зміцнення світової соціалістичної системи привели до корінних зрушень в системі міжнародних відносин, викликали глибоку кризу імперіалістичної зовнішньої політики. Написаний В. І. Леніним і прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад Декрет про мир затаврував імперіалістичну війну перед людьми як величезний злочин проти людства, проголосив право народів на мир. Нерозривно зв'язуючи боротьбу за соціалізм з боротьбою за мир,

¹⁶ К. Дубина. Перемога Великого Жовтня — торжество ленінської теорії соціалістичної революції. — «Комуніст України», 1967, № 8, стор. 19.

¹⁷ Г. Н. Голиков. Революция, открывшая новую эру, М., 1967, стор. 349.

¹⁸ Навчний комунізм. Матеріали к лекции, М., 1965, стор. 88.

Радянський Союз поклав в основу своєї зовнішньої політики ленінські принципи поважання суверенітету і рівності всіх країн, дружби і співробітництва між народами, мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Принципіальна послідовна зовнішня політика Радянського Союзу і всіх соціалістичних країн зриває агресивні підступи імперіалістів і зазіхання їх на суверенітет малих народів. Могутність Радянського Союзу і всієї соціалістичної системи, їх правильна зовнішня політика в інтересах трудящих, всіх миролюбивих народів — головний оплот і запорука миру на землі.

Оглядаючи пройдений шлях, радянський народ разом з друзями на всіх континентах світу з гордістю відзначає свої трудові і бойові звершення, перемоги Великого Жовтня, торжество ідей і справи ленінської партії, безсмертного вчення Маркса, Енгельса, Леніна. **«Радянський народ, вступаючи в друге п'ятдесятиріччя великої революції, високо несе ідеї комунізму, ідеї Великого Жовтня, — вказано у зверненні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР. — Ми спираємось на досягнуті успіхи соціалістичного будівництва. Ми озброєні безсмертним вченням марксизму-ленінізму, на нашому боці правда життя, наші сили незліченні. Пліч-о-пліч з нами йдуть народи братніх країн соціалізму, сили міжнародного комуністичного руху, демократії і національного визволення. Ніхто і ніщо не може зупинити нас на шляху до здійснення нашої кінцевої мети — побудові комуністичного суспільства»**¹⁹.

¹⁹ «Радянська Україна», 5 листопада 1967 р.

Повідомлення

Ф. П. ТЕРЕХОВ

ПРО РОЛЬ КОНТРОЛЬНИХ ОРГАНІВ КП(б)У В ЗМІЦНЕННІ ЄДНОСТІ ПАРТІЇ (1926—1928 рр.)

Протягом усієї своєї історії Комуністична партія невтомно боролася за непорушну ідейну та організаційну єдність своїх рядів. Особливо напруженою була ця боротьба в період розгортання індустріалізації країни та створення умов для колективізації сільського господарства, коли проти ленінського курсу партії, скерованого на побудову соціалізму в СРСР, виступило багато ідейних противників. Партія рішуче відкинула домагання капітулантів і, розгромивши ідейно троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників, «підняла весь радянський народ на боротьбу за втілення в життя ленінських накреслень»¹.

Історія боротьби за єдність партії відображена в ряді монографій, брошур та статей*. Проте роль контрольних органів партії по забезпеченню ленінської єдності та чистоти партійних рядів протягом 1926—1928 рр. в історико-партійній літературі досі майже не відображено.

В даному повідомленні розглядаються деякі аспекти боротьби центральної та окружних контрольних комісій КП(б)У за зміцнення єдності рядів партії у згаданий період.

На XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925 р.) Комуністична партія взяла курс на соціалістичну індустріалізацію країни. Здійснення цієї мети поєднувалося з подоланням ряду найсерйозніших труднощів, зумовлених техніко-економічною відсталістю країни та складними умовами міжнародного становища. Все це вимагало злагодженої і дружньої роботи всіх комуністів.

Проте знайшлись елементи з числа троцькістів і зінов'євців, які виступили проти ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. Влітку 1926 р. вони згуртувались в антипартійний блок — безпринципне об'єднання залишків уже розбитих антиленінських угруповань: «робочої опозиції», децистів, «лівих» комуністів та ін.

¹ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 3, К., 1962, стор. 222.

* А. Х. Калугин. Борьба большевистской партии за укрепление единства своих рядов в период между XIV и XV съездами (1926—1927 гг.), К., 1953; Б. И. Макаров. Критика троцкизма по вопросам строительства социализма в СССР, М., 1965; Н. В. Рубан. Борьба партии против троцкистско-зиновьевской оппозиции, журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 5; Б. А. Абрамов. Разгром троцкистско-зиновьевского антипартийного блока, журн. «Вопросы истории КПСС», 1959, № 6; Ф. Ю. Шерстюк. Партийное строительство на Украине в 1926—1929 гг., К., 1960; І. І. Коломійченко. Боротьба Комуністичної партії України проти троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, «Український історичний журнал», 1964, № 6; И. И. Маслов. КПСС в борьбе за укрепление единства своих рядов и осуществление политики социалистической индустриализации страны (1925—1927 гг.), М. 1955; В. М. Иванов. Из истории борьбы партии против «левого» оппортунизма, Л., 1965 та ін.

Без ідейного й організаційного розгрому антипартійного блоку не можна було зберегти і зміцнити диктатуру пролетаріату, здійснити індустріалізацію країни та колективізацію сільського господарства. Від результату цієї боротьби залежала доля будівництва соціалізму в СРСР, доля світового революційного руху.

В цей період виняткову роль відіграла Контрольна комісія, створена за пропозицією В. І. Леніна і на основі рішення IX Всеросійської партійної конференції (вересень 1920 р.)².

Х з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.), заслухавши доповідь В. І. Леніна про єдність партії, вирішив утворити контрольні комісії в обласних і губернських партійних організаціях³. В. І. Ленін вважав за необхідне зробити Контрольну комісію «справжнім органом партійної і пролетарської совісті»⁴.

Визначаючи завдання ЦК та ЦКК в зміцненні єдності партії, Володимир Ілліч у праці «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» писав, що «головне завдання нашого ЦК і ЦКК, як і нашої партії в цілому, полягає в тому, щоб уважно стежити за обставинами, з яких може постати розкол, і запобігати їм...»⁵.

Крім головного завдання — охорони єдності партії — на ЦКК, як на керівну і спрямовуючу силу в системі об'єднаного партійно-державного контролю, покладалося: забезпечення партійної лінії в діяльності радянських органів, загальне керівництво роботою РСІ, боротьба з ворожим впливом на держапарат і бюрократичними перекрученнями, залучення широких мас робітників і селян до роботи в держапараті та ін.⁶

Авторитет Центральної Контрольної комісії значно зріс, коли її за рішенням XII з'їзду РКП(б) було об'єднано з Робітничо-Селянською інспекцією.

VII Всеукраїнська конференція КП(б)У (квітень 1923 р.), схваливши пропозиції В. І. Леніна та рішення XII з'їзду РКП(б) про реорганізацію ЦКК і Робселіну, ухвалила рішення про об'єднання ЦКК й Робітничо-Селянської інспекції в єдиний орган ЦКК КП(б)У — НК РСІ УРСР. Конференція обрала ЦКК КП(б)У в складі 15 членів і 3 кандидатів. Головою ЦКК КП(б)У, а з грудня 1923 р. і наркомом РСІ УРСР став О. В. Медведєв.

У досліджуваній період ЦКК КП(б)У — НК РСІ УРСР очолювали такі стійкі лєнінці, як М. Ф. Владимирський (грудень 1925 р. — листопад 1926 р.), К. О. Кіркїж (листопад 1926 р. — березень 1927 р.), В. П. Затонський (березень 1927 р. — лютий 1933 р.).

Керівним органом ЦКК КП(б)У був пленум, а в період між пленумами президія ЦКК КП(б)У. Партколегія при ЦКК розглядала справи комуністів, چه порушували вимоги Програми і Статуту партії.

Місцевими органами ЦКК КП(б)У спершу були губернські КК при губкомах, а з 1925 р., після завершення адміністративно-територіальної реформи й ліквідації губерній, — окружні КК⁷.

Оберігати лєнінську єдність від розкольніцьких дій опозиції партія доручила своїм кращим кадрам. Керівне ядро контрольних комісій

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 479—480.

³ Там же, стор. 500.

⁴ В. І. Ленін. ПСС, т. 41, стор. 394.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 428.

⁶ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 677—678.

⁷ Див. З досвіду діяльності органів партійно-державного контролю України по залученню мас до управління державою (1923—1934). Збірник документів і матеріалів, К., 1965, стор. 85—86.

КП(б)У складали робітники (92,5%), з них 41,7% з дореволюційним партійним стажем⁸.

Місцеві партійні комітети, всі комуністи постійно сприяли роботі контрольних комісій. Звіти об'єднаного органу ЦКК КП(б)У — НК РСІ і окружних КК — РСІ обговорювалися на з'їздах партії, окружних партійних конференціях.

Піклування партії про зростання авторитету, про політичне й організаційне зміцнення органів контролю забезпечувало їх правильну, чітку і витриману лінію в боротьбі з антиленінськими угрупованнями. Боротьба з прихильниками троцькістсько-зінов'євського блоку в КП(б)У була гострою.

В справах ЦКК КП(б)У та окружних контрольних комісій протягом 1926—1927 рр. було зібрано значний матеріал про платформу й методи підступних дій опозиціонерів на Україні. Центральна і Харківська окружна контрольні комісії встановили, що для підривної роботи в Харкові були створені підпільні пропагандистські гуртки, районні трійки⁹. Крім того, в місті діяв всеукраїнський підпільний фракційний центр у складі 7 чоловік, в завдання якого входило керівництво фракційною діяльністю на Україні: підтримання зв'язків з Москвою та периферійними групами, створення окружних п'ятірок, контроль за виконанням поставлених завдань¹⁰.

У своїй підривній діяльності опозиція вдавалась навіть до шифрованого листування і підпільних зборів¹¹. Вона широко використовувала демагогічні обіцянки про індивідуальну участь робітників у прибутках, негайне підвищення зарплати до довоєнного рівня, прийом у партію до 90% робітників, спекулювала на тимчасових труднощах економічного характеру.

В боротьбі за виконання ленінських заповітів про охорону єдності партії контрольні комісії КП(б)У зустрілися з серйозними труднощами. Робота деяких окружних КК, і особливо Одеської і Київської, значно ускладнювалася впливом дрібнобуржуазної стихії на пролетаріат.

Троцький, Зінов'єв та їхні прихильники намагались відвести ЦКК роль посередника між ЦК й опозиціонерами. Вони вважали, що в партії йде боротьба між більшістю й меншістю, а ЦКК повинна бути нейтральною, стояти над партією. На X з'їзді КП(б)У голова ЦКК КП(б)У В. П. Затонський дав рішучу відсіч таким тлумаченням. Він зазначив, що «...такої нейтральної політики ми не додержувалися і додержуватися не будемо ніколи. Ми, частина партії, і коли партія веде боротьбу з опозицією, ми опозицію теж повинні бити і будемо бити»¹².

Справді, органи контролю КП(б)У вели чітку політику, спрямовану на збереження єдності партії. З метою розвитку політичної активності комуністів, мобілізації їх на боротьбу з троцькістами, контрольні комісії України застосовували найрізноманітніші засоби: висвітлення дрібнобуржуазної суті троцькізму в пресі, індивідуальні бесіди, відкрите засудження антипартійної діяльності опозиціонерів на зборах осередків, районних, міських і окружних організацій, на президії і

⁸ Журн. «Більшовик України», 1927, № 11, стор. 59—60.

⁹ Партійний архів Харківського обкому КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 9, арк. 163.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, од. зб. 15, арк. 70; Бюлетень ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР, 1927, № 1 (33), стор. 7.

¹² Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20—29 листопада 1927 р. Стенографічний звіт, Харків, 1928, стор. 283.

пленумах ЦКК КП(б)У та окружних КК, на об'єднаних пленумах ЦК і ЦКК КП(б)У, окружкомів і окружних КК, на партійних з'їздах і конференціях, регулювання росту і соціального складу партії, чистка і перевірка її рядів, ідейно-теоретичне виховання комуністів і всіх трудящих.

У використанні масових форм впливу на комуністів, робітників, всіх трудящих цікавим є досвід Одеської окружної КК (голова — Н. Рибников). Рівень економіки Одещини до початку 1927 р. ще відставав від довоєнного. В Одесі більше, ніж в інших містах України, відчувався вплив дрібнобуржуазної стихії на робітничий клас і нестійких членів партії. Сюди неодноразово приїжджали агенти московського і харківського центрів для налагодження підривних антипартійних дій. Враховуючи все це, окружна КК разом з окружкомом КП(б)У проводила тверду лінію, спрямовану на збереження єдності парторганізації, вміло сполучала виховну роботу з організаційними засобами впливу. В боротьбі з опозиціонерами широко використовувались збори осередків і районні збори партійного активу, індивідуальна робота з комуністами, вечори запитань і відповідей на підприємствах, доповіді на зборах осередків про хворобливі явища в організації. Було вжито заходів до поліпшення роботи системи партосвіти¹³.

Коли виховна робота наслідків не давала, окружна КК виключала з партії прибічників троцькістсько-зінов'євського блоку. З грудня 1925 р. до лютого 1928 р. до партійної відповідальності було притягнуто 171 опозиціонера, 102 з яких виключено з партії¹⁴. Всі ці заходи сприяли тому, що 12-тисячна Одеська партійна організація зуміла відстояти ленінську лінію партії.

Ленінські принципи контролю передбачали постійне зміцнення демократичних, колективних начал в усій діяльності ЦКК — РСІ і їх органів на місцях (розширення складу КК, залучення партзасідателів, відкриті засідання і т. д.). Якщо VII конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) обрала до складу Центральної Контрольної комісії 15 членів і 3 кандидати, то після X з'їзду КП(б)У (листопад 1927 р.) до неї входило 95 чоловік¹⁵.

Розширення робило контрольні органи більш дійовими, підносило їх роль і авторитет, сприяло стійкості в боротьбі проти різних антипартійних угруповань, давало змогу залучати до роботи в керівних органах кращих робітників і селян.

У період загострення внутріпартійної боротьби широкої практики набули об'єднані Пленуми ЦК і ЦКК, схарактеризовані В. І. Леніним як «загальне зібрання найвідповідальніших керівників партії»¹⁶. Наприклад, між XIV і XV з'їздами ВКП(б) відбулося п'ять об'єднаних пленумів ЦК і ЦКК, тобто третина всіх пленумів¹⁷. З 20 пленумів ЦК КП(б)У, що відбулися на Україні протягом 1926—1929 рр., 12 були об'єднаними. Навіть простий перелік питань, розглянутих пленумами ЦКК КП(б)У в 1926—1928 рр., вказує на виняткову важливість цього колегіального контрольного органу в боротьбі за ленінську єдність

¹³ Партійний архів Одеського обкому КП(б)У, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 11.

¹⁴ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1233, арк. 11.

¹⁵ VII Всеукраїнська конференція КП(б)У. Бюллетень № 2, стор. 109, VIII Всеукраїнська конференція КП(б)У. Бюллетень № 4, стор. 203; Дев'ятий съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенографический отчет, стор. 390—391; Десятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины..., стор. 619—620; XI съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5—15 червня 1930 року. Стенографический отчет. Харків, 1930, стор. 720—721.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 213.

¹⁷ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1965, № 10, стор. 78.

партії і чистоту її рядів. Ось деякі з них: «Про роботу Президії ЦКК КП(б)У по виконанню постанов XIV з'їзду ВКП(б) і IX з'їзду КП(б)У» (27—29 березня 1926 р.), «Про боротьбу за єдність партії (підсумки перевірки сільських осередків)» (24—25 лютого 1927 р.), «Про підсумки боротьби з троцькістською опозицією в КП(б)У» (9—10 березня 1928 р.). Всього в період 1926—1929 рр. відбулося 13 пленумів Центральної Контрольної комісії КП(б)У.

Регулярно проводились пленуми окружних контрольних комісій. Наприклад, у 1927—1928 рр. відбулось 8 пленумів Одеської окружної КК, до роботи яких було залучено велику кількість комуністів. Лише в роботі 5 пленумів 1927 р. взяло участь 689 секретарів партосередків, членів парткомів, голів фабзавкомів, керівників великих підприємств¹⁸.

Демократичні принципи роботи контрольних органів знайшли своє відображення в таких масових формах партійно-виховної роботи, як передача справ на розгляд партосередків, виїзди апеляційних трійок ЦКК КП(б)У на місця для відкритого обговорення справ комуністів з залученням партійних засідателів, звіти КК перед комуністами тощо.

Так, у 1928 р. Артемівська окружна КК передала на розгляд партосередків 585 справ, Київська — 389, Криворізька — 192, Волинська — 149, Чернігівська — 145, Роменська — 32, Ізюмська — 64 і т. д.¹⁹

Те, що частина справ перейшла до партосередків, значно розвантажало контрольні комісії і давало їм можливість зосередити свою увагу на більш важливих питаннях, запобігало хворобливим явищам, що виникали на місцях, (випадки групівщини, перекручення партійної лінії, зрощування з класово ворожими елементами і т. д.), вчило організовано боротися з ними, вимагало підвищувати всю організаційно-партійну роботу осередків, розвивати внутріпартійну демократію.

Великий інтерес у рядових членів партії викликали відкриті засідання партійних колегій. На такі засідання приходили десятки комуністів, з яких багато брало участь в обговоренні питань, що розглядалися²⁰. Члени партколегії подавали велику допомогу в роботі контрольних комісій, вони були сполучною ланкою між контрольними органами і партійними осередками.

Після XIV з'їзду ВКП(б) ЦКК КП(б)У разом з окружними КК провела обстеження 12 округів України з метою виявлення й узагальнення позитивного досвіду та перевірки правильності перетворення в життя директив партії про дальший розвиток внутріпартійної демократії²¹. Підсумки обстеження обговорював Пленум ЦКК КП(б)У в червні 1926 р.²²

На початку 1927 р. за завданням ЦКК КП(б)У обстежувалося дотримання внутріпартійної демократії у 18 округах республіки. Наприкінці вересня 1927 р. ЦК і ЦКК КП(б)У провели повторну перевірку, результати якої свідчили, що активність і свідомість, виявлені партійними масами в боротьбі з дезорганізаторською роботою опозиційного блоку — кращий показник того, що рушійною силою партії є справжня внутріпартійна демократія.

Досить зауважити, що на зборах по обговоренню підсумків липневого (1926 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) виступило близько 18 тис. промовців — здебільшого рядових членів партії. Тільки

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1233, арк. 11.

¹⁹ ЦДА ЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, од. зб. 685, арк. 3, 4; газ. «Комуніст», 1929, № 79 (2765), стор. 2.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, од. зб. 685, арк. 3, 4.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—70, од. зб. 111, арк. 28.

²² Там же, оп. 13, од. зб. 227, арк. 35.

в 15 округах України доповідачі отримали 1 500 запитань щодо внутріпартійного становища²³.

ЦКК ВКП(б) високо оцінила діяльність контрольних органів України по розгортанню внутріпартійної демократії. VI пленум ЦКК ВКП(б) (липень 1927 р.) в своєму рішенні по доповіді В. П. Затонського про роботу ЦКК КП(б)У відзначив правильність політичної лінії ЦКК КП(б)У в боротьбі за збереження єдності партії²⁴.

В боротьбі проти троцькістів важливу роль відіграла центральна і місцева преса, на сторінках якої часто виступали Ом. Ярославський, М. Владимирський, В. Затонський, Ф. Зайцев, Е. Гірчак та інші діячі ЦКК ВКП(б), ЦКК КП(б)У з викриттям капітулянтської теорії троцькістсько-зінов'євського блоку. З журналів «Большевик» та «Більшовик України», газет «Правда», «Комуніст», окружних газет широкі маси трудящих України дізнавалися про конкретні факти підривної діяльності опозиції, про рішення партійних і контрольних органів. Велике значення мала публікація в пресі заяв, що надходили на адресу ЦКК від колишніх опозиціонерів.

У системі заходів ідейної боротьби проти троцькістсько-зінов'євського блоку важливе місце відводилось політичній освіті комуністів. Перевіряючи роботу партосередків та розглядаючи справи комуністів, контрольні комісії особливу увагу звертали на роботу партшкіл, політгуртків та на самоосвіту комуністів. Це було тим більш необхідно, що частина членів і кандидатів партії мала недостатню ідейну загартованість. Перевірка контрольними органами КП(б)У невиробничих партосередків виявила 21% політично неграмотних комуністів²⁵. Це було серйозною підставою для посилення пропаганди теорії марксизму-ленінізму, для викриття суті розкольніцької діяльності опозиції.

Важливу роль відіграли часткова перевірка сільських партосередків у 1926 р. та всесоюзний партійний перепис і жовтневий призов у партію в 1927 р.

В 16 округах України контрольні комісії перевірили 101 сільський осередок, тобто роботу 1 348 комуністів²⁶, внаслідок чого за відрив від партії, зв'язок з куркулями, побутовий розклад та ін. з партії було виключено 10,5% всіх перевірених²⁷. ЦКК КП(б)У відзначила позитивне значення перевірки для оздоровлення складу осередків і підвищення рівня їх роботи на селі²⁸.

Очищенню рядів партії від випадкових елементів, підвищенню активності партійних організацій послужив всесоюзний партійний перепис 1927 р. Він давав важливий матеріал для розв'язання завдань партійного будівництва, регулювання зростання й соціального складу партії, партійно-виховної роботи, правильного обліку комуністів і розподілу партійних сил.

Через відрядження, хворобу, виключення з партії первинними ланками, уникнення перепису тощо не пройшли партійного перепису 7 873 чоловік та з невідомих причин — 743²⁹. Переважно це були комуністи з невеликим партійним стажем та особи, які випадково потрапили до партії. Всіх їх було виключено з її рядів. Таким чином партперепис сприяв оздоровленню партійних організацій, зміцненню пар-

²³ Г. Цыпин. Клевета оппозиции и действительное проведение внутрипартийной демократии, Харьков, 1927, стор. 19.

²⁴ Газ. «Правда», 1927, № 171 (3703), стор. 3.

²⁵ Десятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины..., стор. 174.

²⁶ Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., стор. 208.

²⁷ Газ. «Комуніст», 1929, № 80 (2766).

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 226, стор. 40.

²⁹ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 8.

тійної дисципліни. Одночасно партія поповнювала свої ряди з числа кращих представників робітничого класу і селянства. Важливу роль у цьому відіграв жовтневий призов у партію, проведений на честь 10-ї річниці Великого Жовтня. Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У (12—16 березня 1928 р.) у своєму рішенні відзначив, що цей призов, під час якого до лав партії було прийнято 22 270 чоловік³⁰, значно поліпшив соціальний склад КП(б)У. Якщо на 1 січня 1926 р. в республіканській організації робітників нараховувалося 68,3%³¹, то після призову — 75%. Між тим робітники від верстата становили менше половини всього складу КП(б)У — 43,7%. В зв'язку з цим Пленум поставив перед партійними організаціями республіки завдання — протягом двох років довести робітниче ядро в КП(б)У до 50%³².

Жовтневий призов 1927 р. зміцнив єдність партії у боротьбі з троцькістсько-зінов'євською опозицією, свідчив про зростання її політичного авторитету серед робітників, зміцнення її зв'язків з широкими масами трудящих.

Про палку підтримку генеральної лінії партії комуністами України свідчила загальнопартійна дискусія напередодні XV з'їзду ВКП(б). З 147 970 комуністів, які брали в ній участь, тільки 741 підтримав платформу опозиціонерів³³.

Але чим яснішими ставали банкрутство троцькістсько-зінов'євського угруповання, його ізоляція від мас, тим з більшою люттю вело воно боротьбу проти партії.

За прикладом своїх проводирів українські опозиціонери вже не обмежувалися фракційною роботою всередині партії, а переносили її в безпартійне середовище, прагнучи протиставити робітників Комуністичній партії. Партія змушена була вдатися до рішучих організаційних заходів. Постановою президії Київської окружної КК 14 жовтня 1927 р. було виключено з партії майже всю київську опозиційну «верхівку»: 3 членів міськцентру і 9 членів районних трійок, створених антипартійним блоком³⁴. Одеська окружна КК виключила в жовтні 35 опозиціонерів³⁵, Харківська — в листопаді — грудні — 17, у тому числі 7 — за створення підпільної фракції у всеукраїнському масштабі³⁶. Всього по Україні на 1 листопада 1927 р. контрольні комісії притягли до партійної відповідальності 320 опозиціонерів³⁷.

X з'їзд КП(б)У в листопаді 1927 р. схвалив діяльність ЦКК КП(б)У, що проходила у повній відповідності з рішеннями XIV з'їзду ВКП(б) і IX з'їзду КП(б)У. В резолюції з'їзду вказувалося: «...з'їзд відмічає чіткість і витриманість лінії ЦКК у боротьбі за єдність партії та чистоту її лав на основі ленінізму проти всіх ідеологічних ухилів, в чому б вони не виявлялись»³⁸.

XV з'їзд ВКП(б) підсумував багаторічну боротьбу ленінізму з троцькізмом і завершив ідейний та організаційний розгром антиленінського угруповання. З'їзд ухвалив рішення про виключення з партії 75 активних учасників блоку, а також антиреволюційної групи Сапро-

³⁰ ВКП(б) в цифрах, вып. IX, М., 1929, стор. 16.

³¹ Журн. «Известия ЦК ВКП(б)», 1926, № 4, стор. 47.

³² Журн. «Большовик Украины», 1928, № 6, стор. 6; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 271, арк. 7, 8.

³³ Журн. «Известия ЦК ВКП(б)», 1927, № 45—46, стор. 2.

³⁴ Газ. «Пролетарская правда», 1928, № 5, (1917).

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, од. зб. 669, арк. 159.

³⁶ Партійний архів Харківського обкому КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 9, арк. 161, 162, 166; газ. «Правда», 1927, № 270 (3802).

³⁷ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України..., стор. 284.

³⁸ КП України в резолюціях..., стор. 363.

нова в кількості 23 чоловік. Серед виключених були й українські опозиціонери: В. Аусем, М. Гордон, Т. Харечко та ін. Приналежність до троцькістської опозиції і пропаганду її поглядів з'їзд проголосив несумісним з перебуванням у рядах партії.

Після XV з'їзду ВКП(б) Президія ЦКК КП(б)У скликала нараду представників контрольних комісій великих промислових центрів республіки, на якій було розроблено конкретні заходи по ліквідації решток опозиції. 6 січня 1928 р. ЦКК КП(б)У спеціальною директивою зажадала від усіх товаришів, приналежних до опозиції, повного ідейного та організаційного роззброєння. Тим, хто безумовно виконає вимоги XV з'їзду, забезпечувалось цілком товариське ставлення і широке залучення до практичної роботи, щоб вони мали можливість на ділі довести свою відданість партії. Директива вимагала також негайно очистити ряди КП(б)У від усіх троцькістів, які вперто відстоюють свою ідеологію. В Полтавському, Одеському, Миколаївському, Київському, Білоцерківському та інших округах були спроби троцькістів обдурити партію і залишитися в її рядах, щоб продовжувати підривну роботу³⁹.

З 1 січня 1928 р. до 1 січня 1930 р. окружні КК притягнули до партійної відповідальності за фракційну роботу 966 членів партії, 519 з яких виключили. Основний контингент троцькістської опозиції становили службовці радянських установ, вузів та робітники кустарної промисловості⁴⁰. Наприклад, у Дніпропетровську з 25 троцькістів-робітників — 9 були кравці, 13 — шевці, один токар і один слюсар⁴¹.

Підсумки боротьби з троцькістською опозицією підбив безрезультатний (1928 р.) Пленум ЦКК КП(б)У. В доповіді секретаря ЦКК КП(б)У Ф. І. Зайцева зазначалося, що в республіканській парторганізації опозиціонерів близько 1100. Ця кількість в основному припадала на 13 округів з 41. Тільки у трьох — Харківському, Одеському і Київському нараховувалось до 700 опозиціонерів. Основними районами діяльності опозиції були Харків, Київ і Одеса. За ними йшли Херсон, Запоріжжя, Кременчук, Миколаїв, Бердичів, Полтава. Найменший вплив опозиція мала в Донбасі і Дніпропетровську⁴².

Пленум схвалив заходи ЦКК КП(б)У, спрямовані на ліквідацію залишків опозиції в українській організації, і одночасно звернув увагу місцевих контрольних комісій та партійних організацій на необхідності широкого застосування заходів виховного впливу на тих, що відійшли від опозиції, особливо робітників, допомагаючи їм остаточно звільнитися від троцькістської ідеології⁴³.

Так у тривалій і напруженій боротьбі з опозиціонерами, спираючись на всебічну допомогу й підтримку комуністів і безпартійних, широко використовуючи різні форми виховної роботи, контрольні органи КП(б)У успішно виконували заповіді Ілліча про зміцнення єдності партії. На основі всемірного розвитку внутріпартійної демократії, критики і самокритики ЦКК КП(б)У й окружні контрольні комісії вели непримиренну боротьбу з будь-якими проявами фракційності, сприяли регулюванню росту і соціального складу партії, перевіряли й очищали ряди КП(б)У від класово ворожих і непотрібних елементів, виховували комуністів у дусі неухильного дотримання партійної етики, Програми і Статуту партії. Це ідейно загартувало й організаційно зміцнило Комуністичну партію України, підвищило її боєздатність.

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—62, од. зб. 45, арк. 6.

⁴⁰ Звіт ЦКК КП(б)У — НК РСІ УСРР XI з'їздові КП(б)У, стор. 6.

⁴¹ В. П. Затонський. У боротьбі за лінію партії, Харків, 1930, стор. 6.

⁴² Газ. «Комуніст», 15 березня 1928.

⁴³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1233, арк. 7, 8.

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ

**ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕПУ
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ВИРОБНИЧЕ КООПЕРУВАННЯ СЕЛА
(1921—1929 рр.)**

Питання про диференціацію селянства в нашій країні протягом тривалого часу, аж до здійснення суцільної колективізації, мало важливе політичне й практичне значення. Глибоке вивчення економічних і соціальних процесів, що відбувалися на селі, і насамперед класового розшарування, ролі різних груп сільського населення у виробництві дало можливість Комуністичній партії проводити правильну політику щодо них і визначити основні напрями своєї діяльності по зміцненню союзу робітничого класу і селянства. «Партія,— говорилося у рішенні VII конференції КП(б)У,— не може ставити собі завдання відбудувати сільське господарство і промисловість, не враховуючи того, посилення яких суспільних груп і класів принесе дане вирішення господарських проблем»¹.

Всебічне вивчення й наукове узагальнення фактів з життя села озброювало партію у боротьбі з перекозками марксизму-ленінізму з боку різних антиленінських угруповань. Гостра боротьба з ними, зокрема щодо диференціації селянства, розгорнулася напередодні XIV з'їзду ВКП(б) і на самому з'їзді.

Опозиціонери зазнали нищівної критики. В промовах С. В. Косіора, А. І. Мікояна, Я. Е. Рудзутака, Й. В. Сталіна, Я. А. Яковлева та інших діячів Комуністичної партії було незаперечно доведено, що опозиція намагається переглянути положення В. І. Леніна про центральну роль середняка на селі. Найгрубіша її помилка полягала в механічному перенесенні закономірностей розвитку селянських господарств при капіталізмі цілком і повністю на період диктатури пролетаріату, в намаганні довести, що в радянський час, як і до революції, відбувається аналогічний процес класового розшарування на селі.

XIV з'їзд ВКП(б) рішуче засудив ухильників, які недооцінювали диференціацію на селі, не бачили небезпеки, пов'язаної із зростанням куркульства. Одночасно з'їзд з такою ж рішучістю дав відсіч і тим, хто переоцінював небезпеку з боку куркуля, применшував роль середняка. Ведучи послідовну боротьбу з правими і троцькістами в селянському питанні, Комуністична партія розвивала ідеї В. І. Леніна про розшарування на селі в умовах будівництва соціалізму і, озброївшись його вченням, забезпечила проведення правильної політики щодо селянства.

Велике політичне й практичне значення питання про диференціацію на селі викликало необхідність його широкого наукового вивчення. В 20-х роках з'явилося чимало статей і спеціальних досліджень, серед яких найбільш важливими були праці Я. Яковлева, А. Хрящової,

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій К., 1958, стор. 215.

Л. Крицмана, А. Гайстера². Розшарування селянства України досліджували М. Гуревич і Є. Терлецький³. Названі праці і тепер не втратили свого наукового значення, але необхідно враховувати, що в деяких з них є серйозні методологічні помилки.

В останні роки радянські історики й економісти знову звернулися до цієї складної проблеми. В статтях М. Чорноморського, С. Брисякіна та І. Френкеля⁴ на матеріалах Тамбовської, Саратовської й Курської губерній досліджуються соціально-економічні відносини на селі в роки непу. Деякі проблеми класового розшарування селянства у відбудовний період розглянула А. Калмикова⁵. Більш докладно і глибоко вони розкриті в працях В. Данилова⁶. Проте необхідна дальша розробка цього важливого питання як по СРСР, так і по окремих республіках, краях і областях.

На основі класового розшарування селянства в умовах непу на селі відбувалися різні соціальні процеси й явища. Його диференціація зокрема мала прямий і безпосередній вплив на ступінь розгортання кооперування на селі. Тимчасом у більшості праць недостатньо висвітлено й обгрунтовано зв'язок цього останнього з процесом класового розшарування селянства.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції докорінно змінилися умови соціально-економічного розвитку села. В результаті встановлення диктатури пролетаріату, націоналізації промисловості, залізниць, банків і землі була підірвана економічна база капіталізму. На селі націоналізація означала, як підкреслював В. І. Ленін, «передачу власності на землю державі, заборону всякої передачі землі, тобто усунення всіх і всяких посередників між хазяйнуючим на землі і власником землі — державою»⁷. Зростання куркульських господарств певною мірою стримувалося. Земля виключалася з товарного обігу й перестала бути об'єктом купівлі-продажу. Усувалася можливість концентрації її в одних руках, обмежувалася певними розмірами оренди.

Радянська влада проводила в інтересах трудящого селянства кредитну, торговельну й податкову політику. Кооперування селян також сприяло захисту бідняків і середняків від куркульської кабали і стри-

² Я. А. Яковлев. Расслоение деревни, М.—Л., 1925; його ж. Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкователей, М., 1926; А. Н. Хрящева. Группы и классы в крестьянстве, М., 1926; Л. Крицман. Классовое расслоение советской деревни, М., 1926; А. И. Гайстер. Расслоение советской деревни, М., 1928.

³ М. Б. Гуревич. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины, очерк первый и второй, Харьков, 1925; його ж. Питання сучасного селянського господарства України, Харків, 1927; Е. Терлецький. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы.—«На аграрном фронте», 1925, № 2.

⁴ М. Н. Черноморский. Выборочные обследования и крестьянские бюджеты как источники по истории социально-экономических отношений в годы нэпа.—Труды Московского историко-архивного института, т. 7, 1954; С. К. Брысякин. Социально-экономическая характеристика крестьянского хозяйства накануне коллективизации (по материалам Саратовской губернии).—Ученые записки Кишиневского государственного университета, т. XVI, 1955; И. Ш. Френкель. Социально-экономическое положение крестьянства в Курской губернии накануне коллективизации сельского хозяйства.—Ученые записки Курского пединститута, вып. 8, 1958.

⁵ А. И. Калмыкова. О некоторых вопросах расслоения советской деревни в годы восстановительного периода (1921—1925 гг.).—«Вестник МГУ», серия IX, 1960, № 3.

⁶ В. П. Данилов. Социально-экономические отношения в деревне накануне коллективизации.—«Исторические записки», т. 55, 1956; його ж. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР, М., 1957; його ж. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства, М., 1961.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 224.

мувало темпи розшарування на селі. Отже, в політиці Радянської влади, що диктувалася необхідністю збереження й зміцнення союзу робітників і селян, були закладені основи нового шляху розвитку села. Диференціація селянства вже не могла відбуватися у таких формах і розмірах, як до революції. Її напрям докорінно змінився. Як відомо, процес класового розшарування має своєю передумовою товарне виробництво й обіг. Однак в умовах диктатури пролетаріату дія факторів, що стимулювали цей процес на селі, значно ослабла.

Якщо за капіталізму зростали куркульські господарства і пролетаризувалася основна маса селянства, тобто спостерігалася «вимивання» середняка й збільшення крайніх соціальних груп — куркульства і бідноти, то вже з перших років Радянської влади почала зростати кількість середняків і різко зменшуватися чисельність куркулів і батрацько-бідняцьких верств. Це видно з даних таблиці 1.

Таблиця 1
Розміри польового посіву селянських господарств (у процентах)⁸

Посівні групи	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Без посіву	16,3	3,5	3,2	4,4	4,4	4,4	6,2
3 посівом до 1 десятини	15,4	12,8	12,7	11,3	10,2	8,7	8,2
від 1 до 2 десятин	16,4	23,5	23,7	22,4	21,1	19,3	19,0
2— 3	11,9	21,3	19,6	19,9	19,6	19,8	19,8
3— 4	8,4	13,0	12,9	13,4	13,6	14,2	14,4
4— 6	10,7	14,3	13,7	14,3	15,0	15,9	16,0
6— 9	8,4	6,6	8,3	8,3	9,1	9,9	9,5
9—15	6,9	3,8	4,6	4,6	5,3	6,0	5,4
понад 15	5,6	1,2	1,3	1,4	1,7	1,8	1,5

Зміни у співвідношенні селянських господарств за розмірами посіву переконливо свідчать про величезні економічні й соціальні зрушення серед селянства в перші роки Радянської влади. Уже в 1922 р. на Україні виявилися результати проведених після перемоги соціалістичної революції аграрних перетворень. Вони привели до різкого зменшення кількості безпосівних господарств (в 4 рази), скорочення чисельності малопосівних (до 1 дес. посіву), збільшення середньопосівних (від 2 до 6 дес.) в 1,5 раза і скорочення багатопосівних (понад 9 дес.)

Таблиця 2
Групи селянських господарств України за забезпеченістю робочою худобою (у процентах)⁹

Селянські господарства	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Без робочої худоби	46,53	45,50	45,70	44,67	42,10	39,58
З 1 головою робочої худоби	32,76	30,96	32,20	30,68	30,90	33,76
З 2 головами	17,99	20,49	19,29	21,29	23,25	23,67
З 3 головами	1,72	2,02	1,82	2,07	2,28	2,08
З 4 і більше	0,90	1,03	0,99	1,29	1,37	0,91

⁸ Динаміка народного господарства України (1921/22—1924/25), Харків, 1926, стор. 6; Україна, Статистичний довідник, Харків, 1925, стор. 103; М. Б. Гуревич. Питання сучасного селянського господарства України, стор. 156; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, Харків, 1929, стор. 70.

⁹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, стор. 64.

у 2 рази. В наступний період відбувалося даліше зростання кількості середньопосівних господарств, але водночас намітилася тенденція збільшення чисельності тих, що мали найбільшу і найменшу посівну площу.

Поряд з розмірами посіву однією з важливих економічних ознак соціальної диференціації на селі була наявність робочої худоби у селянському господарстві. Проте по цьому показнику відбувалися порівняно менші зміни (див. таблицю 2).

Отже, зростання за цією ознакою середняків йшло за рахунок різкого збільшення однокінних та зменшення багатокінних господарств. У той же час процент дворів без робочої худоби тривалий час залишався на рівні 1917 р., і тільки з кінця відбудовного періоду почалося їх помітне скорочення.

Наявність великої кількості безкінних господарств значною мірою пояснювалася невикідністю для малоземельних селян утримання навіть одного коня, бо це коштувало набагато більше, ніж становив прибуток від його праці. $\frac{2}{3}$ усіх безкінних дворів мали до 3 дес. посівів. Хоча загалом по Україні на кінець відбудовного періоду кількість господарств, що обробляли землю своєю худобою, збільшилася, проте серед малопосівних частка їх скоротилася¹⁰. Незаможники змушені були наймати робочу худобу та реманент через нерентабельність їх постійного утримання. Однак не маючи власного тягла та реманенту, вони не могли своєчасно виконувати сільськогосподарські роботи і через це втрачали значну частину врожаю. IV з'їзд Рад СРСР у своїй постанові від 26 квітня 1927 р. зазначав, що «хоч частка безкінних у загальній масі господарств поступово скорочується, але це скорочення треба визнати зовсім недостатнім. Нестача робочої худоби затримує даліше зростання сільського господарства і ставить в особливо тяжке становище бідняцькі верстви селянства»¹¹.

Подібним був стан і з забезпеченням села знаряддями виробництва. Процент дворів, що обробляли землю своїм реманентом, становив у 1925 р. 31,1, у 1926 р. — 33,6, у 1927 р. — 32,1. Деякі господарства (23—25%)¹² об'єднувалися по двоє і по троє, щоб придбати його, але більш як третина змушена була наймати реманент. Загальний процент селянських господарств, що орендували різні засоби сільськогосподарського виробництва, становив у 1927 р. 57,9, а серед бідняцьких дворів він досягнув 70,4.

Серед куркульських господарств з'явилося чимало таких, що перетворили оренду реманенту в одне з джерел свого збагачення. Так, у 1927 р. заможні селяни, що мали засоби виробництва вартістю понад 1600 крб., одержали в середньому на кожне господарство по 86,1 крб. прибутків від здачі в наймання робочої худоби й реманенту¹³.

Деякі бідняки, втративши усі знаряддя виробництва, пролетаризувалися й поповнили ряди промислових робітників або сільськогосподарських батраків. Більшість же їх поступово стала середняками. Так, наприклад, у безпосівних господарствах на Україні в 1925 р. порівняно з 1924 р. сталися такі зміни: 12,3% їх ліквідувалося, а 31,5% обзавелось посівами¹⁴. Безпосівні господарства і пізніше були найменш стійкими у

¹⁰ К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства. М.—Л., 1928, стор. 55.

¹¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 1. М., 1957, стор. 689.

¹² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, стор. 159.

¹³ Сельское хозяйство СССР. 1925—1928, М., 1929, стор. 110—111.

¹⁴ К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства, стор. 16.

цьому відношенні серед інших. Протягом 1927 р. лише 82,2% таких господарств (у тому числі з посівом до 0,09 дес.) залишилося без істотних змін. У них було найбільше селян, які переселилися (10,3%), ліквідували господарство (4,1%) або об'єдналися з іншими (2,7%). Тут спостерігався і найбільший відхід у міста (2,2%). Кадри робітничого класу поповнювалися в основному за рахунок бідніших верств селянства, які через відсутність знарядь виробництва не могли самостійно обробляти землю. Загалом же переселення селян у міста в 1927 р. було порівняно невелике. Воно охопило лише 0,2%¹⁵ усіх селянських дворів, або близько 10 тис. їх.

Найголовнішою особливістю диференціації селянства було його осереднячення. Як підкреслював В. І. Ленін, середняк перетворився у центральну фігуру «нашого господарського піднесення»¹⁶. Більшість селянських господарств стали середняцькими. У них зосереджувалося найбільше посівних площ, робочої худоби й реманенту. В 1925 р. вони виробили 73% товарного хліба¹⁷. Отже, вже у відбудовний період ці господарства становили основу сільськогосподарського виробництва.

Осереднячення селянства, хоч і свідчило про економічне піднесення основних його мас в умовах існування дрібного індивідуального господарства, але не усувало збереження на селі капіталістичних виробничих відносин. Існування дрібнобуржуазних господарств було сприятливим ґрунтом, що породжував злидні й експлуатацію. В. І. Ленін вказував, що «поки залишається приватна власність на засоби виробництва (напр., на землеробське знаряддя і худобу, якщо навіть приватна власність на землю скасована) і вільна торгівля, доти залишається економічна основа капіталізму»¹⁸. Осереднячення селянства привело лише до зміни питомої ваги кожної з трьох основних його соціальних груп у господарському житті села, але самі ці групи збереглися. Залишилася також можливість дальшого класового розшарування селянських мас на пролетаріат і куркульство.

Заможна верхівка села в перші роки непу зуміла використати умови тодішнього ринку, розширити за рахунок оренди землі посіви товарних культур і нагромадила у своїх господарствах значні надлишки сільськогосподарської продукції. В той час головного економічного ознакою розшарування селянства була не стільки наявність землі, скільки робочої худоби й реманенту, а також забезпеченість коштами. Все це перетворилося у засіб експлуатації незаможників.

Процес класової диференціації селян відбував наростання суперечностей серед них у зв'язку із зосередженням засобів виробництва в одних господарствах і експлуатацією робочої сили інших, позбавлених тягла й реманенту. Щоб якось зберегти власне господарство, бідняк був змушений використовувати чужі засоби виробництва, що неминуче породжувало капіталістичну експлуатацію на селі. У рішенні XIV партійної конференції зазначалося, що «розшарування села, яке почалося з переходом до нової економічної політики, дістане свій вираз у найближчому майбутньому в дальшому збільшенні та посиленні на певний час нової селянської буржуазії, яка виростає з заможних верств селянства, з одного боку, і пролетаризації його бідняцьких елементів — з другого»¹⁹.

¹⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, стор. 5.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 293.

¹⁷ «Більшовик Полтавщини», 18 березня 1926 р.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 350.

¹⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 139.

За даними вибіркового гніздового перепису, в 1917 р. серед селянських господарств бідняцькі, батрацькі й пролетарські становили 30,9%, середняцькі — 65,1% і куркульські — 4%²⁰. Зростання капіталістичної верхівки села відбувалося дуже повільно і значно відставало від темпів збільшення кількості бідняцько-середняцьких господарств.

Щоб затримати процес класового розшарування на селі, обмежити зростання куркульства й допомогти трудящому селянству, Комуністична партія і Радянський уряд провели в життя ряд економічних і політичних заходів. Інтересам трудящих селян була підпорядкована зокрема податкова й кредитна політика, діяльність кооперативних органів, комнезамів тощо. Партійні організації в тісному контакті з місцевими органами влади вносили необхідні корективи в оподаткування експлуаторських елементів, в умови оренди землі й наймання робочої сили, вели боротьбу проти експлуатації трудящого селянства з боку куркулів і лихварів тощо.

Активне втручання Радянської влади в соціальні процеси на селі, всебічна допомога з її боку бідняцько-середняцьким господарствам стримували процес класового розшарування селянства. Напередодні масової колективізації це виявилось у деякому зменшенні питомої ваги куркульських господарств. За нашими підрахунками, на середину 1929 р. процент їх дещо знизився і становив 3,7.

Диференціація селянства мала прямий вплив на перехід бідняків, батраків і частини середняків до колективного землеробства. Однак цей процес у різних районах України зумовлювався своєрідними соціально-економічними та історичними факторами (ступенем класового розшарування селянства, загальною кількістю й питомою вагою дворів, які не мали можливості придбати необхідні засоби виробництва й самостійно господарювати, та ін.).

Найбільш глибокою диференціація на селі виявилася на Півдні України. До Жовтневої революції в сільському господарстві цього району був порівняно високий рівень розвитку капіталізму, широко застосовувалися машини і наймана праця. Класове розшарування селянства досягло тут великих розмірів. Після Жовтневої революції на цей процес поряд із зазначеними вище факторами значно вплинув неврожай 1921 р. і викликаний ним голод, що призвело до масового скорочення посівів, зменшення робочої та продуктивної худоби в бідняцьких і середняцьких господарствах. Заможна верхівка села, користуючись стихійним лихом, нерідко за 2—3 пуди зерна забирала у бідняків землю, худобу, реманент і навіть хати. Після втрати знарядь виробництва і землі над бідняцькими масами нависла загроза повного розорення.

Радянська влада не могла допустити жорстокої експлуатації бідноти. Постанова ВУЦВК від 8 липня 1922 р. «Про визнання недійсними глитайських умов на хліб»²¹ оголошувала недійсними всі кабальні угоди, укладені під майбутній врожай, або з виплатою надмірно високих процентів, а вимоги куркулів щодо повернення хліба чи грошей з надвишкою більш як 50% розглядала як кримінальний злочин. На основі цього законодавчого акту почалася кампанія по ліквідації кабальних угод. Лише в Юзівському повіті Донецької губернії їх було скасовано 659 і повернуто біднякам худобу, реманент, будівлі та інше майно²².

²⁰ Сельское хозяйство СССР. 1925—1928, стор. 24—25.

²¹ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1922, № 30, ст. 465.

²² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 4, оп. 1, спр. 117, арк. 15.

Тяжкі наслідки голоду, зростання безкінних господарств і скорочення в них посівів частково затримали процес осереднення селянства на Півдні. З кінця відбудовного періоду збільшення кількості середняків відбувалося тут інтенсивніше, але процент безкінних дворів залишався досить високим і становив у 1925 р.—45,4, а в 1928 р.—37,3²³. Низьким був і рівень забезпечення селян реманентом. У 1924 р. у цьому районі 42,8% господарств його не мали²⁴.

Оскільки екстенсивне землеробство Півдня вимагало освоєння чималих площ, при наявності значної кількості безкінних і безреманентних господарств великого поширення набула здача землі в оренду. В 1924 р. половина всіх орендуючих господарств України і $\frac{3}{4}$ всіх орендних земель припадали на Південь²⁵. Така форма землекористування, поширена тут, посилювала процес диференціації селянства, оскільки заможна верхівка використовувала оренду для свого збагачення.

Соціальний склад селянських господарств Півдня, за матеріалами обслідування 1927 р., характеризувався такими даними: пролетарських серед них було 12,1%, напівпролетарських—18,8%, дрібнотоварних—64,9% і дрібнокапіталістичних—4,2%²⁶. Істотна особливість цього району—високий процент куркульства. Тут була також і найбільша кількість пролетаризованих селянських господарств, які на $\frac{1}{3}$ утворювалися за рахунок дворів, що мали основним джерелом існування заробітки поза землеробством, переважно на промислових підприємствах. Все це свідчило про інтенсивне класове розшарування на Півдні.

Складні умови ведення індивідуального господарства поступово переконували бідняків і батраків, що за рахунок власних нагромаджень їм важко піднятися до середнього рівня і що найкращим шляхом визволення від куркульської кабали є для них перехід до колективного землеробства. Класова диференціація селянства Півдня, наявність великої групи бідняцьких дворів, що не мали робочої худоби і реманенту, можливість повторення посухи, яка загрожувала повним розоренням, сприяли об'єднанню бідноти в колективні господарства. В зв'язку з цим колгоспний рух на Півдні значно поширився вже в перші роки непу.

Про швидке зростання колгоспів у цьому районі свідчать такі дані. На 1 січня 1923 р. в Одеській губернії було вже 1734 колективних господарства, Катеринославській—508, у Донецькій—483²⁷. Всього на Півдні налічувалося в цей час 2725 колгоспів, або 75% всієї їх кількості на Україні.

Основну масу тих, що вступали у виробничі кооперативи, становили селяни-бідняки. На 1 березня 1924 р. серед їх членів на Одещині було 72,4% колишніх неземожників²⁸. Високим у колгоспах Півдня виявився і процент недавніх батраків. Так, у Херсонському округу в 1924 р. вони становили п'яту частину селян, які об'єднувалися в колективні господарства. Враховуючи переважно бідняцько-батрацький склад колгоспників, Радянська влада подавала їм велику матеріальну

²³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, стор. 64.

²⁴ М. Б. Гуревич. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины, очерк первый, стор. 14.

²⁵ С. М. Сосновий. Оренда землі на Україні, Харків, 1926, стор. 19, 21.

²⁶ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, стор. 63.

²⁷ «Сільський господар», 1923, № 15—16, стор. 5.

²⁸ «Сільський господар», 1924, № 8, стор. 24.

допомогу. Це сприяло піднесенню економіки молодих колективних господарств, поліпшенню добробуту і культурного рівня їх членів.

З 1924 р. темпи виробничого кооперування селянства на Півдні спадають. З метою підтримки нових форм господарювання були розпущені куркульські колгоспи й ліквідовані нежиттєздатні об'єднання. Це сприяло зміцненню колгоспного руху і його дальшому розвитку.

Після XV з'їзду партії, який взяв курс на всемірне розгортання колективізації сільського господарства, почалося нове його піднесення. Це видно з даних таблиці 3.

Таблиця 3
Кількість колгоспів на Україні й ступінь охоплення ними селянства ²⁹

Райони	Червень 1927		Червень 1928		Червень 1929	
	Кількість колгоспів	Процент колективізованих господарств	Кількість колгоспів	Процент колективізованих господарств	Кількість колгоспів	Процент колективізованих господарств
Степ	2144	1,6	4494	3,8	7045	16,0
Правобережжя	2358	1,5	3753	2,6	4438	10,6
Лівобережжя	889	1,1	1225	1,3	2312	6,2
Полісся	175	0,5	262	0,6	511	2,6
Всього по Україні .	5566	1,4	9734	2,5	14306	10,4

Таким чином, протягом періоду підготовки масової колективізації темпи зростання кількості колгоспів на Півдні були вищими, ніж в інших районах України.

Друге місце за інтенсивністю колгоспного руху займало Правобережжя, що зумовлювалося рядом причин соціально-економічного характеру. В цьому районі з великим аграрним перенаселенням особливо відчувались недостатнє забезпечення землею і надлишок робочих рук. У 1925 р. 3,6% селянських господарств Правобережжя не мали посіву, а 79,6% мали посіви до 3 дес. ³⁰. У цих умовах не вигідно було утримувати худобу й реманент. У 1924 р., наприклад, 52% господарств Київщини не мали робочої худоби, а 42,5% — корів ³¹.

Аграрне перенаселення і велике малоземелля серед бідняків і навіть середняків привели до того, що дрібне індивідуальне господарство не могло розвиватися в попередніх, екстенсивних формах. Тільки перехід до інтенсивного господарювання шляхом розширення селянських посівів технічних культур і розвитку продуктивного тваринництва міг запобігти пролетаризації бідняків, а нерідко й середняків.

Фактором, що істотно стримував збідніння незаможного селянства Правобережжя, стало інтенсивне поширення посівів цукрових буряків. Економічним стимулом бурякосіяння була його висока прибутковість для селянських господарств. Одна десятина, засіяна цією культурою, давала в 2,5 раза більше доходу, ніж посів зернових на тій же площі ³². Цукрові буряки вирощувалися навіть у безкінних господарствах,

²⁹ Сдвиги в сільському господарстві СРСР между XV и XVI партийными съездами, М., 1931, стор. 22.

³⁰ М. Б. Гуревич. Питання сучасного селянського господарства України, стор. 155.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 177, арк. 188.

³² «Український економіст», 30 травня 1924 р.

що допомагало їм швидше придбати робочу худобу. Площа бурякових посівів зростала на Правобережжі з року в рік і в 1928 р. досягла 251 тис. дес. (56,5% всього селянського бурякосіяння України³³). Це сприяло економічному зміцненню бідняцько-середняцьких господарств.

Особливості соціально-економічного розвитку Правобережжя зумовили і своєрідний класовий склад селянства. Четверта частина дворів тут належала до бідняцьких, а разом з батрацькими і пролетарськими це становило 36,4% всіх селянських господарств. Разом з тим Правобережжя відзначалося найменшою питомою вагою середняків (61,1%) і куркулів (2,5%)³⁴. Класове розшарування селянства в цьому районі було досить значним, хоч і не досягло такого ступеня, як на Півдні.

На початку непу рух за створення колгоспів на Правобережжі затримався в зв'язку з поширенням куркульсько-петлюрівського бандитизму. Тільки після розгрому банд склалися сприятливі політичні умови для швидкого зростання кількості колгоспів, яке почалося з вересня 1922 р. На початок 1925 р. у Київській губернії було 1483 колективні господарства³⁵, у Подільській—591³⁶. Напередодні масової колективізації Правобережжя, як і раніше, займало друге місце за ступенем поширення колгоспного руху.

Соціальний склад колгоспників Правобережжя цілком відбивав особливості економічного розвитку селянства і його класової структури. Так, серед колгоспників Київщини в 1923 р. переважали колишні бідняки (91%)³⁷. У наступні роки внаслідок процесу осереднення селянства у колективних господарствах зростала питома вага середняків, відбувалося загальне піднесення продуктивних сил на селі й поліпшення економічного становища основної маси селян.

У сільському господарстві Лівобережжя в цей період порушувався традиційний чисто зерновий напрям і поширювалися технічні культури (цукрові буряки, тютюн). Проте бурякосіяння тут не набуло такого розвитку, як на Правобережжі. В 1928 р. на Лівобережжі селяни засіяли 128 тис. дес. цукровими буряками, що становило 28,8% усіх селянських посівів цієї культури на Україні³⁸. Тому втягнення господарств у товарний обіг не мало в цьому районі великого поширення, в зв'язку з чим затримувався процес розшарування селянства.

Особливістю Лівобережжя був високий процент безпосівних господарств. У 1924—1927 рр. вони становили тут у середньому 6,5%³⁹. Це пояснюється малоземеллям і відносно незначним поширенням технічних культур. Екстенсивне зернове господарство на невеликих ділянках землі не могло задовольнити мінімальних потреб селянських сімей. Внаслідок цього зменшилася і кількість малопосівних господарств (з посівом до 1 дес.).

Безпосівні і малопосівні господарства давали основну масу батраків. З 22 336 батраків Полтавщини, взятих на облік губвідділом Всеробітземлісу в 1923 р., 45% мали стаж до 1 року, 38%—до 3 і 17%—

³³ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, стор. 143.

³⁴ Там же, стор. 63.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 177, арк. 7.

³⁶ Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.).—Збірник документів і матеріалів, Вінниця, 1957, стор. 420.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 4, спр. 154, арк. 50.

³⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, стор. 143.

³⁹ Там же, стор. 70.

більше 3 років⁴⁰. Отже, майже половина їх складу поповнилася в 1922 р., що свідчило про погіршення економічного становища частини бідняцьких господарств. Зростання чисельності батраків підтверджувало наявність диференціації селянства.

Здавання в оренду землі на Лівобережжі також набуло значних розмірів. У 1925 р. її здавали 7,4% господарств, у 1927—15,4%⁴¹.

Особливістю Лівобережжя слід вважати і порівняно невеликий процент селянських дворів, що не мали засобів виробництва. Питома вага бідняків у цьому районі теж була значно меншою, ніж загалом по Україні. Бідняцько-батьрацькі господарства становили тут у 1927 р. четверту частину всіх господарств (24,1%)⁴², а куркульські, за нашими підрахунками,—приблизно 4%. Ступінь диференціації селянства на Лівобережжі був меншим у порівнянні з Півднем і Правобережжям. Це позначилося і на розвитку колгоспного руху в цьому районі.

Політичні умови для розгортання колгоспного будівництва на Лівобережжі були досить сприятливі. Після розгрому Денікіна на Харківщині й Полтавщині (раніше, ніж в інших губерніях України) відновилась Радянська влада, що дало можливість уже в 1920 р. в основному завершити тут конфіскацію поміщицьких і частини куркульських земель. У тому ж році на Полтавщині виникло 69 колективних господарств⁴³. На 1 січня 1925 р. у Полтавській губернії було вже 407 колгоспів, у Харківській—359⁴⁴. Однак лише в 1928 р. зростання кількості колективів почалося тут швидкими темпами. За ступенем поширення колгоспного руху Лівобережна Україна займала третє місце після Півдня і Правобережжя.

Основний склад колгоспників на Лівобережжі, як і в інших районах, формувався з батрацько-бідняцьких верств. За даними Наркомзему УРСР у Полтавській губернії в 1923 р. серед членів колгоспів налічувалося 79% колишніх бідняків⁴⁵.

Селянські господарства Полісся були слабо втягнуті в товарний обіг. Поширення технічних культур у цьому районі обмежувалося посівами хмелю поблизу Житомира, а також цукрових буряків і тютюну в Ніжинському округу. В інших районах переважало екстенсивне землеробство і скотарство.

Протягом 1923—1927 рр. відбулося деяке скорочення господарств з посівом до 3 дес. У 1925 р. вони становили $\frac{2}{3}$ усіх селянських дворів і мали 47,6% усіх посівів і 56,4% тягла. В той же час у середньо- і багатопосівних господарствах на 52,4% посівів припадало лише 43,2% всієї робочої худоби⁴⁶. З цього можна зробити висновок, що в малопосівних вона використовувалася непродуктивно.

Порівняно до інших районів України селяни Полісся були краще забезпечені робочою і продуктивною худобою. Бідняки могли утримувати її лише завдяки наявності достатньої кількості лісових пасовищ, лук і сінокосів. Внаслідок цього здавання землі в оренду на Поліссі було поширено найменше.

Класовий склад селянських господарств Полісся, за даними обслідування 1927 р., характеризується невеликою питомою вагою полярних

⁴⁰ Матеріали до X губпартконференції Полтавщини, Полтава, 1924, стор. 20.

⁴¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, стор. 24.

⁴² Там же, стор. 63.

⁴³ Полтавское губернское ЭКОСО, Отчет на 1 октября 1921 г., стор. 43—44.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 177, арк. 7.

⁴⁵ Там же, оп. 4, спр. 154, арк. 50.

⁴⁶ Диференціація селянських господарств на Україні, Харків, 1927, стор. 132.

соціальних груп. Процент бідняцько-батрацьких дворів становив 28,9, а куркульських — 2,4.

Краща в порівнянні з іншими районами забезпеченість незаможників робочою і продуктивною худобою, обмежене поширення оренди землі сприяли тому, що диференціація селянства в поліському селі була невеликою. Це виявлялося зокрема в збереженні тут патріархальних традицій і пережитків. Якщо, крім того, врахувати відсутність великих пролетарських центрів, менше порівняно з іншими районами забезпечення села машинами, наявність відрубного і хутірського землекористування, яке перешкоджало об'єднанню селян у колективи, то стане зрозумілим повільне поширення колгоспного руху на Поліссі. На Волині і Чернігівщині він охопив переважно південні райони і значно менше розгорнувся в північних. На 1 січня 1925 р. на Волині було 111 колективів, на Чернігівщині — 99⁴⁷. В наступні роки в цьому районі виробниче кооперування селянських господарств проходило дуже повільно.

У соціальному складі колгоспників Волині значну питому вагу мали колишні батраки (у 1923 р. їх було 18,3%, а разом з колишніми бідняками — 86%⁴⁸ усіх членів колективних господарств). У перші роки непу колгоспи об'єднували ще невелику кількість селянських господарств, але відігравали важливу роль у соціалістичній перебудові села. До них вступали переважно ті селяни, які не мали засобів виробництва. Кооперування рятувало їх від розорення і пролетаризації. Згодом розвиток колгоспного руху ще більше позначився на зміні класового складу селянства. Питома вага бідняцьких господарств поступово зменшувалася в зв'язку з вступом значної частини бідняків у колективні господарства, а масова колективізація практично припинила класове розшарування на селі. Значення колгоспів полягало також в їх глибокому політичному, агрикультурному й організаційному впливі на навколишнє селянство, поданні всебічної допомоги сільській бідноті.

Отже, аналіз змін у соціальних групах селянства показує, що класове розшарування на селі мало прямий вплив на кількісне зростання колгоспів, а також на соціальний склад їх членів.

Райони товарного землеробства відзначалися більшим класовим розшаруванням селянства. Це зокрема був один з найголовніших факторів, що визначив широке розгортання колгоспного руху на Півдні. Інтенсифікація сільського господарства, поширення посівів цукрових буряків на Правобережжі і наявність у цьому районі великої кількості бідняцьких і батрацьких господарств також сприяли значним масштабам колективізації на селі. Менший розмір диференціації селянства й невисокий рівень розвитку товарного землеробства на Поліссі зумовили низькі темпи виробничого кооперування. Успішному колгоспному будівництву сприяли заходи Комуністичної партії й Радянського уряду по всебічній допомозі бідняцьким і середняцьким господарствам та обмеженню економічного зростання й політичного впливу куркульства, спрямовані на зміцнення союзу робітничого класу з селянством.

Колективізація не тільки стала основою для створення в нашій країні високотоварного соціалістичного сільського господарства, але й одночасно до кінця розв'язала одну з найважливіших соціальних проблем — «...назавжди визволила село від куркульської кабали, від класового розшарування, від розорення і злиднів»⁴⁹.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 177, арк. 7.

⁴⁸ Житомирський обласний державний архів, ф. 1111, оп. 3, спр. 1213, арк. 268.

⁴⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 12.

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ
В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
(1918—1920 рр.)**

Вивчення організаційної діяльності і структури Центрального Комітету Комуністичної партії України на різних етапах історії — одна з найважливіших і поки що далеко не розв'язаних проблем партійного будівництва. Особливо мало досліджені ці питання за роки громадянської війни. Є лише окремі згадки про відділи ЦК КП (б) У¹. Виняток становить видана в 1958 р. книга В. І. Петрова «Партійне будівництво на Україні після розгрому Денікіна (листопад 1919 — квітень 1920 рр.)», де автор торкається деяких питань структури апарату ЦК КП (б) У.

В цьому повідомленні робиться спроба систематизувати й узагальнити розрізнені, а в ряді випадків ще мало відомі дослідникам матеріали про структуру ЦК КП (б) У і проведені ним організаційні заходи, спрямовані на втілення в життя рішень I—III з'їздів і IV конференції КП (б) У.

I з'їзд КП (б) У, що відбувся нелегально в Москві 5—12 липня 1918 р., об'єднав більшовицькі організації у всеукраїнському масштабі, поклав початок існуванню Комуністичної партії (більшовиків) України, побудованої на ленінських ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципах, нерозривно зв'язаної з РКП(б) єдністю програми і статуту, спільною генеральною лінією.

З'їзд обрав Центральний Комітет у складі 15 членів і 6 кандидатів у члени ЦК КП (б) У. З метою конспірації їх список не був оголошений. Через те у протоколах I з'їзду КП (б) У цього документа немає. Встановити персонально склад членів і окремих кандидатів у члени ЦК можна тільки з матеріалів пленумів ЦК КП(б) У. З протоколу IV Пленуму, який відбувся в м. Орлі 8—9 вересня 1918 р., видно, що до ЦК КП (б) У, обраного на I з'їзді, входили: І. К. Амосов, А. С. Бубнов, П. І. Буценко, Ш. А. Грузман, В. П. Затонський, Л. Й. Картвелішвілі, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, І. М. Крейсберг, І. Х. Лутовінов, П. Л. Ровнер, Л. Л. Тарський, І. І. Шварц, Р. М. Фарбман та ін. У зв'язку з тим, що вибули з складу ЦК Л. Й. Картвелішвілі та Р. М. Фарбман, Пленум обрав до нього двох кандидатів — П. Ф. Слинька і М. М. Майорова².

I з'їзд, зважаючи на нелегальні умови роботи комуністів України, визнав за необхідне обрати Закордонне бюро ЦК КП(б)У, яке, перебуваючи за межами України, подавало б партійним організаціям всебічну допомогу, вело й об'єднувало б усю діяльність Комуністичної партії (більшовиків) України в Росії³. Матеріали II з'їзду КП(б)У да-

¹ У. Рядніна. Перший з'їзд КП(б)У, К., 1958; М. Погребінський. Другий з'їзд КП(б)У, К., 1958; О. Слуцький. Третій з'їзд КП(б)У, К., 1958; О. Юрченко. Четверта конференція КП(б)У, К., 1961; М. Погребінський. Станіслав Вікентійович Косіор, К., 1967.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 9, арк. 1.

³ Протоколи I-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины, Іззд. ЦК КПУ, 1918, стор. 99, 100, 102.

ють можливість встановити, що до Закордонного бюро входило 5 членів ЦК КП (б) У⁴.

Між I і II з'їздами КП(б)У Центральний Комітет та його Закордонне бюро перебували в м. Орлі, допомагали підпільним партійним організаціям на Україні з території Росії кадрами, літературою, зброєю, спорядженням і під проводом ЦК РКП(б) мобілізували маси на відсіч ворогам революції. Основна увага приділялась зміцненню підпільних більшовицьких організацій і керівництву визвольною боротьбою українського народу проти німецько-австрійських загарбників, за розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за відновлення Радянської влади. Проте Закордонне бюро ЦК КП(б)У разом з Центральним військово-революційним комітетом з ініціативи Г. Л. Пятакова і А. С. Бубнова допустило серйозну помилку, видавши передчасний і хибний наказ № 1 у серпні 1918 р. про початок загальної збройної повстання на Україні.

8 вересня 1918 р. на засіданні Пленуму ЦК КП(б)У обговорювалась доповідь секретаря ЦК Г. Л. Пятакова про роботу Закордонного бюро. Учасники Пленуму піддали гострій критиці помилки, наслідком яких був наказ про загальне повстання, і намітили заходи для поліпшення керівництва партизанською боротьбою на Україні. Пленум увільнив Г. Л. Пятакова від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У, доручивши виконання цих обов'язків С. І. Голнер, і ухвалив скликати II з'їзд партії 15 жовтня 1918 р.⁵

В умовах громадянської війни КП(б)У, як і вся більшовицька партія, регулярно скликала свої з'їзди, на яких колективно обговорювались і розв'язувались найважливіші завдання зовнішньої і внутрішньої політики, партійного і державного будівництва.

II з'їзд КП(б)У відбувся у Москві з 17 по 22 жовтня 1918 р., в один з найтяжчих моментів історії України. Він розробив програму боротьби проти німецьких окупантів, англо-французьких інтервентів і внутрішньої контрреволюції, за відновлення Української Радянської держави. Прийняті рішення були спрямовані на посилення зв'язку партії з масами, на поліпшення її керівництва і внутріпартійної роботи, на зміцнення єдності КП(б)У з РКП(б). З'їзд обрав Центральний Комітет у складі 15 чоловік. Серед членів ЦК були О. Я. Большунов, М. М. Безчетвертний, Ш. А. Грузман, В. П. Затонський, Я. А. Епштейн (Яковлев), Е. І. Квірінг, Л. Л. Тарський, М. В. Реут, Ф. А. Сергеев (Артем), Й. В. Сталін, П. Ф. Слинко, І. І. Шварц та ін. Делегати обрали також 15 кандидатів у члени ЦК КП(б)У. Центральний Комітет від імені з'їзду випустив відозву, яка закликала робітників і селян України до тісного єднання з трудящими Радянської Росії, до рішучих битв за відновлення Радянської влади.

Виконуючи ці рішення і враховуючи умови нелегальної роботи, ЦК КП(б)У на пленарних засіданнях 24—25 жовтня 1918 р. виробив структуру свого апарату. Для оперативного керівництва діяльністю партійних організацій між пленумами ЦК було вирішено створити Виконавче бюро, яке перебувало б на окупованій території в Харкові, підтримуючи постійний зв'язок з обласними організаціями і безпосередньо очолюючи боротьбу трудящих, та Закордонне бюро, що працювало б за межами України в м. Орлі. Обидва органи мали діяти на рівних правах, погоджено, в тісному зв'язку.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 5, арк. 3; там же, од. зб. 4, арк. 114, 117.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 8, арк. 3—6, 18.

До Виконавчого бюро ЦК КП(б)У ввійшли — О. Я. Большунов, Я. А. Епштейн (Яковлев) та ін. В складі Закордонного бюро ЦК КП(б)У були Е. І. Квірінг, Ф. А. Сергеев (Артем) і Й. В. Сталін. Але в зв'язку з від'їздом Ф. А. Сергеева (Артема), замість нього тимчасово обрали Ш. А. Грузмана. Пленум постановив, що секретарем ЦК (або Закордонного бюро) повинен бути неодмінно член Центрального Комітету, а його вибори доручив Закордонному бюро⁶. Очолив ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг.

Діяльність ЦК, обраного II з'їздом КП(б)У, поділяється на три періоди: орловський — нелегальної роботи (з 25 жовтня по 29 листопада 1918 р.); курський — розгортання масового повстанського руху і початок відновлення Радянської влади на Україні (з 29 листопада 1918 р. до початку січня 1919 р.); харківський — визволення Харкова і відновлення Радянської влади на більшій частині України (з початку січня 1919 р. до скликання III з'їзду КП(б)У)⁷.

Слід відзначити, що в третій період ЦК КП(б)У замість Закордонного і Виконавчого бюро створив Президію з п'яти членів ЦК: Я. А. Епштейна (Яковлева), Е. І. Квірінга, Ф. А. Сергеева (Артема), М. В. Реута, П. Л. Ровнера. Для повсякденної практичної роботи було утворено один загальний відділ, очолюваний секретарем ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгом⁸.

1—6 березня 1919 р. у Харкові відбувся III з'їзд комуністів України. Він визначив основні завдання Комуністичної партії (більшовиків) України по керівництву державним і господарським життям, підкреслив необхідність широко використати досвід Радянської Росії в соціалістичному будівництві, зокрема в перетвореннях на селі. Керуючись вказівками ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна, з'їзд приділив особливу увагу питанням захисту Радянської республіки, створенню Червоної Армії на Україні, ліквідації партизанщини і поліпшенню політичної роботи у військових частинах. Делегати обрали Центральний Комітет у складі 15 членів і 6 кандидатів. До ЦК увійшли А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, В. Н. Мещеряков, П. Л. Ровнер, О. І. Хмельницький та ін.⁹

6 березня 1919 р. на організаційному Пленумі Центрального Комітету, обраного на III з'їзді, обговорювалось питання про внутрішню структуру Центрального Комітету. У своєму виступі В. П. Затонський запропонував створити Політичне бюро й Організаційне бюро ЦК КП(б)У. Перший з цих органів мав розв'язувати невідкладні питання політичного характеру, а другий — проводити поточну роботу і спрямовувати організаційну діяльність партії. Пленум затвердив Політичне бюро в складі п'яти членів ЦК КП(б)У. До Організаційного бюро були обрані три члени ЦК¹⁰.

Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У за квітень — вересень 1919 р. свідчать, що персональний склад його змінювався. В різний час членами Політбюро були А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, В. П. Затонський, А. А. Йоффе, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, В. Н. Мещеряков, Г. І. Петровський та ін.¹¹

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 11, арк. 11—14.

⁷ Там же, од. зб. 14, арк. 26.

⁸ Там же, оп. 101, од. зб. 13, арк. 10—15, 17, 21; од. зб. 19, арк. 19.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 14, арк. 86.

¹⁰ Там же, оп. 101, од. зб. 12, арк. 13.

¹¹ Там же, оп. 145а, од. зб. 1.

Періодично змінювалось і Оргбюро. До нього входили також у різний час С. В. Косіор, Е. І. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський, П. Л. Ровнер та ін.¹² Оновлювався також персональний склад секретарів ЦК. Так, з 30 травня 1919 р. на цьому посту працював С. В. Косіор¹³.

Складна політична обстановка в республіці, загроза денікінської навали, а потім загарбання Денікіним частини української території вимагали перебудови всього життя Комуністичної партії України на воєнний лад, зокрема дальшого зміцнення дисципліни, згуртованості партійних рядів, мобілізації всіх сил і резервів для розгрому ворога.

Основними положеннями, якими керувався ЦК КП(б)У в своїй практичній роботі по відновленню діяльності партійних організацій, були рішення VIII з'їзду РКП(б) у питаннях партійного будівництва. Воєнна обстановка і завдання, що випливали з неї, визначили форми й методи роботи ЦК КП(б)У, який багато зробив для організації централізованого керівництва і зв'язку з місцевими партійними осередками. Було вироблено і розіслано ряд директив, спрямованих на зміцнення партії та запровадження певної системи в діяльності партійних організацій. ЦК надіслав на місця листи й інструкції про мобілізацію членів партії, роботу на селі, порядок забезпечення місцевих організацій коштами, облік відповідальних працівників, введення однамнітної реєстрації членів партії і єдиного партквитка для всієї України, створення осередків.

З метою більш конкретного керівництва треба було перебудувати структуру самого Секретаріату ЦК КП(б)У. Якщо до квітня 1919 р. всіма питаннями видав один загальний відділ, то 4 квітня 1919 р. на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У було розглянуто і затверджено схему організації відділів ЦК¹⁴. Вони створювались поступово, видозмінюючись в процесі діяльності.

Характер і розміри організаційно-партійної роботи, проведеної ЦК КП(б)У, видно з його звіту за станом на 4 липня 1919 р. Відділ зв'язку і інформації почав працювати з 4 квітня 1919 р. (завідувала ним М. П. Бош). Створюючи свій технічний апарат, він одночасно почав налагоджувати зв'язок з місцевими партійними організаціями, інформувати їх про стан справ. За короткий час (з 4 квітня до 4 липня 1919 р.) відділ встановив контакти не тільки з губернськими, а й з 90 (із 102) повітовими партійними комітетами¹⁵.

Відділ обліку і розподілу ЦК КП(б)У було організовано 10 квітня 1919 р. Основним завданням його було взяття на облік усіх партійних працівників і якнайдоцільніший розподіл їх по Україні. На 4 липня 1919 р. до цього відділу прибуло 316 комуністів, з яких 182 надіслав ЦК РКП(б). 220 чоловік послали на партійну роботу, решта, 96 комуністів, одержали призначення до радянських установ¹⁶.

Наприкінці квітня 1919 р. було утворено шкільний відділ, якому доручалось створити партійну школу ЦК КП(б)У для підготовки відповідальних партійних працівників і організувати такі заклади на місцях за єдиним типом. 17 травня 1919 р. відкрилась тримісячна партійна школа ЦК КП(б)У, до якої було прийнято 48 слухачів. Тут вивчались основи філософії марксизму, теорія економічного розвитку,

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 4.

¹³ Там же, оп. 145а, од. зб. 1а, арк. 14.

¹⁴ «Известия ЦК РКП(б)», 4 липня 1919 р.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

історія революційного руху, політична економія, програма РКП(б), журналістика й ораторське мистецтво¹⁷.

7 травня 1919 р. був організований військовий відділ ЦК КП(б)У. На нього покладалась обов'язки проведення загального військового навчання членів партії, мобілізації партійних сил для діяльності в Червоній Армії, правильного їх розподілу і керівництва політичною роботою в армії.

Для систематичного обліку партійних організацій і членів партії 10 травня 1919 р. було утворено відділ обліку і статистики ЦК КП(б)У. Він збирав відомості про кількість партійних організацій та їх членів по губерніях і в цілому по Україні. За даними відділу, в республіці до 4 липня 1919 р. було близько 36 тис. комуністів. Отже, від часу III з'їзду КП(б)У кількість членів партії зросла на 13 тис.¹⁸

Відповідно до постанови VIII з'їзду РКП(б) у травні на Україні була проведена перереєстрація комуністів, яка дала можливість очистити партію від кар'єристських, міщанських та контрреволюційних елементів, посилити партійну роботу. Перереєстрацію проводив під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора відділ обліку і статистики¹⁹.

З самого початку наступу денікінців на Україну КП(б)У приділяла величезну увагу організації підпілля і партизанського руху в тилу ворога. Організаційний центр для керівництва цією боротьбою у масштабах республіки — Зафронтбюро ЦК КП(б)У — був утворений рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 10 липня 1919 р.²⁰

За п'ять місяців існування Зафронтбюро склад його працівників не раз змінювався. В різний час у Зафронтбюро та його апараті налічувалось від 3 до 26 чоловік. Відповідальними працівниками цього органу були А. С. Бубнов, П. І. Буценко, П. М. Дехтяренко, В. П. Затонський, Ф. Л. Затон, Ф. Я. Кон, С. В. Косіор, який беззмінно очолював його, Ю. М. Коцюбинський, К. Г. Листопад, М. О. Савельєв та ін.²¹ 16 липня Політбюро ЦК КП(б)У для безпосереднього, конкретного керівництва партизанським рухом створило при Зафронтбюро військовий відділ, який перебував в одній з місцевостей прифронтової смуги (військовий відділ, що існував раніше, був ліквідований). Велику роботу тут проводив А. С. Бубнов, а пізніше Ю. М. Коцюбинський.

На кінець серпня 1919 р. майже вся Україна була окупована. До Києва наближались денікінські й петлюрівські війська. В цих умовах усі відділи ЦК КП(б)У були скасовані; залишилось тільки Зафронтбюро, обсяг роботи якого надзвичайно розширився²². Підпілля і партизанська війна зайняли основне місце в діяльності всіх партійних організацій. У цій обстановці партія не раз поверталась до питання про структуру, функції і склад Зафронтбюро ЦК КП(б)У. Так, 20 жовтня 1919 р. Оргбюро ЦК КП(б)У вирішило створити в Зафронтбюро такі відділи: обліково-розподільний, нелегально-партійний, військовий, інформаційний і зв'язку, паспортний з невеликою друкарнею при ньому, видавничий і відділ постачання. Було затверджено склад пра-

¹⁷ «Известия ЦК РКП(б)», 4 липня 1919 р.; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 229, арк. 24.

¹⁸ «Известия ЦК РКП(б)», 4 липня 1919 р.

¹⁹ М. Погребінський, Станіслав Вікентійович Косіор, стор. 156.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 1а, арк. 16.

²¹ Там же, оп. 146, од. зб. 1, арк. 32, 33; оп. 3, од. зб. 6, арк. 2, 7; оп. 145а, од. зб. 1, арк. 75; оп. 4, од. зб. 293, арк. 74.

²² Там же, оп. 4, од. зб. 470, арк. 106.

цівників Зафронтбюро, до якого ввійшло 26 чоловік, в тому числі П. І. Буценко, П. М. Дехтяренко, Ф. Л. Затон, С. В. Косіор, М. О. Савельєв та ін.²³.

У жовтні — грудні 1919 р. успіхи Червоної Армії на фронті викликали посилену активність місцевих підпільних партійних організацій і бойових дій партизанів у тилу ворога. Озброєні загони робітників і селян України завдавали нищівних ударів по тилах денікінців, відрізували їм шляхи відступу. Координуючи свої дії з частинами Червоної Армії, партизанські загони повели наступ на ряд великих міст.

З початком визволення України від денікінців ЦК РКП(б) кілька разів обговорював питання про відновлення діяльності ЦК КП(б)У і Радянського уряду України. Так, 21 листопада 1919 р. на Політбюро було прийнято за основу «Проект резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні», написаний В. І. Леніним. Проект був переданий для остаточного редагування в комісію. 29 листопада 1919 р. Пленум ЦК РКП(б) затвердив проект резолюції з доданням пункту 2-го, внесеного В. І. Леніним, і редакційними поправками комісії. Пленум ухвалив запропонувати Центральному Комітетові партії (більшовиків) України покласти керівництво всією партійною роботою в республіці на Тимчасове бюро. До складу бюро ввійшли В. П. Затонський, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський та ін.²⁴.

30 листопада 1919 р. у Москві під час наради членів ЦК і відповідальних українських партійних працівників, в роботі якої взяли участь А. С. Бубнов, В. П. Затонський, Я. А. Епштейн (Яковлев), С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, О. Г. Шліхтер, обговорювалось питання про діяльність ЦК КП(б)У та його Зафронтбюро. Нарада висловила за відновлення Центрального Комітету у складі, обраному на III з'їзді партії; Зафронтбюро пропонувалося розпустити, передавши його функції ЦК КП(б)У²⁵.

Вся робота Комуністичної партії (більшовиків) України по відновленню партійних організацій здійснювалася при всебічній допомозі ЦК РКП(б). Особливо важливе значення для успішного розгортання партійного будівництва мали рішення VIII Всеросійської конференції РКП(б), що працювала 2—4 грудня 1919 р.

10 грудня 1919 р. відбулося перше засідання Тимчасового бюро ЦК КП(б)У разом з представником Зафронтбюро. Було ухвалено ліквідувати Зафронтбюро ЦК КП(б)У, а керівництво партійним підпіллям і партизанським рухом у завершальний період боротьби з денікінцями передати створеному на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У. Секретарем ЦК був обраний С. В. Косіор²⁶. 12 грудня 1919 р. Тимчасове бюро затвердило детальний план роботи Секретаріату і ухвалило рішення про негайний його переїзд до Харкова²⁷.

З доповідної записки С. В. Косіора до ЦК РКП(б), надісланої у січні 1920 р., видно, що при Секретаріаті було кілька відділів: організаційний, який складався з двох підвідділів (обліку і розподілу й інформації та зв'язку), загальний відділ, по роботі на селі, кооперативний, професійний і відділ видання газет. Проте не всі вони мали можливість відразу виконувати свої функції. Навіть відділ по роботі на селі, такий важливий для України, не міг спочатку розгорнути

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 1, арк. 33, 33 зв.

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 25, арк. 1.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 101, од. зб. 22, арк. 2.

²⁶ Там же, оп. 146, од. зб. 4, арк. 17.

²⁷ Там же, оп. 101, од. зб. 12, арк. 18.

діяльність, бо не вистачало керівних кадрів. Найкраще працювали підвідділи обліку і розподілу й інформації та зв'язку, які стали незабаром самостійними, та й вони зазнавали великих труднощів через розлад транспорту і зв'язку²⁸.

ЦК РКП(б) подав велику допомогу комуністам України у поповненні кадрів. За даними відділу обліку і розподілу, на 1 березня 1920 р. в розпорядження ЦК КП(б)У прибуло 1088 чоловік; серед них — 433 надісланих ЦК РКП(б), 186 відкликаних з армії і 469 відряджених з центральних установ РРФСР, а також колишні підпільники, що повертались, і рядові комуністи, що приїхали після евакуації²⁹. Це дало можливість Центральному Комітетові до IV конференції КП(б)У відновити апарат партійних і радянських органів як у центрі, так і на місцях.

IV конференція КП(б)У, що працювала на правах з'їзду, відбулася в Харкові 17—23 березня 1920 р. На ній обговорювались політична й організаційна доповіді ЦК КП(б)У, а також питання про державні відносини Радянської України і Радянської Росії, про роботу на селі, продовольчу політику, чергові завдання господарського будівництва, про ставлення до інших партій, вибори керівних органів і делегатів на IX з'їзд РКП(б)³⁰. Робота конференції пройшла в обстановці запеклої боротьби лєнінців проти групи «децистів» (Т. Сапронова, В. Богуславського, Я. Дробніса, Р. Фарбмана та ін.).

Вибори ЦК КП(б)У на IV конференції були по суті неправомочними, а обраний орган не відбивав волі більшості комуністів України. У зв'язку з цим Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило: до остаточного розв'язання питання про ненормальне становище, яке склалось на конференції, утворити Тимчасове бюро ЦК КП(б)У в складі двох представників старого ЦК, двох — нового і одного представника від колишніх боротьбистів³¹. Після IX з'їзду РКП(б) Центральний Комітет, розглянувши питання про всеукраїнську партконференцію, затвердив Тимчасовий ЦК КП(б)У у складі 13 чоловік — В. М. Блакитного, В. П. Затонського, Я. А. Епштейна (Яковлева), Ф. Я. Кона, С. В. Косіора, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, Ф. А. Сергєєва (Артема), В. Я. Чубаря та ін.

7 квітня 1920 р. ЦК РКП(б) звернувся з відкритим листом до всіх організацій Комуністичної партії України. В ньому вказувалось, що рішення ЦК РКП(б) спрямоване на припинення фракційної діяльності «децистів» і зміцнення єдності партії. Це рішення було схвалено партійними організаціями України. 15 квітня 1920 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому були В. М. Блакитний, П. А. Залуцький, Я. А. Епштейн (Яковлев), С. В. Косіор, Ф. Я. Кон, С. К. Мінін, Ф. А. Сергєєв (Артем), Г. І. Петровський та ін. Пленум заслухав доповідь С. В. Косіора про роботу Тимчасового бюро. Доповідач підкреслив, що за короткий час бюро ухвалило ряд надзвичайно важливих рішень — про створення комнезамів і з інших питань роботи на селі, про поліпшення партійного керівництва комсомолом, підготовку до IV з'їзду Рад, проведення тижня трудового фронту. Далі він відзначив, що бюро розробило практичні заходи по ліквідації партії боротьбистів і т. д. Пленум обрав Політбюро ЦК КП(б)У у складі Я. А. Епштейна (Яковлева), С. В. Косіора, Г. І. Петровського та ін. Секретарем Оргбюро був обраний С. В. Косіор³².

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 1, арк. 235.

²⁹ Там же, оп. 4, од. зб. 470, арк. 107.

³⁰ Там же, оп. 13, од. зб. 23.

³¹ О. Юрченко. Четверта конференція КП(б)У, стор. 161.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 53, арк. 1.

Мирна передишка, що тривала тільки три місяці, була перервана. Наприкінці квітня 1920 р. з допомогою імперіалістів Антанти і США буржуазно-поміщицька Польща і барон Врангель, який зібрав у Криму рештки денікінської армії, розгорнули активні військові дії проти Країни Рад. Україна знову стала ареною запеклих боїв. Київ зайняли білополяки, а з ними повернулися українські буржуазні націоналісти. На воєнний лад було переведено всю діяльність КП(б)У, про що Політбюро 10 травня 1920 р. прийняло спеціальну ухвалу³³.

Про те, як Центральний Комітет організовував свою роботу в складних умовах громадянської війни в період між IV і V конференціями КП(б)У, свідчить діяльність його відділів, частина яких створювалася наново.

Обов'язки обліково-розподільного відділу найяскравіше відображають всю суму різноманітних завдань, що стояли перед ЦК КП(б)У. Організація економічного будівництва, боротьба з куркульством і бандитизмом, відсіч білополякам і Врангелю, проведення твердої продовольчої політики — все це вимагало від працівників відділу виняткової оперативності. Треба було створити гнучкий апарат, здатний правильно розподіляти партійні кадри, які забезпечували б усі ділянки роботи. Відділу доводилось, крім проведення всіляких мобілізацій, багато уваги приділяти персональним призначенням. Крім того, він брав участь у перереєстрації комуністів і запровадженні єдиного партквитка.

Постанову про створення організаційно-інструкторського відділу було прийнято ще в середині серпня 1920 р., але воєнна обстановка не дала можливості своєчасно приступити до його організації. Відділ почав діяти з великим запізненням. Він являв собою основну частину Секретаріату і мав керувати організаційною діяльністю місцевих партійних осередків, затверджувати їх штати, виробляти положення про них, а також інструктувати і перевіряти стан роботи на місцях через роз'їзних інструкторів та інформувати про це Секретаріат. Однак повністю все йому не вдалося здійснити. Частину оргінструкторських обов'язків виконував інформаційний відділ³⁴.

Цей останній здійснював важливі заходи (з квітня до 15 жовтня 1920 р.). У травні відділ провів нараду голів і секретарів губкомів, де обговорювались питання про перереєстрацію, запровадження єдиного партквитка, про налагодження зв'язку та інформації між ЦК і губкомами, про розподіл літератури. Весь час підтримувався живий зв'язок з губерніями через політкур'єрів. Одержані з місць близько 4 тис. різних документів та матеріалів використовувались при складанні оглядів і зведень для членів ЦК і губкомів. Ці матеріали висвітлювали діяльність місцевих партійних і радянських органів. Було складено близько 150 зведень. До утворення оргінструкторського відділу інформаційному відділові довелося надіслати 451 лист організаційного характеру у відповідь на запити з місць. До всіх губернських і повітових комітетів надійшло 67 циркулярів, інструкцій і розпоряджень. При інформаційному відділі були бібліотека й архів³⁵.

З січня 1920 р. почав працювати відділ по роботі на селі. Протягом січня — жовтня Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У не раз обговорювали звіти керівників цього відділу і вживали заходів, спрямованих на

³³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 4, арк. 16.

³⁴ Там же, оп. 5, од. зб. 6, арк. 33, 58.

³⁵ Звіт ЦК КП(б)У з 1 жовтня по 1 листопада до V Всеукраїнської партійної конференції, Харків, 1920, стор. 13—17; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 6, арк. 13, 31.

удосконалення стилю його роботи. Завідували ним зокрема М. П. Тарногородський, О. Г. Шліхтер, В. М. Блакитний. При відділі постійно працювала колегія, до якої періодично входила Н. П. Скалига, В. Й. Єрмощенко, Хитров, Д. З. Мануїльський, Ю. М. Коцюбинський, та ін.³⁶ Про розмах роботи свідчать, наприклад, такі дані (за станом на 1 листопада 1920 р.). 72 чоловіки було послано на село. Відділ мав зв'язок з 44 повітами, від яких одержав 109 доповідей. Сільські організатори діяли в усіх 12 губерніях, 75 повітах, 109 районах і 244 волостях. На Україні було створено 8890 комнезамів, в яких налічувалося 118 457 членів. 11 вересня 1920 р. відбулася перша Всеукраїнська нарада, присвячена роботі на селі³⁷.

Відділ по роботі серед жінок — робітниць і селянок організувався в січні 1920 р. (очолювали його К. М. Самойлова, В. Я. Мойрова). Жінвідділ працював спочатку в Харкові й Києві, а потім (до березня) розгорнув роботу у всеукраїнському масштабі. Він провів ряд організаційних заходів, зокрема послав близько 50 працівників переважно у повіти і райони України. На місця було надіслано всі інструкції жінвідділу РКП(б) і 5 інструкцій ЦК КП(б)У, 15 циркулярних листів, випущено 7 відозв-листівок, а також скликано дві наради жінорганізаторів. Все це сприяло залученню робітниць і селянок до політичного життя. Вони брали активну участь у проведенні всіляких кампаній — допомоги червоноармійцеві, захисту дітей та ін.

С. В. Косіор у своїй доповіді на V конференції КП(б)У високо оцінив діяльність відділу. Він зокрема відзначив: «Відділ по роботі серед робітниць і селянок заслуговує на особливу увагу. Йому вдалося добре розгорнути роботу»³⁸.

Кооперативний відділ ЦК КП(б)У (зав. відділом Гаврилов, а потім Б. О. Петров) багато уваги приділяв створенню на місцях відповідних губернських органів з партійними нарадами при них і посиленню організаційного зв'язку між відділами по роботі на селі та жінвідділами. Він займався обліком, розподілом кооперативних працівників, керував усією цією галуззю в республіці. Великі труднощі виникли у справі залучення споживчої кооперації на бік Радянської влади. За допомогою відділу створювався Всеукраїнський кооперативний комітет при Раднаркомі, а потім Всеукраїнський господарський кооперативний центр (Вукоопспілка). У правління Вукоопспілки ввійшли представники кооперативних об'єднань з комуністичною більшістю. Відділ поставив своїм завданням оволодіти робітничою кооперацією і почав вести в цьому напрямі роботу щодо сільської кооперації. Він діяв спільно з відділом по роботі на селі, жінвідділом ЦК КП(б)У і ЦК КСМУ³⁹.

Для керівництва підпільними партійними організаціями Західної України, Південної Буковини і Закарпатської України 26 травня було створено Закордонний відділ ЦК КП(б)У (Закордот) на базі Зафронтбюро XII армії. Завідуючим призначили Ф. Я. Кона, ЦК КП(б)У безпосередньо керував Закордотом, систематично обговорював питання, зв'язані з його діяльністю. 24 червня 1920 р. Оргбюро ЦК КП(б)У затвердило положення про Закордот.

Відділ організував підпілля на окупованій білополяками території Подільської і Київської губерній. Значну роль відіграв Закордот у

³⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 1, арк. 235; од. зб. 389, арк. 5, 31, 39; оп. 145а, од. зб. 4, арк. 19; оп. 146, од. зб. 4, арк. 41.

³⁷ Там же, од. зб. 389, арк. 31, 39; од. зб. 384, арк. 69.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 41, арк. 51.

³⁹ Там же, ф. 1, оп. 146, од. зб. 4, арк. 22; Звіт ЦК КП(б)У з 1 квітня по 1 листопада до V Всеукраїнської партійної конференції, стор. 22—23.

справі видання і поширення більшовицької літератури польською мовою. Все це було величезною допомогою в боротьбі з інтервентами. Підпільною роботою в Криму в період боротьби з Врангелем керував Кримський відділ Закордоту⁴⁰.

Для агітаційно-пропагандистської діяльності серед національних меншостей, що жили на Україні, були створені національні відділи ЦК КП(б)У: єврейський — у квітні 1920 р., естонський — наприкінці цього ж місяця, латиський — 5 травня, Польбюро — 11 травня, литовський — 11 червня. У червні почало працювати Центральне Комуністичне бюро народів Сходу та ін. Національні відділи ЦК і аналогічні місцеві органи вели усну й друковану пропаганду серед нацменшостей під загальним керівництвом і контролем ЦК КП(б)У⁴¹.

Центральна партійна школа відкрилась в березні 1920 р. На початку травня відбувся перший випуск. Школу закінчило 273 слухачі (серед них — 200 чоловіків і 73 жінки), а 1 жовтня 1920 р. — ще 493 комуністи (серед них — 287 чоловіків і 106 жінок)⁴².

На загальний відділ (Управління) Секретаріату ЦК КП(б)У покладалися обов'язки листування з усіма організаціями, установами, ведення протоколів Політбюро і Оргбюро. До складу цього відділу входила загальна канцелярія, адміністративно-господарська і кошторисно-фінансова частини.

Через загальну канцелярію проходило все листування Секретаріату ЦК та його відділів, за винятком циркулярів та інструкцій, а також листів інструктивного характеру, що реєструвались в інформвідділі. Тільки за сім місяців (квітень — жовтень) до ЦК КП(б)У надійшло 7167 листів, а відправлено було 15 458⁴³.

С. В. Косіор на V конференції КП(б)У в листопаді 1920 р. відзначав, що ЦК КП(б)У вів величезну організаційну роботу і підкреслив: «ЦК провадив цю роботу в інтересах партії на Україні, докладав усіх зусиль, щоб партія стала єдиною і могутньою, щоб вона могла керувати і радянським апаратом і зміцнити раз назавжди Радянську владу на Україні»⁴⁴.

Таким чином, Комуністична партія (більшовиків) України під керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна вжила всіх необхідних заходів для створення свого центрального партійного апарату. Змінюючись залежно від історичних умов, апарат ЦК КП(б)У в роки громадянської війни був справжнім керівним ядром партії в боротьбі за централізацію всієї партійної роботи, за зміцнення зв'язків з місцевими організаціями, в боротьбі за торжество Радянської влади на Україні.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 18, арк. 4—6; од. зб. 78, арк. 11.

⁴¹ Там же, оп. 13, од. зб. 41, арк. 51; оп. 5, од. зб. 6, арк. 13, 29.

⁴² Звіт ЦК КП(б)У з 1 квітня по 1 листопада до V Всеукраїнської партійної конференції, стор. 26—27.

⁴³ Там же, стор. 28.

⁴⁴ Бюлетень V Всеукраїнської конференції КП(б)У, № 2, 1920, стор. 23.

Н. М. ЛЕЩЕНКО

**З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ
РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ
(ЖОВТЕНЬ 1917 — 1920 рр.)**

Одним з вузлових питань історії духовного зростання соціалістичного суспільства є проблема становлення й розвитку радянської системи народної освіти. Однак досі немає праці, в якій би систематично й всебічно висвітлювався зокрема процес її становлення на Україні в перші роки Радянської влади (1917—1920 рр.), коли в надзвичайно складних умовах революційної боротьби, громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції формувалася й впроваджувалася в життя соціалістична організація всієї освітньої справи. Цей період у розвитку системи народної освіти УРСР лише частково й побіжно характеризується в працях деяких істориків. Причому дослідники в основному зосереджують свою увагу не на питаннях її становлення, а на таких спеціальних проблемах, як історія загальноосвітньої школи, початок здійснення загального обов'язкового навчання, розвиток позашкільної освіти, зростання мережі вищих учбових закладів, культурно-освітніх установ тощо. Про це йдеться в працях Я. П. Ряппо, Я. Звігальського й М. Іванова, В. М. Маркова, М. М. Гриценка, І. В. Пухи, С. К. Гутянського, М. С. Гриценка, Л. В. Черкашина, Є. С. Березняка, І. Д. Золотоверхого та ін.¹

Велика Жовтнева соціалістична революція зруйнувала стару, буржуазно-поміщицьку й утвердила нову, соціалістичну, справді народну систему освіти. В її основу були покладені принципи, розроблені В. І. Леніним. Головним з них є нерозривний зв'язок освітньої й зокрема шкільної справи з політикою Комуністичної партії. Володимир Ілліч підкреслював, що будівництво нової освіти й школи — це глибоко партійне завдання. «...Наша справа в галузі шкільній,— зазначав В. І. Ленін,— є та сама боротьба за повалення буржуазії; ми відкрито

¹ Я. П. Ряппо. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні, Харків, 1927; його ж. Народна освіта на Україні за десять років революції, Харків, 1927; Я. Звігальський та М. Іванов. Професійна освіта на Україні, НКО УРСР, 1927; В. М. Марков. Советская система народного образования УССР, Саратов, 1928; М. М. Гриченко. Развитие народной освіти на Украине за годы Радянської влади, К., 1957; його ж. Строительство советской школы в Украинской ССР (1917—1920).— «Советская педагогика», 1958, № 1; його ж. Народна освіта в західних областях Української РСР, К., 1960; І. П. Пуха. Перший етап боротьби за утвердження радянської школи на Україні (грудень 1917—квітень 1918).— Наукові записки Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, т. XX, К., 1958; С. К. Гутянський. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні, К., 1960; його ж. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965; його ж. Великий Жовтень і деякі питання культурної революції на Україні.— «Український історичний журнал», 1967, № 4; М. С. Гриченко. Нариси з історії школи в Українській РСР, К., 1966; Л. В. Черкашин. Загальне навчання в Українській РСР (1917—1957), К., 1958; Є. С. Березняк. Пути развития всеобщего образования на Украине, К., 1964; І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури, К., 1961.

заявляємо, що школа поза життям, поза політикою — це брехня і лицемірство»².

Основні практичні завдання щодо соціалістичної перебудови освіти і насамперед її демократизації були визначені вже у перші дні після Жовтневої революції. Так, у зверненні народного комісара освіти А. В. Луначарського до всіх громадян країни від 29 жовтня (11 листопада) 1917 р. підкреслювалося, що Робітниче-селянський уряд має в найкоротший строк добитися подолання темряви й неучтва, ліквідувати неписьменність населення, запровадити доступну для всіх трудящих освіту й створити єдину світську школу³.

Передусім необхідно було організувати новий, радянський апарат у цій галузі в центрі і на місцях, ліквідувати пережитки старого в ній, завоювати вчителів на бік пролетарської революції й відкрити народам багатонаціональної Росії шлях до створення дійсно демократичної системи освіти.

Розвиток останньої з самого початку існування першої в світі соціалістичної держави був нерозривно пов'язаний із здійсненням ленінської національної політики. З (16) листопада 1917 р. Радянський уряд видав «Декларацію прав народів Росії», в якій проголошувалися їх незалежність і вільний розвиток. Зокрема український народ, як і всі інші, дістав право здобувати освіту рідною мовою та користуватися нею в різних сферах державного й громадського життя.

Перший Радянський уряд України — Народний Секретаріат — поширював на території республіки всі декрети і розпорядження Раднаркому РРФСР щодо будівництва нової системи освіти.

Радянська держава повинна була ліквідувати ті залишки старого, які перешкоджали вільному духовному розвитку трудящих, — станову нерівність, вплив церкви на школу та інші освітньо-виховні заклади, нерівноправність жінок тощо. Одним з перших актів влади Рад у цій галузі був декрет від 12 листопада 1917 р. про знищення станів і чинів.

Не меншу перешкоду на шляху піднесення культури мас становило втручання церкви в галузь народної освіти. Радянський уряд вжив ряд заходів, щоб назавжди покінчити з цим ганебним явищем. 15 грудня 1917 р. був опублікований декрет РНК РРФСР про передачу всієї справи виховання й навчання до Наркомату освіти, 20 січня 1918 р. Раднарком прийняв декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Ці закони підривали фундамент старої системи народної освіти. Здійснюючи їх, Наркомос РРФСР 17 лютого 1918 р. ухвалив рішення про скасування в школах посад викладачів закону божого усіх віросповідань, а 18 лютого — постанову «Про світську школу», в якій проголошувалося звільнення знань від різних релігійних та ідеалістичних впливів і утвердження принципу науковості в усьому шкільному викладанні.

Питанню відокремлення школи від церкви велику увагу приділяла зокрема українська радянська преса. На своїх сторінках вона друкувала статті з приводу заборони викладання закону божого. Так, у газеті «Донецкий пролетарий» в статті «З записної книжки народного вчителя...» зазначалося, що нова школа повинна бути вільною від викладання цього предмета⁴. Така ж думка проводилася і в статті

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 67.

³ Сборник декретов и постановлений рабочего и крестьянского правительства по народному образованию, выпуск первый (с 28 октября 1917 г. по 7 ноября 1918 г.), 1918, стор. 156—157.

⁴ «Донецкий пролетарий» (орган обласного комітету Донецького і Криворізького басейнів та Харківського комітету РСДРП), 16 лютого 1918 р.

«Церква і держава», вміщений в одному з номерів газети «Вісник Української Народної Республіки»⁵.

Важливим кроком у ліквідації пережитків минулого було проголошення рівноправності жінок в усіх сферах життя і в тому числі у відношенні освіти. Влада Рад скасувала всі закони царського уряду, які ставили жінку в пригноблене становище в суспільстві та сім'ї.

Щоб на ділі дати можливість жінці нарівні з чоловіками брати участь у суспільному житті, вчитися й працювати, Радянська влада подбала й про дошкільне виховання, оголосивши його складовою частиною системи народної освіти. Передбачалося, що загальне безплатне виховання дітей розпочнеться з першого ж дня народження. Саме про це говорилося в постанові дошкільного відділу Наркомосу від 20 грудня 1917 р.

Отже, протягом перших місяців існування Радянської влади в основі системи народної освіти й виховання були покладені нові принципи. А саме — зв'язок цієї системи з політикою, економікою й культурою нового суспільства, державність її, рівноправність усіх національностей, право народів здобувати освіту рідною мовою, світськість школи, рівноправність чоловіків і жінок у навчанні.

Процес демократизації системи народної освіти, створення її нового керівного апарату, питання, пов'язані з будівництвом нової школи, — все це знаходило відображення на сторінках більшовицької преси України. Такі газети, як «Вісник Української Народної Республіки», «Донецкий пролетарий», «Звезда», «Известия Юга», крім декретів і постанов Радянського уряду в галузі освіти, друкували важливі статті, присвячені різноманітним аспектам цієї проблеми.

В рішеннях місцевих органів влади, а також у багатьох матеріалах в органах преси вказувалося, що одним з керівних положень системи народної освіти повинен стати зв'язок навчання з продуктивною працею. Зокрема цьому питанню було присвячено статтю «Реорганізація школи по трудовому принципу». В ній зазначалося: «Трудовий клас, взявши, нарешті, в свої руки владу, повинен збудувати нову школу... на принципі трудового виховання, що має об'єднати розумову працю з працею фізичною...»⁶

Про перебудову школи на нових началах говорилося в Декларації Ради Народних Комісарів Донецького і Криворізького басейнів від 19 лютого 1918 р. У ній зокрема йшлося про необхідність приступити «до введення загальної безплатної освіти й перебудови школи на началах однотипності трудового принципу, самоврядування учнів і політехнічної освіти»⁷.

Газета «Донецкий пролетарий» вмістила на своїх сторінках статтю «Пролетарська школа», в якій викладалися міркування відносно нової системи народної освіти, зокрема шкільного навчання. «Школа... — говорилося в статті, — повинна бути безплатною і доступною для всіх...» Тут же наводилася приблизна схема побудови шкільної освіти й пропонувалося зокрема запровадити школу-дев'ятирічку. Остання мала давати учням достатні знання й трудову підготовку з тим, щоб після її закінчення молодь віком 16—17 років могла свідомо обрати свій життєвий шлях — йти працювати або продовжувати навчання у вузах⁸.

⁵ «Вісник Української Народної Республіки» (орган ЦВК Рад України), 28 січня 1918 р.

⁶ «Вісник Української Народної Республіки», 23 лютого 1918 р.

⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция, т. 3, К., 1957, стор. 420.

⁸ «Донецкий пролетарий», 21 лютого 1918 р.

В той же час буржуазна й буржуазно-націоналістична контрреволюція, ведучи підривну діяльність проти Радянської влади, всіляко намагалася зірвати її плани щодо перебудови системи освіти. Колишні царські чиновники, які залишилися в деяких освітніх закладах, організовували нестійких у політичному відношенні вчителів для опору заходам Комуністичної партії в цій справі, в яку, за їх словами, не треба вносити політику. Однак самі вони всіляко паплюжили владу Рад. Газета «Звезда», наприклад, писала, що в тих школах, де залишилося старе керівництво, політика велася найдіяльніша, але, на жаль, не більшовицька, а кадетська. Це керівництво саботувало перебудову системи народної освіти⁹.

Ворожі елементи розпускали чутки, ніби нова влада незабаром заборонить викладати в школах українською мовою і навіть зовсім їх закрие. Подібні вигадки турбували учнів, вчителів і батьків. Радянські органи заспокоювали населення й спростовували ці провокаційні чутки. Виконком Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, наприклад, прийняв у січні 1918 р. постанову, в якій говорилося, що по місту поширюються плітки, ніби незабаром учні будуть з допомогою зброї розігнані з навчальних закладів. Виконавчий комітет повідомив педагогів і батьківські комітети про те, що «чутки ці ні на чому не засновані» і що він «...ні в якому разі не допустить насильного закриття навчальних закладів...»¹⁰

З цього приводу нарком освіти В. П. Затонський заявив: «...По Києву та взагалі по Україні стали поширюватися чутки, ніби тепер на Україні українська мова забороняється, українські школи закриваються. Заявляю, що такі вигадки поширюють або зовсім дурні люди, або вороги народу, які сіють ворожнечу, підбурюють одну національність на другу»¹¹.

Процес зміцнення Радянської влади був перерваний окупацією австро-німецькими військами майже всієї території України. Тільки в січні 1919 р. у республіці відновилася влада Рад. Трудящі УРСР наполегливо почали відбудовувати те, що зруйнували вороги.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, до складу якого входили відомі діячі Комуністичної партії К. Ворошилов, А. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг, В. Затонський, Ю. Коцюбинський¹² та ін., у «Декларації» від 25 січня 1919 р. приділив належне місце справі створення нової системи освіти на Україні. В цьому документі було поставлено завдання «створити єдину трудову школу на противагу старій шкільній організації, що ставила собі метою зміцнення панування буржуазії, відкрити широкий доступ до університетської та фахової освіти робітничим і селянським масам, організовувати народні університети...»¹³

Робітничо-селянський уряд України видав ряд декретів і постанов з питань народної освіти. Серед них — «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (22 січня 1919 р.), «Про передачу учбових закладів у відання Наркомосу» (25 січня 1919 р.), «Про скасування плати за навчання в школах» (4 березня 1919 р.), «Про обов'яз-

⁹ «Звезда» (орган Катеринославського комітету РСДРП), 22 лютого 1918 р.

¹⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 608—609.

¹¹ «Вісник Української Народної Республіки», 17 лютого 1918 р.

¹² Узаконення та розпорядження робітничо-селянського уряду України за 1919 р., видання перше, Харків, 1923, стор. 6.

¹³ Там же, стор. 48.

кове вивчення в школах місцевої мови, а також історії і географії України» (9 березня 1919 р.) та ін.

Прийнята VIII з'їздом РКП (б) у березні 1919 р. програма партії приділила значну увагу питанням системи народної освіти, накресливши ряд завдань у цій галузі. В ній говорилося про необхідність запровадження безплатної, обов'язкової, загальної політехнічної освіти для дітей віком до 17 років; навчання їх у школах рідною мовою; створення дошкільних установ і умов для вступу дітей трудящих у вищу школу; підготовку нових кадрів працівників освіти тощо¹⁴.

Уряд Радянської України неухильно проводив у життя всі рішення партії, в тому числі й у галузі освітньої справи. При цьому він брав до уваги більший досвід РРФСР у перебудові системи освіти. В Радянській Росії цей процес здійснювався на основі «Положення про єдину трудову школу в РРФСР» та декларації «Основні принципи єдиної трудової школи», які були розроблені ще в жовтні 1918 р. Обидва ці документи визначали ту платформу, якою мали керуватися всі працівники освіти в своїй практичній діяльності. «Положення» та «Декларація» були видані й на Україні. Вони стали широко відомі педагогічній громадськості республіки.

В розробці проектів системи шкільної освіти на Україні активну участь взяли передові науковці й вчителі. Більшість з них висловила думку про те, що ця система в УРСР повинна бути такою ж, як і в РРФСР. Зокрема В. П. Затонський на одному із засідань колегії Наркомосу 25 січня 1919 р. заявив, що одне з головних завдань, які стоять перед Комісаріатом, — це «використання на Україні всього досвіду Радянської Росії»¹⁵.

Колегія Наркомосу освіти УРСР доручила шкільному відділу Комісаріату скласти проект положення про єдину трудову школу на Україні. Для підготовки цього документа створили спеціальну комісію, до складу якої, крім працівників Наркомосу, ввійшли передові педагоги та представники громадськості республіки. Наприкінці березня проект «Положення» був готовий. Водночас склали й інший документ (подібний до декларації А. В. Луначарського «Основні принципи єдиної трудової соціалістичної школи»), який називався «Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні»¹⁶.

«Положення» складалося з 5 частин і 40 статей. У першій його частині проголошувалося скасування поділу нижчих і середніх учбових закладів на початкові, вищі початкові школи, гімназії, реальні, технічні й комерційні училища та ін. Замість цього передбачалося запровадження єдиної трудової школи, яка поділялася на 2 ступені. Перший ступінь — для школярів віком від 7 до 12 років і другий — від 12 до 16 років. Для дітей віком від 5 до 7 років мали відкриватися дитячі садки. Навчання в школі, а також утримання й виховання дітей у дошкільних закладах встановлювалося безплатне. В документі робився наголос на тому, що навчання має бути обов'язковим, спільним для хлопчиків та дівчаток. При цьому заборонялося викладання закону божого, не допускалося виконання обрядів культу.

Але в «Положенні» були й помилки. На ньому зокрема позначився вплив дрібнобуржуазної теорії «вільного виховання». Воно рекомендувало, наприклад, перетворити школу в комуну, що сама себе обслу-

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 392—393.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 30, арк. 3.

¹⁶ «Известия» (орган виконкому Київської Ради робітничих депутатів), 18 березня 1919 р.

говує. Помилковими були й ті пункти «Положення», в яких говорилося про необхідність скасування перехідних екзаменів, п'ятибальної системи оцінки знань та домашніх завдань для учнів.

Другий документ — відозва «Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні» — критикував дореволюційну систему освіти, розкривав її класовий і становий характер. У ньому робився висновок про те, що шлях до справді народної освіти відкриває тільки соціалістична революція.

Разом з тим у відозві було допущено й ряд неточних та неприйнятних тверджень. На ній позначився деякий вплив прагматичної педагогіки. Так, висувалася вимога створити школу «роблення» (школа, яка навчає тільки через «практичні діла»), а також запровадити «вільне виховання». В цьому документі дещо перебільшувалася ініціатива самих дітей і певною мірою недооцінювалася роль учителя, книги в їх вихованні.

Недоліки, які мали місце в обох документах, пояснюються рядом причин. «Положення» й відозва склалися у період шукань нового, коли над працівниками освіти ще тяжів вплив старих педагогічних концепцій. У той час йшла гостра боротьба проти старої системи освіти, яка залишилася в пам'яті вчителів і учнів як ненависний, бюрократичний інститут.

Значення названих документів полягало в тому, що вони клали в основу системи народної освіти принципи, які впливали з самої суті соціалістичного державного ладу й були тісно пов'язані із завданнями Радянської держави в галузі політики, економіки й культури.

Отже, народна освіта ставала складовою частиною боротьби за соціалізм, одним із знарядь комуністичного перетворення суспільства.

«Положення» й відозва про основи будівництва нової школи широко обговорювалися педагогічною громадськістю України. У Наркомос стали надходити листи з пропозиціями відносно поліпшення роботи шкіл. Так, у ЦДАЖР УРСР зберігається документ «Зауваження до питання про тривалість курсу першого ступеня». Його автор доводив доцільність запровадження школи першого ступеня тривалістю не 5, а 6 років (з 7 до 13) у зв'язку з тим, що на Україні існувало більше 1 тис. двокласних початкових шкіл з 6-ма роками навчання, які легко можна було перетворити в школи першого ступеня. Автор * документа мотивував свою пропозицію необхідністю «...розширити знайомство учнів української школи з культурою братнього російського народу і з життям інших народів, що проживають на території України». А таке знайомство, за його словами, «...може бути краще здійснене при 6-річному строці навчання в школі I ступеня, аніж при п'ятирічному...»¹⁷

Ідея трудової школи широко пропагувалася серед населення. На мітингах і зборах трудящих виступали лектори, які роз'яснювали її суть і завдання, накреслювали перспективи розвитку радянської системи освіти. Робітники і селяни, педагоги в прийнятих на цих мітингах і зборах рішеннях гаряче підтримували ленінські принципи будівництва народної освіти й вітали ті плани, які в зв'язку з цим накреслювала влада Рад. Наприклад, у резолюції зборів працівників вищих, середніх і початкових шкіл Києва, що відбулися в квітні 1919 р., говорилося: «Прослухавши доповідь т. Затонського про сучасний момент і про перебудову школи на Україні на нових засадах, вітаючи нову

* Документ без підпису, але, судячи із змісту, писав його, очевидно, педагог.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 306, арк. 173.

школу для трудящего пролетаріату... постановили: підтримувати Радянську владу на Україні як виразницю волі пролетаріату, яка розчиняє широко двері в пролетарський храм науки...»¹⁸

Таким чином, завдяки заходам, які вжили Комуністична партія й Радянський уряд, народжувалася й розвивалася нова система освіти.

У 1919 р. на Україні було 19 800 початкових шкіл з 1 860 000 учнів,¹⁹ 1184 вищі початкові й 1098²⁰ різного типу середніх, тоді як у 1915 р. у краї налічувалося лише 18 775 початкових шкіл з 34 419 учнями, 341 неповна середня й 452 середніх²¹. Отже, в 1919 р. чисельність різного типу шкіл у республіці збільшилася проти 1915 р. на 2514, або на 12,8%.

В зв'язку з потребами народного господарства перед Радянською державою постало завдання організувати підготовку значної кількості спеціалістів середньої й вищої кваліфікації. Для цього треба було змінити правила прийому у вузи. Початок цій реформі поклав декрет РНК РРФСР від 2 серпня 1918 р. «Про правила вступу до вищих навчальних закладів». Подібний же декрет у березні 1919 р. був прийнятий Раднаркомом України. В ньому зокрема зазначалося, що «двері вузів відчинені для всіх бажаючих здобути вищу освіту»²². При вступі у вищі учбові заклади заборонялося вимагати у абітурієнтів дипломи і будь-які документи, крім посвідчень особи. Правом прийому у вузи користувалися особи обох статей, які досягли 18 років. Цим декретом Радянська влада полегшила шлях до вищої школи робітничій молоді. З тією ж метою при навчальних закладах створювалися підготовчі курси. Вперше в історії людства двері вузів широко відкрилися для трудящих. Вища освіта перестала бути монополією привілейованих класів.

Однак у результаті наступу інтервентів у другій половині 1919 р. на Україні знову було встановлено ненависний народів режим соціального й національного гноблення. Жорстоких переслідувань від денікінської навали зазнала й українська радянська школа. Про це свідчать офіційні звіти та заяви органів Радянської влади. В наказі Черкаського повітового відділу народної освіти (липень 1920 р.), наприклад, говориться: «З великими труднощами налагоджується справа з народною освітою, зруйнованою денікінцями... Творці «єдиної неділимої» розпочали з того, що геть розгромили українські школи, встановили стару царську школу..., поновили старі пережитки бюрократизму, знищили всі здобутки революції і довели школу своїми реквізіціями і розпорядженнями до нового занепаду її»²³.

Зразу ж після визволення України від білогвардійців у грудні 1919 р. на місцях почала відновлюватися радянська система народної освіти. Для вироблення єдиної лінії в будівництві трудової школи за ініціативою ЦК КП(б)У в березні 1920 р. у Харкові була скликана I Всеукраїнська нарада завідуючих губвідділами народної освіти. Після обміну думками про те, якою ж повинна бути загальноосвітня школа в республіці, нарада вирішила покласти в основу системи освіти

¹⁸ «Коммунист», 3 квітня 1919 р.

¹⁹ Я. Ряпко. Народна освіта на Україні за 10 років революції, ДВУ, 1927, стор. 16.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 340, арк. 20—21.

²¹ Культурне будівництво Української РСР, Статистичний довідник, К., 1940, стор. 9—11.

²² Узаконення та розпорядження робітничо-селянського уряду України за 1919 р., стор. 288.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 152, арк. 342.

семирічну трудову школу й проголосила соціальне (суспільне) виховання дітей до 15-річного віку. Керівники Наркомосу УРСР пояснювали це тим, що буремні події на Україні привели до «розпаду сім'ї», збільшення кількості безпритульних дітей, які потребували постійного піклування з боку держави. Вирішити цю проблему Наркомос пропонував шляхом широкої організації дитячих будинків, де діти повинні були одержувати освіту й повне матеріальне забезпечення за рахунок держави. З 15 років підлітки мали можливість продовжувати освіту в професійних школах — технічних, агрономічних, медичних, соціально-економічних, навчання в яких тривало 2 — 3 роки. Після цього випускники починали працювати на підприємстві або продовжували вчитися в технікумі чи інституті.

Таким чином, система освіти, запропонована вказаною нарадою, передбачала 7-річну освіту й здійснення соціального виховання дітей з 4 до 15 років. Підлітки з 15 років мали можливість за 2 — 3 роки набути професію і працювати на виробництві. Але держава не могла забезпечити виховання усіх дітей з 4 до 15 років у дитячих будинках. Та й у принципі зовсім неправильно було відкидати сім'ю як осередок виховання підростаючого покоління.

У той час між системами освіти на Україні і в Росії були деякі розходження. По-перше, в РРФСР шлях до вищої освіти лежав через 9-річну загальноосвітню школу або технікум. А Наркомос УРСР зовсім відкидав другий ступінь загальноосвітньої школи і вбачав шлях до цієї освіти тільки через семирічку й профтехшколи. По-друге, в РРФСР збереглися університети. На Україні ж вони були перетворені на інститути професійної освіти. Нарешті, Наркомос УРСР помилково вважав технікуми вищими навчальними закладами з вузькою спеціалізацією. Його керівники пояснювали це тим, що народне господарство України зазнало страшних руїн. І щоб оперативно його відбудувати, потрібно якнайшвидше підготувати достатню кількість фахівців. Представники Наркомату освіти УРСР (зокрема Г. Ф. Гринько) підміняли загальноосвітню й політехнічну трудову школу професійно-технічною з ранньою й вузькою спеціалізацією. В цьому була їх помилка.

Вирішуючи питання про долю безпритульних дітей і сиріт, Наркомос України взяв лінію на розширення сітки дитячих будинків. 1 липня 1920 р. він прийняв «Декларацію про соціальне виховання дітей». Поряд з правильними настановами про необхідність їх виховання в дусі комунізму, про значення позашкільної роботи, розвиток дошкільного і трудового виховання в «Декларації» були допущені й хибні твердження. Автори цього документа пропонували «покрити всю завойовану робітничо-селянською кров'ю землю дитячими будинками». Вони домовилися до того, що рекомендували взагалі ліквідувати школу, а замість неї утворити (якщо не одразу, то в майбутньому) тільки дитячі будинки й комуні. Керівники Наркомосу УРСР не враховували, що безпритульність дітей — тимчасове явище і що не можна минуше брати за основу будівництва системи освіти.

Життя вимагало негайного розв'язання назрілих проблем. Наприкінці грудня 1920 р. — на початку січня 1921 р. у Москві відбулася І партійна нарада з питань народної освіти, в якій взяли участь керівні працівники наркомосів радянських республік, культвідділів профспілок та ін. На порядку денному стояли питання про соціальне виховання, про професійну й позашкільну освіту тощо. На нараді вирішувалося, що взяти за основу системи виховання й навчання — дитячий будинок чи школу.

Г. Ф. Гринько та інші керівники Наркомосу України захищали «Декларацію про соціальне виховання дітей». Вони знову говорили про «розпад сім'ї», який і далі нібито буде продовжуватися, й про те, що майбутнє належить дитячим будинкам, а не сім'ї і школі.

А. В. Луначарський, виступаючи на нараді, погодився з тим, що спостерігається частковий розпад сім'ї, але доводив, що це тимчасове явище, викликане війною. В той же час він на противагу українській делегації твердив, що основне завдання, яке тоді стояло перед працівниками Наркомосу, — зміцнення і розвиток насамперед школи, а не дитячих будинків.

Партійна нарада прийняла рішення вважати основою системи навчання семирічну загальноосвітню трудову школу для дітей віком від 8 до 15 років, яка готувала їх до спеціальної освіти. Після 7-річної школи вони мали навчатися в 3—4-річних технікумах, а далі — у вищих учбових закладах.

Постанови й резолюції І партнаради певною мірою сприяли усуненню розходжень між Наркомосами РРФСР та УРСР у питанні про систему народної освіти.

В. І. Ленін уважно стежив за підготовкою і проведенням наради. Особливо непокоїла Володимира Ілліча неправильна постановка питання про політехнічну освіту працівниками Наркомосу УРСР. Незабаром у пресі з'явилися статті В. І. Леніна «Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу» та «Про роботу Наркомосу».

Незважаючи на великі труднощі, пов'язані з іноземною інтервенцією та громадянською війною, за перші три роки існування Радянської влади в справі створення нової системи освіти було досягнуто значних успіхів. Замість численних типів шкіл, які обслуговували дітей різних станів і класів, організовано єдину загальноосвітню трудову школу для громадян усієї країни. Радянська влада забезпечила єдність освіти, завдяки якій став можливим перехід від одного ступеня навчання до іншого. Рівноправність національностей, чоловіків і жінок, безплатне навчання, зв'язок його з життям, світськість школи, єдність освіти — в усьому цьому полягає докорінна відмінність радянської системи освіти від буржуазної.

Радянська Україна пишається успіхами, яких вона досягла в галузі освіти за 50 років після Жовтня. Так, у 1966/67 навчальному році в республіці працювало 34 613 загальноосвітніх шкіл, у яких навчалося близько 8,7 млн. дітей. Якщо до революції в країні не було жодної державної школи з українською мовою викладання, то нині їх близько 24 тис.²⁴ Зросла й кількість вищих навчальних закладів: з 27 напередодні революції до 132 у 1965 р.²⁵

Досвід у справі розвитку народної освіти в СРСР і зокрема України може бути використаний всіма народами, які борються проти темряви і неучтва, за свободу, демократію і соціалізм.

²⁴ «Правда України», 3 листопада 1966 р.

²⁵ Народне господарство УРСР в 1965 р., Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 608.

В. Н. ГУЛЕВИЧ

РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ БОРОТЬБИ НІМЕЦЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ МІЛІТАРИЗМУ ТА ВІЙНИ

Антимілітаристські та демократичні традиції німецького народу почали формуватися давно. Кращі його представники самовіддано боролися проти реакційного пруссацтва, проти феодально-абсолютистських та мілітаристських порядків, за демократичну Німеччину. Зростання робітничого класу, діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса, створення ними теорії наукового комунізму відкрили нову сторінку в історії Німеччини. Відтоді боротьба проти реакційних та мілітаристських сил дістала наукову основу і глибоко усвідомлювану цілеспрямованість. Німецький пролетаріат перетворився у провідну силу демократичної і революційної боротьби в країні. Німецькі комуністи на чолі з К. Марксом і Ф. Енгельсом стали найпопулярнішими його вождями. Вони невтомно викривали реакційно-мілітаристську розбійницьку політику правлячих кіл пруської держави, що завжди становила велику небезпеку справі миру в Європі. Німецький робітничий клас по праву пишається тим, що ще наприкінці ХІХ ст. Ф. Енгельс вперше розробив проект загального роззброєння.

В період франко-пруської війни та Паризької Комуни німецькі трудящі подали руку дружби комунарам, показали приклад пролетарського інтернаціоналізму. Аналізуючи уроки Паризької Комуни, К. Маркс підкреслював на Лондонській конференції Міжнародного Товариства Робітників, що «під час Комуни німецькі робітники на зборах і в своїх газетах безперестанно заявляли про свою солідарність з паризькими революціонерами»¹.

Пристрасно викривали прусько-німецький військовий деспотизм з його системою виховання в дусі шовінізму, мілітаризму, культу влади, вихваляння грубої сили й зневаги до інших націй і видатні діячі німецької соціал-демократії А. Бебель, В. Лібкнехт, П. Зінгер. З настанням епохи імперіалізму, коли правлячі кола юнкерсько-буржуазної Німеччини готувались до війни за переділ уже поділеного світу, боротьба проти мілітаризму, як лютого ворога не тільки німецького народу, а й усього людства, набула винятково важливого значення. Трудящі маси протестували проти військових готувань німецького уряду. Особливо широка хвиля антивоєнних виступів прокотилася під впливом першої російської революції 1905—1907 рр. У донесеннях пруської поліції того часу відзначалося, що антимілітаристична пропаганда в країні набула значного розмаху. В пресі все частіше повідомлялося про заворушення в армії, про навмисне псування або знищення солдатами військового спорядження тощо². Кайзер Вільгельм II вимагав силою зброї придушувати будь-яку антивоєнну діяльність³.

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 629.

² Die Auswirkungen der ersten russischen Revolution von 1905—1907 auf Deutschland, Band 2, Teil I. Berlin, 1954, стор. 153; «Vorwärts», 8 липня 1905 р.; «Русские ведомости», 1 червня 1906 р.

³ Die Auswirkungen der ersten russischen Revolution von 1905—1907 auf Deutschland, Band 2, стор. 209—210.

Чудові традиції антимілітаристської боротьби в Німеччині пов'язані з іменами К. Лібкнехта, Р. Люксембург, Ф. Мерінга, К. Цеткін, В. Піка та інших представників лівих у німецькій соціал-демократії. У винятково тяжких умовах реакційного воєнного режиму юнкерсько-буржуазної, поліцейсько-бюрократичної імперії Гогенцоллернів, що готувалася до загарбницької війни і була охоплена шовіністичним чадом, вели революційну діяльність ці непримиренні антимілітаристи. Їхня різка критика прусько-німецької вояччини у пресі, на зборах, партійних з'їздах, у пруському ландтагу та імперському рейхстагу пробуджувала свідомість німецького народу, піднімала його на боротьбу.

К. Лібкнехт надавав великого значення вихованню в німецькому народі ненависті до війни, націоналізму, шовінізму, до маячних планів агресії та світового панування. Щоб озброїти трудящі маси знанням правди про агресивні плани імперіалістів, він переробив і значно розширив свій реферат «Мілітаризм і антимілітаризм», прочитаний ним у листопаді 1906 р. в Мангеймі на конференції юнацьких організацій. Видана у лютому 1907 р. книга К. Лібкнехта «Мілітаризм і антимілітаризм у зв'язку з розглядом інтернаціонального руху робітничої молоді» викривала суть та історичні корені мілітаризму, таврувала його як знаряддя пригноблення, спрямоване проти величезної більшості трудящих і миролюбних людей. Книга ця, безперечно, актуальна і в наш час. «Збереження миру між народами,— писав К. Лібкнехт,— відповідає інтересам міжнародного пролетаріату і, разом з тим, культурним інтересам людства. А з цього випливає, що боротьба проти мілітаризму... є боротьбою за культуру, боротьбою, якою пишається пролетаріат і яку він повинен вести в своїх власних інтересах...»⁴

Активно виступали проти ворогів миру створені на початку ХХ ст. пролетарські юнацькі організації, особливо на півдні країни. Південнонімецька «Спілка молодих робітників» напередодні заборони її кайзерівським урядом у 1908 р. налічувала 85 місцевих груп, видавала газету «Молода гвардія» тиражем 11 тис. примірників. На її сторінках молоді робітники і робітничі висловлювали прагнення бути непохитними борцями проти мілітаризму. Газета розповідала всю правду про те, як готуються загарбницькі війни, закликала приборкати паліїв війни⁵. В рядах пролетарського юнацького руху школу політичної класової боротьби проходив молодий Ернст Тельман. Після повернення в 1908 р. з військової служби він вів активну роботу в антимілітаристському гуртку в Гамбургу⁶.

Могутня хвиля антивоєнних виступів прокотилася по Німеччині в 1910—1914 рр. 20 жовтня 1912 р. з лозунгами протесту проти воєнних приготувань на вулиці Берліна вийшло понад 200 тис. робітників. У Франкфурті-на-Майні перед 20-тисячною демонстрацією виступив К. Лібкнехт. Масовий рух проти посилення мілітаризму в 1913 р. охопив майже всі промислові міста Німеччини. Р. Люксембург в одній з своїх промов підкреслювала, що мілітаризм, цей смертельний ворог пролетаріату, поглинає мільярди марок, відібраних у трудящих. Вона закликала німецьких пролетарів заявити рішучий протест братовбивчій війні⁷.

⁴ К. Лібкнехт. Мілітаризм и антимілітаризм, М., 1960, стор. 97.

⁵ Ф. Рейнгард и Г. Голфе. История пролетарского юношеского движения Германии, М.—Л., 1928, стор. 6, 7.

⁶ Вилли Бредель. Эрнст Тельман. Политическая биография, М., 1955, стор. 37.

⁷ R. Luxemburg. Ausgewählte Reden und Schriften. Band I. Berlin, 1951, стор. 723.

У багатьох містах Німеччини в останні дні липня 1914 р., коли загроза війни стала очевидною, пройшли численні мітинги. 28 липня в одному тільки Берліні відбулося близько 30 багатолюдних зборів. Демонстранти заповнили вулиці та площі Гамбурга, Бранденбурга, Кенігсберга, Галле, Кіля, Мюнхена, Штутгарта, Франкфурта-на-Майні, Дрездена, Бремена, Кельна, Брауншвейга, Лейпцига⁸. Народні маси висловлювали свою готовність рішуче приборкати мілітаристів. Але прогресивні й миролюбні сили Німеччини, як і інших європейських країн, не змогли перешкодити розв'язанню імперіалістами першої світової війни. Причиною цього був насамперед розкол робітничого класу, дедалі зростаюче засилля опортуністів у німецькій соціал-демократії. Револьюційне ж (ліве) крило Соціал-демократичної партії Німеччини було ще слабке, не мало необхідної організації, щоб відтіснити опортуністів, узяти керівництво робітничим рухом у свої руки, згуртувати навколо пролетаріату миролюбні сили країни й перешкодити німецькому імперіалізму втягнути народ у безодню світової війни.

Німецькі ліві в легальних і нелегальних виданнях, в «Листах Спартак», у виступах перед трудящими протягом усієї війни викривали її імперіалістичний характер і закликали до боротьби проти співробітництва правих соціал-демократичних лідерів з монополістами, мілітаристами та юнкерами.

2 грудня 1914 р. К. Лібкнехт, єдиний з 110 соціал-демократів — депутатів рейхстагу, мужньо проголосував проти воєнних кредитів. У заяві голові рейхстагу К. Лібкнехт писав: «Це — імперіалістична війна, війна за капіталістичне панування над світовим ринком, за політичне оволодіння найважливішими колоніальними областями промислового й банкового капіталу»⁹. І хоча воєнна цензура заборонила друкувати цю заяву в газетах, вона була видана лівими окремою листівкою і стала відомою трудящим багатьох країн.

У нелегальних умовах ліві соціал-демократи готували масові виступи проти війни. 28 травня 1915 р. перед будинком рейхстагу відбулася могутня антивоєнна демонстрація. Бойовим гаслом її стала розповіджена серед демонстрантів листівка К. Лібкнехта «Головний ворог — у власній країні». Револьюціонер таврував винуватців війни. «Головний зорог німецького народу знаходиться в Німеччині: це німецький імперіалізм, німецька воєнна партія, німецька таємна дипломатія. Саме цього ворога, у своїй власній країні треба подолати німецькому народу...»¹⁰ Антиімперіалістична концепція К. Лібкнехта стала платформою, навколо якої гуртувалися револьюційні сили країни. В 1916 р. німецький робітничий клас вперше застосував масовий політичний страйк у своїй боротьбі проти імперіалістичної війни і реакції. Майже кожного дня на вулицях і площах багатьох міст, на заводах з'являлися листівки, що викривали справжні наміри імперіалістів, вимагали негайного укладення миру. На стінах солдатських бараків, на вагонах військових ешелонів можна було прочитати лозунги «Кінець війні!», «Гоніть офіцерів!». Деякі ешелони вирушали на фронт з червоними прапорами. Антивоєнні заклики можна було зустріти навіть на грошових знаках¹¹.

Яскравим виявом волі народних мас була першотравнева анти-

⁸ «Vorwärts», 27 липня 1914 р.

⁹ «Спартак» во время войны. Документы и нелегальные листовки Союза «Спартак» во время войны, М., 1933, стор. 43—44.

¹⁰ К. Л и б к н е х т. Избранные речи, письма и статьи, М., 1961, стор. 288.

¹¹ В. С п и р у. Когда раздался призыв Спартак..., М., 1936, стор. 28.

воєнна демонстрація 1916 р. у Берліні, організована створеним незадовго до цього об'єднанням лівих — групою «Спартак». Багатолюдні демонстрації та мітинги під лозунгами «Геть війну і голод!» пройшли в цей день у Бремені, Іені, Дрездені, Пірні, Брауншвейгу, Лейпцігу і в ряді інших міст Німеччини¹². Антивоєнний рух охоплював солдатські маси. Цінним історичним джерелом, яке ілюструє настрої німецьких солдатів, є листи з фронту. З їх допомогою можна прослідкувати, як у кайзерівській армії зростали антимілітаристські виступи, як ширилося братання переодягнених у сірі шинелі трудящих ворогуючих країн¹³. Перші братання на фронті стихійно почалися вже наприкінці 1914 р.¹⁴ Могутні демонстрації і страйки, в яких взяли участь сотні тисяч людей, прокотилися по всій Німеччині після Лютневої революції в Росії. Славною сторінкою в історію німецького народу увійшло кероване Максом Рейхпічем і Альбіном Кебісом героїчне повстання матросів кайзерівського військово-морського флоту у липні — серпні 1917 р., яке охопило 12 суден¹⁵.

Дальше розгортання боротьби проти мілітаризму й війни в країні пов'язане з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка вказала трудящим Німеччини шлях до встановлення робітничо-селянської влади. Січневий страйк 1918 р., який трудящі, керовані спартаківцями та іншими лівими групами, оголосили у відповідь на продовження війни і загарбницькі зазіхання німецького імперіалізму щодо Радянської держави, є однією з найяскравіших сторінок в історії боротьби німецького робітничого класу проти мілітаризму¹⁶.

Після перемоги Жовтневої революції на фронті ще більш посилюлися масові прояви пролетарської солідарності німецьких трудящих з революційними масами Росії. Жовтневі події стали великою політичною школою для експлуатованих класів різних країн. Колишній солдат Східного фронту Ф. Ланге (пізніше міністр народної освіти НДР) у своїх спогадах підкреслював, що Жовтнева революція вказала шлях до виходу з війни. «Немає потреби тепер розповідати, — писав він, — як ми, німецькі солдати, залишили свої окопи і побігли в «нічну зону» для того, щоб привітати наших «ворогів». Тепер важко сказати, хто кого перший обняв, поцілував, хто кому перший потиснув руку чи якимсь іншим чином висловив свою радість з приводу того, що «війна капут»... Російські солдати радили нам кінчати з війною, кінчати з кайзером, капіталістами і всіма іншими реакційними гадами і наслідувати їх приклад... Вони приносили нам прокламації німецькою мовою... Вони робили все, що можуть зробити прості солдати, щоб своїх «ворожих» товаришів направити на вірний шлях»¹⁷.

Про ефективність цієї агітації свідчить той факт, що в листах німецьких солдатів з Східного фронту додому часто висловлювались

¹² В. Д. Кульбакин. Очерки новейшей истории Германии, М., 1962, стор. 28; И. М. Кривогуз. «Спартак» и образование Коммунистической партии Германии, М., 1962, стор. 35.

¹³ Солдатские письма в годы мировой войны (1915—1917 гг.). — «Красный архив», 1934, № 4—5, стор. 148—155.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 150—151.

¹⁵ Аналіз цих подій див. в працях: Revolutionäre Ereignisse und Probleme in Deutschland während der Periode der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution 1917—1918. Berlin, 1957; К. Маммах. Влияние Февральской революции в России и Великой Октябрьской социалистической революции на рабочий класс Германии, М., 1957, стор. 37—82; Очерк истории немецкого рабочего движения, М., 1964, стор. 75.

¹⁶ Очерк истории немецкого рабочего движения, стор. 80; И. С. Кремер. Германский пролетариат в борьбе за мир с Советской Россией, М., 1963, стор. 80—104.

¹⁷ Roter Oktober 1917. Wie deutsche Arbeiter und Soldaten das Sturmjahr der Weltwende erlebten, Berlin, 1957, стор. 35—36.

сподівання не тільки на мир, але й на докорінні соціально-економічні й політичні зміни в Німеччині. Так, солдат Л. Шредер писав рідним: «Світ охопило полум'я, трони хитаються... Як тільки прийде кінець війни, тоді настане світова революція — у цьому ніхто з нас не має сумніву»¹⁸.

Група «Спартак» активно підтримувала братання на Східному фронті. Як відзначалося в одній з її листівок під назвою «Подумайте про ваш справжній обов'язок», німецький солдат стане «катом свободи на Сході», якщо він не зрозуміє, що зброю необхідно повернути проти справжнього ворога — німецьких імперіалістів та юнкерів¹⁹.

Влітку та восени 1918 р. спартаківці розгорнули широку агітацію за вихід з війни, за ліквідацію імперіалістичного уряду Німеччини. Вони закликали: «Вставай, німецький робітник! Врятуймо... свободу в Європі, врятуймо нашу честь, врятуймо соціалізм!.. Миру не буде доти, доки при владі стоятиме безсовісна банда гнобителів народу. Мир можливий тільки на руїнах теперішнього уряду військової диктатури, монархії, імперіалізму»²⁰.

Тяжкого удару завдала німецькому імперіалізму Листопадова революція 1918 р. Великим підсумком героїчної боротьби німецьких робітників було створення того ж року Комуністичної партії Німеччини. І хоч незабаром після заснування КПН втратила своїх видатних вождів — К. Лібкнехта, Р. Люксембург і Л. Іогіхеса, вона мужньо й невтомно відстоювала національні інтереси німецького народу. Ні білий терор банд Носке під час боїв 1919 р., ні переслідування і заборони не зламали комуністів. Партія не тільки не загинула, а й стала керівною революційною силою німецького робітничого класу у Веймарській республіці.

До чудових революційних традицій німецького народу належить участь кращих його представників у захисті завоювань Великого Жовтня. Найбільш свідомі полонені солдати, що перебували в Росії, ще в ході підготовки Жовтневої революції зрозуміли свій класовий обов'язок, знайшли вірний шлях боротьби проти імперіалістичної війни та її паліїв. У роки громадянської війни та іноземної інтервенції тисячі німецьких робітників і селян разом з інтернаціоналістами інших націй билися на фронтах із зброєю в руках проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції²¹. Складовою частиною революційного, антимілітаристського руху німецького народу була діяльність в 1918—1919 рр. Німецької групи Федерації іноземних комуністичних груп при РКП(б)²².

Боротьба німецького пролетаріату в роки післявоєнної революційної кризи, зрив робітничим класом спроб реакційних сил Німеччини встановити свою диктатуру (каппівський путч, гітлерівський путч і плани Секта-Стіннеса, спрямовані на створення так званої директорії восени 1923 р.) завдали відчутного удару реакціонерам та мілітаристам.

Визначною подією в антивоєнному русі німецького пролетаріату була рішуча відсіч берлінських робітників усіляким намаганням шовіністичних організацій провести у травні 1927 р. «всенімецький» парад

¹⁸ Октябрьская революция в Германия. Протоколы научной сессии в Лейпциге с 25 по 30 ноября 1957 г., М., 1960, стор. 365.

¹⁹ Л. Штерн. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на Германию и германское рабочее движение, М., 1960, стор. 206.

²⁰ «Спартак» во время войны, стор. 198, 201.

²¹ Поворот мирового значения. Воспоминания немцев — участников Великой Октябрьской социалистической революции и борьбы против интервентов и контрреволюционеров в 1917—1920 годах, М., 1964.

²² Див. про це І. М. Кулінич, М. М. Кошик. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.), К., 1959.

«Сталевого шолому» (мілітаристська організація, створена в 1918 р.) Контрдемонстрації трудящих фактично зірвали цю вилазку воячини.

Вірні ідеям гуманізму кращі представники буржуазної інтелігенції також ставали на сторону робітничого класу, засуджували реакціонерів і боролися проти мілітаризму та війни. З рядів пролетаріату і прогресивної інтелігенції вийшли такі видатні соціалістичні письменники і діячі культури, як Й. Бехер, Е. Вайнерт, Ф. Вольф та інші.

В період фашистської диктатури, коли більшість німецького народу, залякана терором або задурманена шовінізмом, стала сліпою силою в руках нацизму й мілітаризму, в Німеччині знайшлося немало людей, які в глибокому підпіллі та в еміграції розгорнули боротьбу проти фашизму та війни. В перших лавах борців йшли комуністи. На їх долі з самого початку встановлення фашистської диктатури випали тяжкі випробування. Незважаючи на те, що після інсценованого нацистським урядом підпалу рейхстагу багато тисяч комуністів, у тому числі значну кількість членів ЦК, окружних та районних комітетів партії, були ув'язнено, фашистам не вдалося розгромити і тим більше знищити Компартію Німеччини. Навіть в умовах жорстокого терору її бійці ні на хвилину не припиняли своєї самовідданої боротьби проти кривавого фашизму, мілітаризму та війни²³.

В антифашистський рух втягувалась передова інтелігенція — письменники, вчені, студенти, люди, що не були членами Компартії, але відчували огиду до мілітаризму та фашизму і вважали своїм моральним обов'язком виступати проти цих жахливих витворів німецького імперіалізму. Нещадно викривав націонал-соціалістську демагогію лауреат Нобелівської премії письменник Карл Осецький. У 1938 р. він загинув у концтаборі²⁴. Серед невтомних борців проти фашизму був і талановитий письменник Курт Тухольський. Навесні 1933 р. 80 літераторів-антифашистів заснували в Берліні спілку на чолі з Яном Петерсенем. Через кілька місяців їм вдалося встановити зв'язок з своїми товаришами по перу — празькою групою письменників-емігрантів. У самому Берліні виходила підпільна літературна газета «Штіх унд хіб». Письменники — члени груп Опору виступали на сторінках інших антифашистських видань. Підпільні організації діяли і серед студентів. У Берлінському університеті група «Червоний прапор», якою керував Філіп Шеффер, розповсюдила 1 серпня 1934 р. антивоєнну листівку, де говорилося: «Палії, як і 20 років тому, взялися за справу. Розстроїмо їхні злочинні плани. Об'єднуйтеся для повалення Гітлера! Боріться з нами за вільну соціалістичну Німеччину!»²⁵

З закликом до створення широкого національного антифашистського фронту, що об'єднав би усі прогресивні сили країни для боротьби проти нацистського режиму, виступив у грудні 1936 р., за ініціативою ЦК КПН, Паризький підготовчий комітет німецького Народного фронту. Опублікований ним маніфест «За мир, свободу та хліб» підписали спільно керівні діячі КПН, визначні соціал-демократи, багато видатних представників німецької літератури, науки, мистецтва, серед них — письменники Г. Манн, Л. Фейхтвангер, А. Цвейг, Й. Бехер, професори Г. Берхард, Є. Гумбель, А. Гольдшмідт, А. Зімзен, Б. Узе, Ф. Шаксель, Е. Блох та інші.

²³ В. Пик. Герон пролетарской солидарности, М., 1936; О. Винцер. 12 лет борьбы против фашизма и войны, М., 1956; А. С. Б л а н к. Коммунистическая партия Германии в борьбе против фашистской диктатуры, (1933—1945), М., 1964.

²⁴ В. Frei. Carl von Ossietzky. Ritter ohne Furcht und Tadel. Berlin und Weimar, 1966.

²⁵ А. С. Б л а н к. Назв. праця, стор. 93—94.

Коли у липні 1936 р. іспанські фашисти в союзі з німецькими та італійськими імперіалістами організували контрреволюційний заколот проти законного республіканського уряду Іспанії, на заклик ЦК КПН тисячі німецьких добровольців як емігрантів-антифашистів, так і з самої Німеччини, поспішили на допомогу іспанському народові. Німецькі антифашисти в Іспанії брали участь у боях з італо-німецькими інтервентами та іспанськими реакціонерами і в цій боротьбі зазнали тяжких втрат. Під Мадридом загинув керівник баварських комуністів Ганс Беймлер, один з організаторів німецьких добровольчих частин. У жорстоких боях полягли командир батальйону Георг Ельснер, поет Ульріх Фукс, політичні комісари батальйону імені Тельмана — Луїс Шустер (Франс Фелов) та Густав Керн, а також багато інших бійців-інтернаціоналістів. Після звирячих катувань гестапівці вбили визначного діяча німецького комсомолу, депутата рейхстагу, комуніста Артура Беккера, який потрапив у полон до франкістських військ і потім був виданий ними гітлерівцям. У боях за Мадрид віддали життя німецькі соціалісти Друмм і Нейманн. На передових позиціях за свободу іспанського народу боролися письменники-антифашисти — Людвіг Ренн, Еріх Вайнерт, Віллі Бредель, Густав Геглер²⁶. 6 тисяч німецьких громадян (близько 25% усіх добровольців — бійців та офіцерів інтернаціональних бригад) билися на іспанській землі. 3 тисячі з них віддали своє життя за вільну Іспанію²⁷. На далекій від Німеччини території ці патріоти трошили свого ворога — агресивний гітлерівський фашизм, вони жертвували своїм життям за свободу і щастя німецького народу.

У самій Німеччині нелегально збиралися кошти для іспанських жінок та дітей, для придбання озброєння бійцям республіканської армії. Робітники саботували виготовлення літаків і танків для відправки в франкістську армію. В багатьох німецьких містах поширювалися антифашистські листівки. «Майбутня Німеччина, — говорилося в одній з них, — закликає нас всіх до священного національного обов'язку — боротися з такою ж пристрасністю і відданістю за вільну демократичну Німеччину, як бореться іспанський народ». У Верхній Сілезії на вагонетках з вугіллям, що йшли з шахт, було написано: «Ми — з Народним фронтом, проти Гітлера і Муссоліні». Численні комуністичні, соціал-демократичні та окремі лівобуржуазні групи Опору, що діяли на території Німеччини, сприяли відправці добровольців-антифашистів в Іспанію, організовували їх нелегальний перехід через кордон, забезпечували доставку в Німеччину антифашистської літератури, мікрофільмів тощо²⁸. Рух солідарності з республіканською Іспанією свідчив про непорушну вірність кращих синів німецького народу славним бойовим традиціям пролетарського інтернаціоналізму.

Незважаючи на жорстокий фашистський терор (напередодні війни в тюрмах та концтаборах перебувало понад 300 тис. політичних в'язнів²⁹), Компартія Німеччини вела мужню боротьбу проти підготовки і розв'язання другої світової війни. Брюссельська (1935 р.) і Бернська (1939 р.) конференції КПН викрили агресивні цілі німецького фашизму, висунули програму будівництва нової, миролюбної та демократич-

²⁶ Г. Л. Розанов. Германия под властью фашизма, М., 1964, стор. 338—341; А. С. Бланк. Назв. праця, стор. 143—145.

²⁷ «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1958, № 5, стор. 1009; История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, т. I, М., 1960, стор. 183.

²⁸ А. С. Бланк. Назв. праця, стор. 147—149.

²⁹ Die Völker im Widerstandskampf, Berlin, 1960, стор. 21.

ної Німеччини. В рішеннях конференцій зазначалося, що вся політика гітлерівської кліки, спрямована на посилене озброєння і створення воєнних блоків, на завоювання світового панування, служить аж ніяк не національним інтересам народу, а загарбницьким і експлуаторським інтересам німецьких монополістів, банкірів, юнкерів. Перед лицем усіх народів світу німецькі комуністи заявили, що гітлерівський уряд є головним палієм нової злочинної війни у Європі, яка принесе Німеччині нову поразку і велике нещастя для народу. Боротьба проти війни, за ліквідацію гітлерівського режиму, говорилося у резолюціях обох конференцій, є найвищим національним обов'язком усіх німців³⁰. Влітку 1939 р. серед населення Німеччини була поширена відозва КПН. «Ми, комуністи, любимо Німеччину, і тому ми — смертельні вороги фашистського режиму..., який веде нашу країну до катастрофи»,³¹ — з такими словами зверталася партія до ошуканого народу.

Все ж, незважаючи на величезні зусилля КПН, німецьким миролюбним силам не вдалося перешкодити гітлерівцям у здійсненні кривавих планів. Розколотий внаслідок тривалого впливу ревізіоністської ідеології, паралізований жорстоким фашистським терором робітничий клас Німеччини був неспроможний відвернути розв'язання ганебної загарбницької війни. Після її початку нелегальні партійні організації комуністів стали керівним ядром ряду антифашистських груп Опору, розгорнули героїчну, самовіддану боротьбу проти нацистського розбою. В групах Опору, що діяли в Берліні, Гамбургу та Середній Німеччині, під керівництвом комуністів об'єднувалися робітники — соціал-демократи та безпартійні і навіть прогресивні представники буржуазії³².

Антифашистська боротьба значно посилилася після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. У зверненні КПН до робітничого класу і всього німецького народу від 24 червня 1941 р. говорилося: «Справа, яку захищає переможна Червона Армія — це наша власна справа. Наш ворог перебуває у нашій власній країні...» КПН закликала німецький народ скинути гітлерівський режим, добитися встановлення міцного миру і тим самим врятувати Німеччину від неминучої катастрофи³³. На території країни все активніше діяли групи: Уріга, Шульце-Бойзена — Харнака і «Внутрішній фронт» у Берліні, Бестлейна — Якоба — Абсхагена в Гамбургу, Шумана — Енгельта — Крессе у Лейпцігу, Нейбауера — Позера в Тюрінгії, Лехлейтера в Мангеймі, «Антифашистський народний фронт» в Баварії та ін.³⁴ В діяльності цих підпільних осередків, очолених комуністами, брали участь представники різних верств населення Німеччини і особливо молодь. У 1942 р. молодіжна комуністична група підпалаила організовану Геббельсом антирадянську виставку в Берліні. В Мюнхенському університеті до студентів-антифашистів, очолюваних братом і сестрою — Гансом і Софією Шоль, приєдналися також молоді викладачі, письменники, публіцисти. В 1943 р. налагоджується централізоване керівництво всім антифашистським підпіллям. На чолі його стояли комуні-

³⁰ Zur Geschichte der Kommunistischen Partei Deutschlands. Eine Auswahl vor Materialien und Dokumenten aus den Jahren 1914 bis 1946, Berlin, 1954, стор. 384.

³¹ «Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung», 1960, № 3 стор. 564—565.

³² Очерк истории немецкого рабочего движения, стор. 155.

³³ «Коммунистический Интернационал», 1941, № 6—7, стор. 124; Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. V, Berlin, 1966, стор. 547—548.

³⁴ Очерк истории немецкого рабочего движения, стор. 157; В. Д. Кульбаккин Назв. праця, стор. 446—452; «Вопросы истории», 1959, № 7, стор. 55—56.

ти А. Зефков, Ф. Якоб і Б. Бестлейн, які перебували на нелегальному становищі³⁵.

Рух опору поширився і на збройні сили гітлерівської Німеччини. Свідченням цього є документ верховного головнокомандування вермахту, в якому зазначається, що за період з 26 серпня 1939 р. до 21 січня 1945 р. військовими трибуналами за антивоєнні виступи було засуджено до страти понад 25 тисяч солдатів та офіцерів, не рахуючи розстріляних без суду і слідства³⁶. Тисячі німецьких трудящих, загнаних до фашистської армії і кинутих на Східний фронт, відмовлялися служити розбійницькій кліці Гітлера, інтересам німецьких монополій, здавалися у полон.

Почесне місце в історії антифашистської боротьби належить створеному у липні 1943 р., за ініціативою ЦК КПН, Національному комітету «Вільна Німеччина», до складу якого увійшли разом з комуністами і профспілковими діячами антифашистськи настроєні солдати й офіцери гітлерівського вермахту, що перебували у полоні в Радянському Союзі. Рух «Вільна Німеччина» перетворився в складову частину руху Опору фашизму, поширився серед прогресивної німецької еміграції в країнах Західної Європи та Америки, на всіх окупованих територіях. Багато активістів «Вільної Німеччини» переходили лінію фронту і виконували там особливі завдання. Німецька антифашистська бойова група в складі 120 чоловік пліч-о-пліч з Радянською Армією билася за визволення міста Вроцлава у травні 1945 р. Багато бійців групи та її командири Хорст Фіт, який перейшов лінію фронту ще в перший день війни, загинули в цьому бою і поховані разом з радянськими воїнами на кладовищі Героїв у Вроцлаві. Хоробро бився в лавах радянських партизанів за свободу своєї батьківщини колишній солдат вермахту Фріц Шменкель, який в найтяжчу пору Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, восени 1941 р., вступив до партизанського загону «Смерть фашизму», що діяв на Смоленщині. У боротьбі проти гітлеризму Ф. Шменкель віддав своє життя. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу³⁷.

За союз з демократичними, антифашистськими та антимілітаристськими силами німецького народу виступала й невелика група патріотів з числа офіцерів і представників буржуазії на чолі з полковником графом Клаусом Шенк фон Штауфенбергом, яка брала участь у змові 20 липня 1944 р. проти Гітлера.

Підпільники — комуністи, учасники руху «Вільна Німеччина», чесні німецькі патріоти та демократи в самій Німеччині і за її межами своєю боротьбою внесли певний вклад в розгром фашизму. Виступаючи за національні інтереси німецького народу проти фашистської чуми, Компартія Німеччини пройшла крізь тяжкі випробування. З 300 тис. членів КПН, які перебували в її лавах у 1933 р., близько 150 тис. зазнали переслідувань, були кинуті до в'язниць або концтаборів. За 12 років панування гітлерівців у Німеччині лише офіційно було винесено 26 тис. смертних вироків антифашистам. Сотні тисяч жертв, бійців руху Опору закатовано без суду і слідства³⁸. Великою втратою для Компартії, пролетаріату Німеччини, для всіх прогресивних людей

³⁵ Г. Л. Розанов. Очерки новейшей истории Германии, М., 1959, стор. 142; А. С. Бланк. Назв. праця, стор. 315—319.

³⁶ «Neues Deutschland», 3 лютого 1953 р.

³⁷ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Bd. V. Berlin, 1966, стор. 357; Sie kämpften für Deutschland. Berlin, 1959, стор. 105—110, 594—599; А. С. Бланк. Назв. праця, стор. 267.

³⁸ Очерк истории немецкого рабочего движения, стор. 162; Die Völker im Widerstandskampf, стор. 59.

було злочинницьке убивство 18 серпня 1944 р. у таборі Бухенваль, вірного сина німецького робітничого класу Ернста Тельмана. Серед жертв фашистського терору — такі визначні діячі КПН, як Б. Бестлейн, Л. Герман, А. Зефков, А. Кунц, Т. Нейбауер, К. Нідеркірхер, М. Позер, Р. Уріг, Й. Шеєр, Е. Шнеллер, В. Штенкер, Г. Шуман, Ф. Якоб. За торжество справедливої справи німецького народу віддали своє життя визначні соціал-демократи Р. Брейтшейд, В. Лейшнер і професор А. Рейхвейн, безпартійні юнаки та дівчата — Ганс і Софія Шоль, Єва Марія Бух і Лізелотта Херрман і багато-багато інших невідомих і відомих героїв антифашистського руху.

Оцінюючи самовіддану боротьбу та історичне значення діяльності підпільників-комуністів, член Політбюро і секретар ЦК СЄПН А. Норден говорив на V з'їзді СЄПН у 1958 р.: «Чи є інша така партія в Німеччині, яка, подібно до нашої партії, жертвувала життям і довел кров'ю своїх кращих синів, що вона є партією героїв і вірною охороною цієї найвищої ідеалів німецького народу?.. Наша партія — це Лібкнехт і Тельман, Йон Шеєр і Георг Шуман, Ернст Шнеллер і Тео Нейбауєр, і десятки тисяч безіменних комуністів, які зберегли до самої смерті вірність партії і заслужили ореол вічної пам'яті та слави»³⁹.

Боротьба і жертви, яких зазнав німецький народ, не були даремними. На одній третині Німеччини — в Німецькій Демократичній Республіці — здійснилася одвічна мрія кращих представників німецького народу, яку науково обґрунтували К. Маркс та Ф. Енгельс, за досягнення якої боролись А. Бебель, К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, К. Цеткін, В. Пік, Е. Тельман.

Демократичні, антимілітаристські традиції живуть і у Федеративній Республіці Німеччини. На передньому краї боротьби із західнонімецьким шовінізмом і реваншизмом виступає Компартія Німеччини. Знову, як і 34 роки тому, за часів фашизму, вона змушена діяти в глибокому підпіллі. Традиції боротьби проти мілітаризму і війни стають у ФРН тим ґрунтом, на якому зростає усвідомлення трудящими небезпеки відродження і посилення агресивних мілітаристських сил. Досвід минулого вчить, що непримиренна відсіч мілітаризму і його носія — єдиний шлях німецького народу до мирного й щасливого життя.

³⁹ V съезд Социалистической единой партии Германии, М., 1959, стор. 541—542.

НИКОЛА ІВАНОВ

БОРотьБА БОЛГАРСЬКИХ КОМУНІСТІВ У ПАРЛАМЕНТІ ЗА МИР І ДРУЖБУ З СРСР НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

Перехід СРСР до здійснення широкої програми соціалістичного будівництва викликав нову хвилю антирадянської істерії в капіталістичному таборі. VI конгрес Комінтерну, що відбувся у 1928 р., вказав на посилення небезпеки розв'язання антирадянської війни і закликав комуністичні партії до активної боротьби на захист СРСР від агресорів¹. На початку 30-х років значно активізується діяльність Болгарської комуністичної партії та її легальної організації — Робітничої партії на захист Країни Рад.

Робітничий клас Болгарії з захопленням зустрів Жовтневу революцію в Росії, залишався вірним захисником і гарячим пропагандистом її ідей. Організації робітничого класу рішуче виступали проти провокаційної антирадянської діяльності правлячих кіл Болгарії². Велась ця боротьба і в стінах буржуазного парламенту, де інтереси болгарських робітників відстоювала значна група депутатів (31 чол.) від Робітничо-селянського трудового блоку. По суті це була парламентська група Робітничої партії, діяльність якої ще й досі не досліджена.

Боротьба проти імперіалістичних підступів, проти підготовки антирадянської війни посідала центральне місце в загальній антимілітаристській діяльності болгарських комуністів, свідчила про виконання ними свого інтернаціонального пролетарського обов'язку. Березневий пленум ЦК Робітничої партії, що відбувся у 1932 р., вказував на виникнення безпосередньої небезпеки антирадянської війни і, що першочерговим завданням робітничого руху є мобілізація всіх сил на боротьбу з нею³. ЦК РП попереджав болгарських трудящих, що розпочата у 1931 р. японськими мілітаристами війна проти Китаю, «кожну хвилину може перекинутися в Європу і, головним чином, перетворитися на антирадянську»⁴. Це попередження прозвучало і з парламентської трибуни. Виступаючи у законодавчому органі, депутат-комуніст П. Напетов (вбитий 12.V 1933 р. фашистськими найманцями) охарактеризував імперіалістичну війну проти китайського народу, як «перший крок до антирадянської війни»⁵.

Особливо гостро викривали робітничі депутати антирадянську суть ряду заходів та дій реакційного болгарського уряду і його співучасть в підготовці агресії проти СРСР. В своїй промові в Народних зборах П. Напетов підкреслив, що скликані Польщею аграрні конференції за участю болгарського уряду не вирішували питання аграрної кризи, а використовувались для розширення наклепницької пропаганди проти СРСР*. Він також зазначав, що плани будівництва моста на Ду-

¹ Коммунистический Интернационал в документах, М., 1933.

² История Болгарии, т. II, М., 1955, стор. 172—180.

³ Резолюция на политическото положение и найблизките задачи на РП..., София, 1932, стор. 50.

⁴ ЦПА, ф. 6, оп. 1-а, спр. 239, арк. 1.

⁵ Стенографски дневници на XXIII ОНС, ф. 1-РС, стор. 1369.

* Голова болгарської делегації Ал. Маліков привітав на конгресі російських вчених-контрреволюціонерів і побажав їм, щоб їх наступний конгрес проходив у Москві.

наї, що мав зв'язати Румунію і, головним чином, Польщу з Болгарією, передбачають насамперед забезпечення перевезень воєнних матеріалів і означають насправді сприяння з боку болгарського уряду озброєнню Румунії та Польщі. Оратор викрив антирадянську пропаганду керівників «Народного блоку». Як доказ втягнення Болгарії імперіалістичними колами Заходу в підготовку антирадянської агресії П. Напетов наводив свідчення інженера Рамзіна на процесі Промпартії в Москві⁶.

Маячні імперіалістичні плани підготовки нападу на Радянський Союз передбачали також використання залишків білогвардійської контрреволюції, що знайшли свій притулок у Болгарії. Ставши на захист першої країни соціалізму, парламентська група РП вела непримиренну боротьбу і проти білогвардійських контрреволюціонерів. Вона виступала проти матеріального забезпечення урядом представників білогвардійської верхівки, голосувала проти пропозиції видавати їм допомогу і призначати на державну службу. Парламентська фракція РП рішуче вимагала негайного виселення врангелівських офіцерів з Болгарії, а також надати можливість обманутим солдатам колишньої армії Врангеля повернутися на батьківщину⁷.

У своїй боротьбі проти антирадянської політики уряду парламентська група РП давала також відсіч ідеологічній обробці мас з боку буржуазії, викривала брехливу галасливу антирадянську кампанію, що її здійснювала буржуазна пропаганда з приводу «релігійних переслідувань», «демпінга» та «примусової праці» в СРСР. Діяльність депутатів від РП проходила у надзвичайно складних умовах, оскільки буржуазний уряд намагався використати кожне слово на захист СРСР як привід для обвинувачення депутатів за участь в діяльності забороненої БКП і вжити до них санкцій. Проте депутати-комуністи вміло відбивали ці спроби і захищали своє право на легальну боротьбу проти підготовки антирадянської війни. Коли, наприклад, міністр внутрішніх справ Гіргінов намагався довести, що, висуваючи лозунг боротьби проти антирадянської інтервенції, депутати РП виявили себе як діячі нелегальної комуністичної партії, один з них (А. Бояджієв) з успіхом спростував його слова реплікою з місця: «Ромен Роллан не соціаліст і не комуніст, а веде боротьбу з інтервенцією проти Радянського Союзу»⁸. Депутати партії не злякалися переслідувань і терору. Вони сміливо виражали з трибуни Народних зборів свою впевненість у остаточній перемозі соціалізму в СРСР. «Коли дзвони вдарять до війни,— сказав в своїй промові П. Напетов,— це буде похоронний дзвін над капіталізмом..., бо Радянський Союз — не той чим була гнила царська Росія...»⁹. Ця безмежна віра в сили першої робітничо-селянської держави підтримувала бойовий дух депутатів-комуністів у їх нерівній боротьбі з буржуазною реакцією в парламенті. Своїм революційним прикладом вони кликали всіх трудящих рішуче виступати проти будь-яких антирадянських підступів болгарської буржуазії.

Вороже ставлення болгарської буржуазії до Країни Рад особливо яскраво виявилось у питанні про нормалізацію відносин між Болгарією та Союзом РСР. Парламентська група РП вимагала негайно встановити торговельні і дипломатичні зв'язки і укласти пакт про ненапад з СРСР¹⁰. Для досягнення цієї мети вона використовувала

⁶ Стенографіски дневници, ф. 1-РС, стор. 1358.

⁷ Там же, стор. 493, 816—817, 1230—1231 та ін.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 1358.

¹⁰ Там же.

всі форми парламентської боротьби. У своїй діяльності на захист болгарсько-радянських добросусідських відносин парламентська група РП спиралась на широку підтримку трудящих мас Болгарії. Революційне піднесення в умовах світової економічної кризи 1929—1933 рр. викликало значне посилення боротьби болгарських трудящих за дружбу і мир з Радянським Союзом.

У «Маніфесті до болгарського народу», що був виданий напередодні парламентських виборів в липні 1931 р., буржуазна коаліція «Народний блок» обіцяла «встановити політику миру і взаєморозуміння з усіма близькими і далекими державами, великими і малими на базі врахування народних інтересів і додержання державного суверенітету і національної гідності»¹¹. Після приходу до влади «Народний блок» не виконав цієї обіцянки, зокрема щодо встановлення нормальних відносин з Радянським Союзом. Уряд «Народного блоку» намагався мовчазно приховати своє небажання відновити торгові й дипломатичні зв'язки з СРСР. Міністри «блоку» уникали розгляду питань про відносини між Болгарією та СРСР. У своїй промові-відповіді на тронне слово на початку I регулярної сесії болгарського парламенту, на якій розглядались основні питання зовнішньої і внутрішньої політики уряду, прем'єр-міністр Н. Мушанов навіть не згадав про наміри уряду щодо встановлення відносин з Радянським Союзом. Парламентська група РП намагалась примусити його висловитись з цього питання. З таким же запитом звернувся до прем'єра представник лівого крила БЗНС (дрібно-буржуазна селянська партія — Болгарський землеробський народний союз) Лазар Станев: «Всі трудящі в Болгарії бажають встановлення дипломатичних зв'язків з Радянською Росією,— говорив він,— а ви це питання обходите мовчанкою»¹².

Буржуазні діячі пускали в хід грубі вигадки про те, що, мовляв, Радянський Союз поставив собі за мету оволодіти Балканами. Парламентська група РП аргументовано довела усю безглуздість цього наклепницького обвинувачення. Завойовницьку політику на Балканах, говорили робітничі депутати, намагалася проводити колишня царська Росія, а СРСР відстоює принципи миру і дружби між усіма народами¹³. Парламентська група РП широко пропагувала ленінську миролюбну політику СРСР. Як один з доказів цього депутати-комуністи порівнювали мирний бюджет Радянської держави і мілітаристські бюджети капіталістичних країн.

У той час як капіталістичні країни асигнують на військові потреби понад 35% свого бюджету, стверджували робітничі депутати, СРСР для оборони соціалістичної батьківщини витрачає лише 10%¹⁴. Парламентська група широко популяризувала серед народних мас пропозиції радянського уряду на Женевській конференції по роззброєнню. Висловлюючи схвалення позиції Радянського Союзу в питанні про роззброєння, парламентська група вказувала, що саме СРСР прагне позбавити людство від жаху і страждань війни, а величезні кошти, що витрачаються на озброєння, пропонує використати для задоволення потреб трудящих¹⁵.

Болгарський буржуазний уряд відверто саботував мирну ініціативу Країни Рад, він не підтримував і пропозицію Радянського Союзу про організацію відсічі агресивним діям імперіалістичних держав

¹¹ «Знаме», 10 червня 1931 р.

¹² Стенографіски дневници, ф. 1-РС, стор. 18.

¹³ Там же, стор. 494—495.

¹⁴ Там же, стор. 1102.

¹⁵ Там же.

Виносячи на суд усього болгарського народу цю мілітаристську і антирадянську політику уряду, парламентська група РП вимагала від прем'єр-міністра відверто заявити в Народних зборах про позицію уряду у питаннях фінансової допомоги, репарацій, Женевської конференції по роззброєнню, а також щодо пропозиції М. М. Литвинова про роззброєння¹⁶.

Незважаючи на тиск прогресивної громадськості, уряд «Народного блоку» вперто уникав нормалізації стосунків з Радянським Союзом. Справжньою причиною цього, як вважала парламентська група РП, був панічний жах болгарської буржуазії та її право-соціалістичних прислужників перед успіхами соціалістичної держави. Правлячі кола країни боялися, що з розвитком відносин з Радянським Союзом посиляться його вплив у Болгарії і внаслідок цього активізується діяльність БКП¹⁷.

Смертельно налякана розвитком революційного руху, буржуазія боялася, що навіть торгові стосунки з СРСР призведуть до революційного вибуху в Болгарії. Але більш тверезі кола, зокрема представники БЗНС, не поділяли цього жаху. «Твердження декого, — заявляв голова земельної парламентської групи, — що з встановленням торгових відносин з Росією у нас буде насаджений більшовизм, ми вважаємо необґрунтованими»¹⁸. Однак і керівництво БЗНС не було позбавлене антирадянських настроїв і, проводячи політику згоди з крупною буржуазією, зрештою відмовилось від своєї програми встановлення нормальних відносин з Радянським Союзом. Така непослідовність керівництва БЗНС допомогла буржуазії подолати опір прогресивної громадськості країни антинародній політиці уряду, створила сприятливі умови для наступу реакції. Орган банківських заправил, газета «Слово», розгорнула відверту антирадянську пропаганду для компрометації самої ідеї встановлення торгових зв'язків з Країною Рад. Бажання Радянського Союзу одержати болгарські товари і продавати свої вона називала «хитрим маневром радянської дипломатії». Орган фінансових тузів відкрито вимагав від уряду рішучих заходів проти тих, хто виступав за нормалізацію торгових відносин з СРСР¹⁹. Слухняно виконуючи вимоги товстосумів, уряд докладав усіх зусиль, щоб придушити рух за встановлення дружніх стосунків з Радянським Союзом. І це йому вдалося насамперед тому, що зусилля прогресивної громадськості були розрізненими.

Комуністична партія, ряд керівників якої хворів на сектантство, не змогла згуртувати навколо себе всі прогресивні сили і опинилася ізольованою в своїй боротьбі з великою буржуазією. З цієї ж причини послаблювалась діяльність парламентської групи РП в Народних Зборах, позиція якої не була підтримана іншими парламентськими фракціями і депутатами, зокрема робітничі депутати не змогли заручитися підтримкою прогресивного крила земельної партії, яке під тиском рядових членів БЗНС на перших порах відстоювало ідею нормалізації стосунків з СРСР²⁰. Але стримувані своїми керівниками, ці земельно-робські депутати не повели рішучої боротьби в Народних зборах за вирішення цього питання. Замість того, щоб встановити тісний контакт з ними і допомогти їм подолати хитання і непослідовність парламентська група РП почала обвинувачувати у небажанні вести боротьбу за

¹⁶ Стенографіски дневници, ф. 1-РС, стор. 1369.

¹⁷ Там же, стор. 493—494.

¹⁸ «Земледельско Знаме».

¹⁹ «Слово», 16 серпня 1932 р.

²⁰ «Земледельско Знаме», 5 лютого 1932 р.

встановлення зв'язків з СРСР і представників лівого крила БЗНС. Така позиція перешкоджала консолідації прогресивної частини депутатів, спрямуванню головного удару проти справжніх застрільників антирадянської пропаганди.

Вміло використовуючи роздрібненість прогресивних сил, реакція повела шалену антирадянську кампанію, але своїми наклепницькими випадами в Народних зборах проти СРСР буржуазні оратори самі давали привід для пропагування величних успіхів радянського народу у будівництві соціалізму. Представники РП негайно давали відсіч брехливим твердженням буржуазних ораторів²¹.

В той час як праві соціал-демократичні депутати зводили обурливі наклепи на адресу Радянської влади (Кр. Пастухов, наприклад, дійшов навіть до блюзнірського отождіння пролетарської диктатури з фашистською. — «Диктатура, фашистська чи радянська, — заявив він, — ворог демократії»²²), робітничі депутати з парламентської трибуни насамперед розкривали суть радянського ладу, де вперше в світі було здійснено справжню демократію для народних мас²³.

Парламентська група РП, користуючись високою трибуною, пропагувала досягнення соціалістичної економіки в Союзі РСР²⁴. На фоні непривабливої картини економічної кризи, що охопила весь капіталістичний світ, досягнення соціалістичного будівництва виділялися ще яскравіше. Депутати РП роз'яснювали і соціально-економічне становище трудящих в Країні Рад. На конкретних матеріалах вони ілюстрували підвищення життєвого і культурного рівня радянського робітничого класу, що раз і назавжди відкинув капіталістичну експлуатацію. Як переконливий доказ вони використали зростання заробітної плати в СРСР. П. Напетов, наприклад, вказував, що зарплата радянських робітників і службовців у 1931 р. зросла у порівнянні з довоєнним рівнем на 169%, тимчасом, як у капіталістичному світі вона зменшилась на 20—50%. При цьому депутати-комуністи вказували, що робочий день робітників у Радянському Союзі зменшився²⁵.

Немало уваги робітничі депутати приділяли і пропаганді досягнень соціалістичного сільського господарства, основа яких насамперед полягала у визволенні селян від експлуатації куркулів, від високих орендних платежів на землю і, найголовніше, внаслідок об'єднання дрібних господарств в укрупненні соціалістичні колективні господарства. Досягнення радянського сільського господарства і поліпшення життя радянського колгоспного селянства змушені були визнавати навіть буржуазні міністри і депутати²⁶.

З трибуни Народних зборів парламентська група РП популяризувала зростання соціалістичної культури, величні успіхи народної освіти в СРСР, вказуючи на ліквідацію успадкованої від царської Росії неписьменності населення й на прогрес радянської вищої освіти²⁷.

Пропагуючи невпинний прогрес соціалістичної економіки та сільського господарства в СРСР, досягнення культурного будівництва, парламентська група виявила себе як справжній борець за справу со-

²¹ Стенографіснi днєвншчн, ф. 1-РС, стор. 237, 263—264, 1763—1765; 2-РС, стор. 193.

²² Т а м же, стор. 245.

²³ Т а м же, стор. 145, 606—607, 705, 1492, 1499, 1512, 1513.

²⁴ Т а м же, стор. 665.

²⁵ Т а м же, стор. 323, 2381—2382.

²⁶ Т а м же, ф. 1-ИС, стор. 130—131.

²⁷ Т а м же, ф. 1-РС, стор. 478.

ціалізму, вона з честю виконала вказівки ЦК БКП — «всебічно пропагувати досягнення соціалістичного будівництва в СРСР»²⁸.

Промови робітничих депутатів через трудову пресу поширювалися по всій країні. Їх популяризації сприяли також буржуазні газети. Навіть коли вони тлумачили слова депутатів від РП на свій лад, трудящі, керовані вірним класовим чуттям, могли розглядіти істину. Ті з них, які мали можливість увійти до приміщення Народних зборів, збиралися на галереях парламенту, щоб безпосередньо послухати виступи депутатів від РП, особливо тих, що побували в Радянському Союзі. Блокистські керівники всіляко перешкоджали будь-яким контактам робітничих депутатів з трудящими масами, що бажали почути правду про СРСР. Щоб не дати можливості пропагувати успіхи соціалізму, блокисти часто позбавляли слова депутатів від РП. Згадування правди про Радянський Союз каралося виключенням з одного або декількох засідань Народних зборів. Ат. Непов, наприклад, був виключений 15 березня 1932 р. з трьох засідань тільки за одну репліку з місця на захист Радянського Союзу, коли з антирадянською промовою виступав міністр юстиції Вербенів. Під час виступу депутата А. Бояджієва, який розповідав про становище трудящих в СРСР, міністр Г. Петров вигукнув: «Він (А. Бояджієв) хоче використати багатолюдність на галереях, щоб пропагувати свою політику, яка підтримує ідеї Радянської Росії»²⁹.

Але всі зусилля буржуазних керівників примусити парламентську групу РП замовкнути і заборонити трудящим цікавитися величезними досягненнями Радянського Союзу, заборонити любов до першої країни соціалізму були марними. В Болгарії поширювався рух за відправлення до СРСР масової робітничої делегації. Посланців від трудящих обирали на публічних зборах. З кожним днем розгорталася кампанія з усе більшою силою.

У зв'язку з святкуванням Першого травня у 1932 р. ЦК РП вирішив послати делегацію в СРСР, до якої б увійшли представники від найбільших підприємств Болгарії, безпартійні робітники та селяни і розпочав енергійну кампанію за вільний від'їзд делегації³⁰. Ця постанова ЦК партії знайшла широку підтримку серед трудящих мас. Проте всенародне бажання встановити дружні відносини з СРСР і направити до нього робітничо-селянську делегацію зустріло протидію уряду «Народного блоку». Парламентська група РП була в перших лавах борців за відправку робітничо-селянської делегації до Радянського Союзу, щоб на ділі пересвідчитись і викласти істину перед болгарським народом про успіхи соціалістичного будівництва в СРСР. Відбиваючи облудні твердження міністрів «Народного блоку», що, мовляв, у Радянському Союзі відсутня демократія і становище трудящих дуже тяжке, парламентська група РП поставила законне питання: «Чому тоді не дозволяють жодній делегації від робітників і селян поїхати в Росію, щоб на власні очі все це побачити?»³¹.

Діяльність парламентської групи Робітничої партії мала неабияке значення у пропаганді досягнень радянського народу, у викритті імперіалістичних задумів щодо Країни Рад, заклала ще один камінь у фундамент братерської болгаро-радянської дружби, що так буйно розцвіла після встановлення в Болгарії народно-демократичної влади.

²⁸ Резолюція на ЦК на БКП по положення в България и задачи на БКП от февруари 1933 г., ЦПА, ф. 1, оп. 3, арх. 401.

²⁹ Стенографски дневници, ф. 1-РС, стор. 264.

³⁰ ЦПА, ф. 6, оп. 1-а, спр. 148.

³¹ Стенографски дневници, ф. 1-РС, стор. 11.

Захистки

СИНИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ РАД У КАЗАХСТАНІ

Велика Жовтнева соціалістична революція була визначною подією в історичній долі казахського народу.

Разом з казахськими і російськими бідняками на боротьбу за перехід влади до Рад піднялися і українці, що переселилися в Казахстан. Так, переселенці с. Михайлівського Павлодарського повіту в резолюції, схваленій на зборах 12 листопада 1917 р., вітали петроградські події та братів-росіян, які виступили проти контрреволюційного уряду на захист інтересів трудящих мас, і писали: «Заявляємо, що ми з ними... Закликаємо трудове селянство і всіх трудящих об'єднатися воедино і підтримати почату повстанцями справу»¹. 30 березня 1918 р. загальні збори українців селища Березовського Актюбінського повіту вирішили визнати Радянську владу, доручили президії зборів перевірити хлібні запаси, наявність сільськогосподарського інвентаря і худоби, забезпечити бідняків посівним матеріалом. Було обрано селищний комітет².

В селах українських переселенців, як і в казахських аулах, навесні 1918 р. організувалися спілки сільської бідноти, які відіграли значну роль у зміцненні Радянської влади на місцях. Так, члени спілки сільської бідноти Полтавської волості Актюбінського повіту на загальних зборах ухвалили: взяти владу в свої руки і обрати заново виконавчий комітет; просити повітовий виконавчий комітет видати зброю або направити загін Червоної Армії для наведення громадського порядку і придушення контрреволюційних сил³.

Серед місцевих більшовиків, які очолили боротьбу за владу Рад у Казахстані, були й представники українського народу. З ім'ям українського робітника О. І. Іваніцина зв'язано встановлення Радянської влади у м. Пишпек (нині м. Фрунзе). У Семиріччя він прибув ще в 1916 р. Спочатку Олексій Іларіонович працював на спорудженні Чуйської зрошувальної системи, а потім у м. Пишпек, де створив партійну групу, яка керувала боротьбою трудящих мас. У лютому 1918 р. тут була встановлена Радянська влада. А згодом разом з секретарем Ташкентської більшовицької організації М. Д. Луценком Олексій Іларіонович провів перші збори місцевих комуністів, на яких було створено Пишпекську організацію РКП(б). Його обрали секретарем міськомуні партії. У 1919 р. О. І. Іваніцин організував у Пржевальському повіті комуну «Нове життя», у 1921—1924 рр. він — член Семиріченської обласної контрольної комісії КП Туркестану, згодом — голова Ташкентського обласного суду. У 1925 р. загинув від ворожої кулі.

В Акмолінську активну участь у революційних подіях брав український робітник Захар Катченко, обраний на першому повітовому з'їзді Рад заступником голови виконкому. Це був «мужній українець», писав про нього Сакен Сейфуллин, один з керівників Акмолінської Ради, — він з гідністю представляв свою націю»⁴.

Значну допомогу в зміцненні Радянської влади на півночі Казахстану подавав видатний партійний і державний діяч України й Росії О. Г. Шліхтер, який майже всю громадянську війну працював на продовольчому фронті. Як надзвичайний комісар продовольства в Сибіру Олександр Григорович навесні 1918 р. приїжджав у Петро-

¹ «Революционная мысль» (Омськ), 25 листопада (8 грудня) 1917 р.

² Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане. — Сборник документов и материалов, Алма-Ата, 1957, стор. 224—225.

³ Там же, стор. 334.

⁴ Сакен Сейфуллин. Тернистый путь, Алма-Ата, 1964, стор. 320.

павловськ і Кокчетав, де з участю місцевих партійних організацій і продовольчих органів мобілізував хлібні ресурси для промислових міст центральної Росії і для Червоної Армії.

Українським трудящим і сільській бідноті, що відстоювали завоювання Великого Жовтня, доводилося переборювати опір не лише куркулів, але й націоналістичних елементів, які створили в обласних і повітових містах свої організації у формі українських «громад» і «рад». Контрреволюціонери-націоналісти силкувалися обдурити трудящі маси українського населення, повести його за собою проти Радянської влади.

«Українська рада» Усть-Каменогорська заявляла, що «не втручається у політичне життя країни», що «в громаду мають право вступати і люди заможні, так звані буржуї»⁵. Фактично вони спільно з казахськими буржуазними націоналістами (алаш-ординцями) та іншими контрреволюційними організаціями виступали проти нового ладу. «Українська рада» відмовилась відпустити для населення міста 10 тис. пудів хліба, прагнучи голодом задушити владу робітників і селян.

Проте всі намагання націоналістичного охвістя провалилися. На зміну розпалюваним ним ворожнечі встановлювалися нові відносини довір'я, дружби і співробітництва вільних і рівноправних народів цього багатонаціонального краю. Казахи і росіяни, українці й уйгури та інші народи в єдиному строю стали на захист завоювань Жовтня від внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

В багатьох червоноармійських частинах Східного і Туркестанського фронтів, які визволяли Казахстан від інтервентів і Колчака, були й українці. Разом з своїми братами — росіянами, казахами вони героїчно боролися. Багато синів України віддали життя за перемогу влади Рад у Казахстані і Туркестані. Героїчно загинув 27 липня 1918 р. у бою під Чарджоу на Закаспійському фронті кулеметник бронепоезда Дяченко⁶.

Чимало українців було командирами і комісарами червоноармійських частин і з'єднань. Серед них — Ф. Г. Кравченко, член партії з 1917 р., робітник-залізничник, активний учасник боротьби проти дутовських банд у 1918 р., голова реввійськради Актюбінського фронту в 1919 р.; А. І. Кравчук, член партії з 1918 р., начальник політвідділу 3-ї стрілецької дивізії Семиріченського фронту; В. Доленко, член РКП(б) з 1917 р., і М. Федченко, член партії з 1919 р., — комісари бронепоезда № 10 імені Рози Люксембург, нагородженого за бойові заслуги Червоним Прапором ВЦВК.

Дороге семиріченцям ім'я комуніста Я. Н. Логвиненка — командира першого Пишпекського радянського полку. Це був вольовий армійський керівник, мужній, безстрашний боець в боротьбі з ворогами Радянської влади⁷.

Українські селяни-переселенці брали участь у партизанському русі в тилу білогвардійців — Колчака, Дутова і Анненкова. Боротьбу селян очолили підпільні більшовицькі організації.

Перший такий осередок виник у серпні 1918 р. у селищі Богданівка, де жили українські переселенці. Організаторами його були учасники селянського руху на Україні, вислані в казахські степи, — С. В. Давиденко, І. К. Кобець, Г. Ессен, Д. Бойко та ін. До складу богданівської підпільної організації ввійшло кілька більшовицьких настроєних солдатів-фронтовиків. Керівником партосередку був М. М. Довженко, який ще в 1909 р. разом з сім'єю переїхав з Полтавщини на Зауралля. Все свідоме життя Михайла Мокійовича пройшло в цьому краї. Він воював на фронтах першої світової війни, повернувшись додому більшовиком, став активним борцем за Радянську владу в уральських степах. Очоливши богданівську парторганізацію, М. М. Довженко почав з соціалістичних перетворень. Він створив першу в Заураллі комуну, розгромлену влітку 1919 р. білоказаками*.

Богданівські комуністи вважали одним з основних завдань об'єднати в найближчих селищах всіх прихильників Радянської влади. 20 вересня 1918 р. у Богданівці підпільно відбувся перший з'їзд більшовиків Зауралля, який зобов'язав комуністів

⁵ «Голос Алтая» (Усть-Каменогорськ), 14 травня 1918 р.

⁶ За советский Туркестан. Сборник воспоминаний, Ташкент, 1963, стор. 18, 528.

⁷ Вспоминания участников революционных событий и гражданской войны в Киргизии, Фрунзе, 1957, стор. 65—68.

* Після розгрому комуні Михайло Мокійович разом з односельцями пішов до партизанського загону. Коли закінчилась громадянська війна, він повернувся в Богданівку і приступив до мирної праці. У сусідньому Ілєнському повіті організував нову комуну «Сознание», а засноване ним село було названо символічно Комуною. Всі сили, енергію віддавав М. М. Довженко справі утвердження на оновленій землі великих ідеалів комунізму. У травні 1922 р. він трагічно загинув від ворожої кулі. «Не стало чудової людини, — писала газета Ілєкського укому РКП(б) «Труженик степи» 28 травня 1922 р., — справжнього комуніста-ленінця, полум'яного борця за Радянську владу, за нове життя, ідеали якого він бачив в організованій ним комуні».

створити у кожному селищі партосередки, залучаючи до них селян⁸. Керівним органом підпільних організацій Зауралля став Уральський обласний Центральний Комітет партії більшовиків. З'їзд ухвалив: зривати роботу Військового «уряду», роззброювати білогвардійські загони, залучати в члени РКП(б) передових, революційно настроєних селян; ввести сувору дисципліну, зобов'язати кожний осередок повідомляти про рух ворожих сил. Членам комітету М. М. Довженку, П. П. Парамонову, С. В. Давиденку доручалось об'їхати всі селища, розгорнути там політичну роботу⁹.

У листопаді—грудні 1918 р. відбулося ще три з'їзди комуністів-підпільників Зауралля. При осередках були створені бойові дружини, зведені в єдиний партизанський загін, який нараховував близько 700 чоловік.

Зауральська більшовицька організація українських селян-переселенців на III з'їзді (грудень 1918 р.) ухвалила «швидше встановити зв'язки з киргизькими (казахськими.—П. П.) революційними військами і за допомогою киргизьких загонів відібрати зброю у місцевої буржуазії»¹⁰. До складу комітету було введено більшовика Абдаррахмана Айтієва, встановлено зв'язки з військами Червоної Армії Оренбурзького та I і IV арміями Східного фронтів.

Більшовики і трудове селянство українських селищ Зауралля брали активну участь в героїчній обороні Уральська, оточеного білокозаками¹¹.

Українські переселенці становили переважну більшість учасників Кустанайського повстання проти Колчака (березень—травень 1919 р.). Серед керівників його були українці Л. Г. Таран, М. А. Виєнко, член партії з 1917 р. з Донецького краю, та ін. 25-тисячний партизанський загін наголову розбив білокозачі каральні частини, захопив трофеї і 5 квітня оволодів Кустанаєм. Повстанців підтримали робітники, міська біднота і солдати.

Багато синів України брало участь у другому повстанні в тилу Колчака—Майнінському, яким було охоплено понад 60 селищ. Воно розпочалося 23 квітня і тривало до 12 травня 1919 р. Очолювали його українці Н. М. Ірченко і О. Л. Белах з Полтавщини.

Героїчна боротьба представників українського народу за владу Рад у Казахстані виділила талановитих воєначальників, політичних і господарських працівників, які виявили себе під час Черкаської оборони. Серед них були А. Дяченко—голова Бойової Ради Черкаської оборони, І. Собко—комісар оборони, В. Довбня—заступник голови Лепсинської Ради робітничих, солдатських, селянських і казахських депутатів, Ф. Косенко—командуючий військами, Я. Прохорко—начальник Петропавловського гарнізону, М. Сахно—командир артилерійської батареї, П. Корнієнко—командир ескадронів та багато інших. Чимало з них віддали своє життя за владу трудящих.

Невмирущою славою вкрили себе партизани з загону «Гірські орли Тарбагатаю». Серед керівників його були українці Т. У. Овод, А. К. Гвозденко, Н. Фоменко та інші, які мужньо і стійко захищали завоювання Жовтня.

Українці-комуністи Д. Макаренко, С. Коробченко відзначилися як організатори підпільних осередків на Алтаї і партизанського загону «Летючі гірські орли» в Курчумському районі Східного Казахстану.

Так, у боротьбі за торжество влади Рад у нашій країні боролися пліч-о-пліч українці й казахи, татари й росіяни, узбеки і білоруси та інші народи Росії. В боях за утвердження нового життя на землі гартувалися дружба, співробітництво між ними. В ході соціалістичного будівництва ще більше збагатилася ця дружба, і нині народи України й Казахстану йдуть в єдиному строю будівників комунізму.

П. М. ПАХМУРНИЙ

⁸ Партархів Уральського обкому КП Казахстану, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1.

⁹ «Красный Урал», 7 листопада 1927 р.

¹⁰ Партархів Уральського обкому КП Казахстану, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1, арк. 6—7.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 352, арк. 28—29.

АРХІВНА СПРАВА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ШИМОНА КОНАРСЬКОГО НА УКРАЇНІ ТА ПОЕЗІЇ ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО

У ЦДІА УРСР зберігаються матеріали Київської секретної комісії про таємні товариства, і серед них чимала справа «Про розшук емісара Конарського»¹. Відомий діяч польського національно-визвольного руху Шимон Конарський, один з організа-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 237.

торів таємної демократичної організації «Співдружність польського народу», в 1835—1838 рр. керував антицарською змовою на Україні, в Білорусії та Литві. У травні 1838 р. його разом з іншими членами польських таємних гуртків заарештували. Довгий час допитували, але дізнання не добились. 27 лютого 1839 р. його було розстріляно у Вільнюсі.

На Україні проходили арешти, передусім у Кременці, де Конарського досить активно підтримувала польська інтелігенція та студентська молодь. У серпні 1838 р. було заарештовано і доставлено в Київ кременчанина Теофіля Янушевського, дядька великого польського співця свободи, поета-романтика Юліуша Словацького. Ув'язнений «за наказом пана київського коменданта» «під суворий секретний арешт» до киево-печерської цитаделі², Янушевський визнав, що був членом «Співдружності польського народу» і мав ім'я Граб. На відміну від деяких інших кременецьких членів таємного товариства, наприклад, учителя П. Боровського, який не приховував справжньої мети товариства і говорив, що вона полягала в «поширенні народного руху і розвитку в народі ідеї його відродження»³, Теофіль Янушевський запевняв, ніби «співдружність» намагалась лише спонукати «до трудолюбного життя і людянолюбства»⁴. Він написав прохання про помилування і, зрештою, відбувся коротким засланням спершу в Калугу, потім у Перм.

Кременецькі агенти Конарського в своїй агітації користувалися такою літературою, як «Книги польського народу і пільгиства» та «Пан Тадеуш» Адама Міцкевича, брошури Йоахіма Лелевеля та поезії Юліуша Словацького. До справи Боровського підшиті два томи першого видання поезій Юліуша Словацького, знайдені в підслідственного під час обшуку і надіслані в Київську секретну комісію про таємні товариства «разом з перекладом найбільш вартих уваги віршів» 28 вересня 1838 р.⁵

В додатку до справи П. Боровського, де говориться: «Дві книги віршів Словацького надруковані в Парижі», наводяться в російському перекладі виписки з вірша «До Міхала Роля-Скибицького» і коротко рецензуються поеми «Монах», «Араб», трагедії «Міндове» та «Марія Стюарт». Переказавши зміст «Монаха», рецензент (губернський секретар Теленін) робить висновок, що «оповідання особливо дихає нестямними пориваннями до свободи», що в трагедії «Міндове» «картини сповнені вбивств», і, нарешті, досить несподівано зауважує, ніби «взагалі в п'єсах немає мети — ні доброї, ні злої»⁶.

Там же читаємо: «1838 року 15 дня Київська секретна комісія після вислухування записки п. голови за № 3 додатком заборонених двох книжок з числа п'яти під назвою Вірші Словацького, що знайдені у приватного вчителя Петра Боровського, і виписки з вищезгаданих, ухвалила: покликавши Боровського в присутність комісії, запитати його, звідки і яким чином отримав він ці книжки і для чого; самі ж книжки з випискою з них і з запискою п. голови приєднати до справи про нього.

Надвірний радник Писаревський. Майор Гайворонський.
Молодший поліцеймейстер (підпис нерозбірливий)»⁷.

П. Боровський показав, що твори Словацького залишив йому в 1833 р. для продажу Т. Янушевський. Тоді секретна комісія ухвалила приєднати до справи Янушевського і «коротку виписку перекладу тих висловів, котрі означають більш за інші революційний дух цих книг»⁸.

По підозрінню в участі в жіночій таємній організації, створеній Ш. Конарським, була арештована і Саломея Бекю, мати Юліуша Словацького. Її допитували також з приводу того, чи не мала вона коли-небудь у себе і чи не передавала своєму братові Теофілю Янушевському заборонених книжок поета⁹.

С. Бекю написала по-французьки свою відповідь на це запитання: «Я ніколи не читала віршів мого сина, отже, не могла передати їх брату»¹⁰. Боячись репресій, вона змушена була приховати правду.

У справі Саломеї Бекю Вільнюська слідча комісія допитувала Шимона Конарського за два тижні до його страти, 12 лютого 1839 р. Відповідаючи на запитання про політичні зв'язки матері Словацького та про те, чи давала вона гроші на змову, Конарський записав на листку допиту (польською мовою): «Я не знаю ні про які полі-

² ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 201, арк. 2.

³ Там же, спр. 17, арк. 47.

⁴ Там же, спр. 201, арк. 7.

⁵ Там же, спр. 17, арк. 17.

⁶ Там же, арк. 18—19.

⁷ Там же, арк. 21.

⁸ Там же, спр. 201, арк. 20. Виписка — на арк. 21.

⁹ Там же, спр. 232, арк. 18.

¹⁰ Там же, арк. 16.

тичні дії пані Бекю, а щодо внесків знаю те, що ніколи жодних не отримував від неї»¹¹.

Київській секретній комісії не вдалося знайти доказів участі матері Ю. Словацького в змові Конарського, і її було звільнено.

С. Й. ЛЕВІНСЬКА

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 232, арк. 3.

УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ в 60—70-х роках XVIII ст.

Визначення кількості українського населення в 60—70-х роках XVIII ст. є досить складною справою. Територія України на той час була поділена між кількома державами. Лівобережна Україна (Гетьманщина), Слобожанщина, українська етнічна зона в межах Белгородської та Воронежської губерній, землі Війська Запорізького та новоутворена Новоросійська губернія входили до складу Російської імперії. В Галичині (до 1772 р.) і Правобережній Україні панувала Річ Посполита. В 1772 р. Австрія захопила Галичину й на базі анексованих українських та польських етнічних земель створила штучний адміністративно-територіальний комплекс «Королівство Галичини та Лодомерії», підпорядкувавши його безпосередньо урядові у Відні. В 1774 р. із статусом території під військовим управлінням до Габсбурзької імперії приєднано Буковину, що раніше входила до складу васала Туреччини — Молдавського князівства. Закарпаття було захоплено Угорщиною ще в XII ст. У степах Південної України доживало свої останні роки знесилене (особливо після російсько-турецької війни 1768—1774 рр.) Кримське ханство з поріділیم кочовим татарським населенням та нечисленними оселями українців. Природно, що на різних землях розшматованої України місцева влада проводила обрахунок населення, головним чином податних його станів, не в один і той же час.

З великих історико-географічних районів України чи не найбільше порівняльних демографічних матеріалів за XVIII ст. по Гетьманщині та Слобожанщині (Слобідсько-Українська губернія). Щоправда, через бурхливі події 1708—1709 рр. і знищення архіву в тодішній гетьманській столиці — Батурині — по Гетьманщині не збереглися зведені дані по компутах * кінця XVII — початку XVIII ст.¹.

Особливість ревізій на Гетьманщині полягала в тому, що у цьому краї збиралися відомості тільки про господарства (двори і бездвірні хати), оскільки одиницею оподаткування тут, на відміну від Росії й Слобожанщини, було окреме господарство, а не ревізька душа чоловічої статі. Отже, в ревізіях немає безпосередніх демографічних даних про чисельність населення та його склад, а є тільки кількість дворів відповідної станової категорії — козаків, посполитих та ін. Духовенство й старшина рідко потрапляли до ревізьких книг.

У 1764 р. за останнього гетьмана Кирила Розумовського проведено ревізію, під час якої вперше було підраховано не тільки кількість дворів, а й чоловічого населення. Ці дані широко використовувалися царською адміністрацією після скасування гетьманату в тому ж році аж до 1782 р. включно, коли населення краю переписали за загальноімперськими правилами. Сумарні підрахунки його по територіальних одиницях — полках і сотнях — згідно з ревізією 1764 р. опублікував 1777 р. у Петербурзі В. Г. Рубан². Ця праця була першим і довгий час єдиним друкованим джерелом з української статистики. У XVIII ст. до неї не раз зверталися російські й західноєвропейські дослідники, які цікавилися складом населення «країни козаків». А.-Л. Шлецер, наприклад, на матеріалі цієї книги вперше дав правильну оцінку кількості населення Гетьманщини («загальну чисельність народу Малоросії можна прийняти за два мільйони душ»³). Він зазначав, що до появи праці В. Г. Рубана взагалі неможливо було визначити скільки-небудь вірогідно його кількість у краї.

* Компуті — переписи дворів козаків і посполитих (селян і міщан).

¹ П. Клименко. Компуті та ревізії на Україні в XVIII ст., у кн.: Український археографічний збірник, т. III, К., 1930, стор. 105.

² Землеописание Малые России, изъясняющие города, местечки, реки и проч. Изд. В. Г. Рубаном, СПб, 1777.

³ August Ludwig Schlözers Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts. Erster Theil, Heft I—VI, Göttingen, 1777, стр. 4.

Жителі Слобожанщини були переписані під час загальноімперських ревізій. Крім того, в 1732 і 1763 рр. спеціальні ревізії зареєстрували населення слобідських полків та українців, які жили в межах Белгородської, Воронежської губерній та інших місцевостей Росії⁴. Збереглися також дані перевірки його чисельності в Слобідській Україні та Белгородщині в 1777 р., коли складалися географічно-статистичні описи цих губерній для створення в них нової адміністративно-територіальної структури відповідно до губернської реформи 1775 р.⁵

В 1777 р. у межах Белгородщини проживало 204 323 українці чоловічої статі⁶, що становило 38% даної категорії її населення, а в українській етнічній зоні цієї ж та Воронежської губерній відповідно — 183 265, або 69,2%. Загалом, у 1777 р. на території цих обох губерній мешкало 239 589 українців чоловічої статі, а всього близько 480 тис. душ обох статей (по Воронежщині дані тільки за 1763 р.)⁷.

Описи 1777 р. містять матеріали про національний та становий склад населення Слобожанщини й Белгородщини по повітах загалом та по окремих поселеннях, що дає можливість окреслити межу української етнічної зони в цих губерніях.

Складніше справа з підрахунками населення по Південній Україні (в кордонах 1774 р.). Землі Війська Запорізького, наприклад, у період Нової Січі (1734—1774 рр.) являли собою окрему автономну область, владу в якій здійснював козацький уряд. Оскільки населення запорізьких «вольностей» зростало в основному за рахунок утікачів, що прибували з інших українських земель і зміцнювали таким чином воєнно-економічний потенціал коша, не в інтересах козацького уряду було складання точних переписів. Їх результати могла б використати царська адміністрація на шкоду Запорізькій республіці.

Слід зазначити, що 59 637 душ чоловічої й жіночої статі, названі в рапорті від 29 серпня 1775 р. генерал-поручика Текелі на ім'я Катерини II, не дають уявлення про фактичну чисельність населення запорізьких земель під час ліквідації їх автономії⁸. Після цього акту багато козаків втекли за межі Січі. Частина їх утворила Задунайську Січ, інші розсіялися по труднодоступних і невідомих царській адміністрації зимівниках (хуторах) і тому не потрапили на очі військовим ревізорам. Справді, в рапорті Текелі згадуються лише 4747 козаків, у той час як за даними німецького дослідника Й. Х. Ангеля, що збігаються з архівними джерелами, 1764 р. на Запоріжжі їх налічувалося 27 117⁹.

Свідчення сучасників розгрому Запорізької Січі яскраво передають атмосферу демографічної кризи в той час, коли рухнув налагоджений козацький суспільний устрій. Так, російський учений В. Зуєв писав, що після зруйнування Січі в Покровському багато запорожців розсіялися по різних місцевостях і за кордоном, а деякі оселилися в степу або по плавнях і хуторах¹⁰.

Автор одного з українських літописів того часу так змальовує картину заселення запорізьких земель перед зруйнуванням Січі в 1775 р.: Запорожці... збільшилися в своїх поселеннях до п'ятдесяти тисяч сімей, які принесли їм завдяки землеробству великі й важливі вигоди, не рахуючи поселян¹¹ (тобто посолитих.— А. П.). Той же автор зазначає, що після розгрому Січі запорожці, які не встигли втекти за Дунай або розсіятися по зимівниках, були приписані до Новоросійської губернії¹².

Для зіставлення згаданої вище чисельності населення Січі (50 тис. сімей) з іншими аналогічними даними розглянемо матеріали церковного обліку жителів прилеглих до запорізьких «вольностей» степових протопопій* Переяславської єпархії за 1764 р. У 19 парафіях протопопії фортеці св. Єлизавети налічувалося 1867 дворів (8050 чоловіків і 7406 жінок) у протопопії Новосербського гусарського полку— 1922 двори (4603 чоловіки й 3873 жінки), в 15 парафіях Криловської протопопії— 686 дворів (2714 душ чоловічої й 2490 жіночої статі), в 10 парафіях Хрестово-Кам'ян-

⁴ В. М. Кабузан. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 рр., «Український історичний журнал», 1960, № 6, стор. 161—164.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 763, оп. 1, спр. 552, 553.

⁶ Там же, спр. 552, арк. 4.

⁷ Г. П. Махнова. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст., «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 114.

⁸ Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах, ей принадлежащих, М., 1868, стор. 169—170.

⁹ В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування, К., 1961, стор. 159; Geschichte der Ukraine und ukrainischen Kosaken, wie auch Königreiche Halitsch und Wladimir verfasst von I. Chr. Engel. Halle, 1796, стор. 363.

¹⁰ Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году, СПб., 1787, стор. 236.

¹¹ Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года с дополнениями о запорожских козаках... 1789 г., М., 1848, стор. 46.

¹² Там же, стор. 47.

* Так називалися церковно-адміністративні округи, на які поділялися єпархії.

ської наміснії* — 1050 дворів (5227 чоловіків і 5031 жінка)¹³. Всього у згаданих протопопіях і наміснії налічувалося 5525 дворів (20 594 чоловіки і 18 808 жінок). У середньому на двір припадало 7,1 душі. Це і є коефіцієнт його залюднення.

Але ці дані некомплектні, оскільки в загальній кількості дворів не враховано бездвірні хати, хоч парафіяни з них включені до сповідних екстрактів**, що дає високий коефіцієнт залюднення. Слід зазначити, що в дворі тоді, як правило, хат було більше, ніж одна. Так, в екстракті Криловської наміснії за 1750 р. (він набагато докладніший від екстракту за 1764 р.) їх зазначено 2157 у 1398 дворах, тобто на двір припадає 1,5 хати. Крім того, в наміснії існувало 66 хат підсусідків та 639 бездвірних. Отже, їх було загалом 2862, або більше ніж дворів у 2 з лишком рази¹⁴.

Коефіцієнт залюднення — 7,1 душі, поділений на кількість хат на двір — 1,5, знижується до 4,6 чоловіка. Ці дані ідентичні коефіцієнту залюднення дворів для районів Південного Правобережжя, колонізованих у першій половині 60-х років XVIII ст.¹⁵ Якщо взяти нижчий коефіцієнт (умовний), що наближається до відповідних показників, розрахованих на основі даних рапорту Текелі, й помножити його на кількість сімей запорожців за «Кратким историческим описанием о Малой России...», то одержимо 200 тис. чоловік населення. Це вдвоє перевищує оцінку проф. В. О. Голобуцького¹⁶.

Для проведення обрахунку по Новоросійській губернії за 1763/1764 р. використано матеріали, які опрацював В. М. Кабузан. При цьому враховано, що згідно з вищенаведеними даними церковного обліку жінок на 3% менше, ніж чоловіків, і прийнято кількість населення Новоросійської губернії в 130 тис. чоловік.

Досить складною справою є також з'ясування кількості жителів Правобережної України. Тільки починаючи з 1775 р. існують більш-менш вірогідні відомості про зселення цього району — реєстри подимного*** 1774—1775 рр., опубліковані свого часу відомим німецьким статистиком і географом А. Ф. Бюшінгом¹⁷. Але це неповне джерело. Реєстри містили тільки переліки димів по кожному пункту без зазначення кількості населення. Отже, для з'ясування його чисельності на Правобережній Україні в 1775 р. необхідно застосувати гіпотетичні розрахунки, використовуючи ті або інші коефіцієнти залюднення диму. На такій методичній основі робили спроби окреслити загальну кількість населення Подільського воеводства український радянський дослідник М. Г. Крикун та польський — В. Серчик¹⁸. Але методику їх дослідження не можна вважати цілком задовільною, оскільки перший брав занадто завищений, а другий — занижений коефіцієнти (відповідно 6 і 4,8), які, на нашу думку, не відповідають демографічному стану Поділля й Правобережної України в той період. Проте можна погодитися з аргументами В. Серчика відносно того, що значні райони Правобережної України зазнали помітних демографічних спустошень внаслідок епідемії чуми, воєнних дій та сваволі царських і польських військ у 1768—1774 рр.¹⁹

У Червоноградському повіті Подільського воеводства, анексованого Австрією в 1772 р., коефіцієнт залюднення диму в 1774 р. становив 5,4, а загальний аналогічний коефіцієнт по так званому «Королівству Галичини і Лодомерії» дорівнював 5,6²⁰. На Поділлі в цей час населення значно зменшилося. Отже, не має рації рахувати для нього в середньому по 6 душ на дим, що є нормою для кращих етнографічних умов, яких у воеводстві тоді не було. Коефіцієнта залюднення диму — 6 Подільське й Брацлавське воеводства досягли тільки на початку 80-х років XVIII ст.²¹

Виходячи з цього, для Поділля й Брацлавщини на 1775 р. обрано коефіцієнт 5,6, як більш рівномірний у статистичному відношенні. Для Волині й Київщини зали-

* Церковно-адміністративні одиниці, менші від протопопії.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 990, оп. 1, спр. 487, арк. 15, 17—18, 21, 24.

** Узагальнюючі торічні зведення у вигляді таблиць із сповідних книг.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1020, спр. 1752, арк. 43.

¹⁵ Історичні джерела та їх використання, вип. 2, К., 1966, стор. 152.

¹⁶ В. О. Голобуцький. Назв. праця, стор. 159—160.

*** Подимне — податок, який сплачували від кожного диму (комина).

¹⁷ Magazin für die neue Geographie und Historie, herausgegeben von Dr. A. F. Büsching. Theil XVI, Halle, 1782; Theil XX, Halle, 1788.

¹⁸ Н. Г. Крикун. Народонаселение Подольского воеводства в XVII—XVIII вв. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Львов, 1965; W. A. Serezyk. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965, стор. 13—29.

¹⁹ W. A. Serezyk. Назв. праця, стор. 41—43.

²⁰ Galizien wie es an Österreich kam. Eine historisch-statistische Studie über die inneren Verhältnissen des Landes im Jahre 1772. Von Dr. A. I. Braver. Leipzig—Wien, 1910, стор. 30.

²¹ Львівський державний музей українського мистецтва, колекція рукописів, № 632. Tabella Decanatum Diocesis toficialatus Camenensis, арк. 857—871; «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 109.

Таблиця

Історико-географічні райони та адміністративні утворення	Чисельність населення	Історико-географічні райони та адміністративні утворення	Чисельність населення
Гетьманщина (1764 р.) (полки)	Чоловіків	Слобожанщина (1777 р.) (провінції)	Чоловіків
Київський	80335	Харківська	63133
Ніжинський	144333	Охтирська	52721
Чернігівський	101556	Сумська	90850
Стародубський	172286	Ізюмська	61490
Переяславський	87862	Острогозька	70440
Прилуцький	70441		
Лубенський	147460		
Гадяцький	70491	Всього чоловіків	338634
Миргородський	71103	Приблизна загальна кількість населення	677268
Полтавський	78226		
Всього чоловіків	1024093		
Приблизна загальна кількість населення	2048186		
Південна Україна		Правобережна Україна (1775 р.) (воєводства)	Населення обох статей
Землі Війська Запорізького (1774 р.)	200000	Київське	Димів 623664
Новоросійська губернія (1763/1764 р.)	130000	Брацлавське	103941 588144
Приблизна загальна кількість населення	330000	Подільське	105074 457257
		Волинське	81653 754650
		Загальна кількість населення	125775 2423697
Райони з переважним українським населенням у Белгородській та Воронезькій губерніях (1763 р.)		Галичина (1774 р.) (дистрикти)	Населення обох статей
Белгородщина (повіти)	Чоловіків	Львівський	354846
Валуйський	52235	Галич-Коломия	276477
Салтівський	8521	Перемишльський	468004
Новооскольський	17053	Теребовлянський	169051
Миропільський	10258	Червоноградський	28668
Хотмизький	43255	Грабовецький	21204
Судженський	14112	Городянський	13484
Вольнівський	11641	Бузький	26232
Олешківський	4516	Каменецький	25924
Яблонівський	28331	Красноставський	33311
Путивльський	47778	Жидачівський	61077
Воронезьщина (повіти)		Холмський	23311
Хоперський	4194	Сяноцький	154088
Усердський	12613	Белзький	164379
Павлівський	10221		
Всього чоловіків	264728	Загальна кількість нас	1819755
Приблизна загальна кількість населення	529456	Буковина	132000
		Закарпаття	234419

Загальна чисельність населення українських земель в середньому за 1763—1775 рр.

8181397

шено обраний невідомим автором кінця XVIII — початку XIX ст. коефіцієнт 6²², що добре узгоджується з джерелами та порівняльними даними. Так, уже в 1781—1782 рр. коефіцієнт залюднення диму для Київщини становив 6,9²³. Згідно з даними польського статистика XVIII ст. Ф. Мошинського в 1790 р. для Волинського воєводства він дорівнював 6,1, а в 1795 р. — 6,4²⁴. На 1775 р. збереглися відомості про кількість димів і душ населення по окремих деканатах * Волині, що дає змогу обчислити відповідні коефіцієнти залюднення димів по цих церковно-адміністративних одиницях. Так, у Кременецькому деканаті було 1627 димів і 9474 душі обох статей (коефіцієнт — 5,8), Олексинецькому — відповідно 1205 і 7536 (6,2), Красилівському — 1494 і 9054 (6,0), Ожоговецькому — 1577 і 10 294 (коефіцієнт — 6,5)²⁵.

Значно краще, ніж в інших районах України, був поставлений статистичний облік населення на її західних землях, що перебували під владою Габсбурзької монархії. Зразу ж після загарбання Австрією Галичини тут проведено так звані військові конскрипції ** всього населення. Одержані в результаті цього дані опрацював австрійський учений А. О. Бравер у монографії про становище Галичини в момент приєднання її до володінь Габсбургів²⁶.

Недоліком праці є те, що автор, як і інші німецькі та польські буржуазні дослідники, розглядає «Королівство Галичини і Лодомерії» як єдине ціле, хоч у цьому штучному адміністративному утворенні були об'єднані польські й українські етнічні землі. Тому з таблиць Бравера довелося виділити українську зону краю, керуючись кількістю уніатських та католицьких церков по кожному дистрикту (адміністративна одиниця в «Королівстві Галичини і Лодомерії»)²⁷.

Всього в краї за даними 1773 р. налічувалося 2955 уніатських церков і 1066 костелів, з них в українській етнічній зоні — 2812 парафій, що становить 95,1% усіх уніатських церков. Перший австрійський губернатор Галичини граф Перген вважав, що в 1773 р. ²/₃ всього християнського населення краю належало до української національності²⁸. Якщо керуватися розрахунками Пергена, то кількість українців у 1774 р. слід було б визначити в 1 662 131 чоловік. Обрахунки в Галицькій уніатській дієцезії (архієпископії) показують, що в середньому українці в одній парафії становили в 1783/1784 р. 430 душ²⁹. У 1774 р. тут було 1 270 650 українців, тобто 50,9% всього християнського населення краю, а в українській зоні — відповідно 75,5% (серед усіх жителів Галичини частка українців дорівнювала 69,8%).

Обчислена питома вага українського населення Галичини хоч і орієнтовний характер, проте відбиває деякою мірою його фактичну кількість. Для порівняння можна згадати, що за переписом 31 жовтня 1857 р. в українській зоні частка українців становила 66,6%³⁰.

Кількість населення українських і суміжних земель (в етнічних межах 1779 р.) в 1763—1775 рр. згідно з наведеною таблицею можна оцінити приблизно у 8,2 млн. чоловік³¹.

А. Л. ПЕРКОВСЬКИЙ

²² Polen zur Zeit der zwei letzten Teilungen dieses Reichs, historisch, statistisch und geographisch geschrieben. Gedruckt im Jahr 1807, стор. 291—295.

²³ ЦДІА СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 986, 1006, 1016.

²⁴ «Dziennik Rządowo-ekonomiczno-handlowy», 1790, № 5, таблиця після 492 стор.; ЦДВІА СРСР, ф. військово-вченого архіву, спр. 18653.

* Церковно-адміністративна округа в уніатській церкві. Аналогічна протопопії.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 850, 851, 861, 862.

** Переписи населення, здійснювані австрійською адміністрацією для його оподаткування й рекрутських наборів.

²⁶ B r a v e r. Назв. праця, стор. 25—30.

²⁷ Львівська державна наукова бібліотека, відділ рукописів, колекція Чоловсько-го, № 2331.

²⁸ B r a v e r. Назв. праця, стор. 20.

²⁹ Львівський музей українського мистецтва, колекція рукописів, № 633.

³⁰ Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie zusammengestellt von der K. K. Direktion der administrativen Statistik, Neue Folge, III, Band, Wien, 1861, стор. 112.

³¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, колекція Лазаревського, № І — 58074; В. Г. Рубан. Назв. праця, стор. 7—67; А. Ф. Шафонський. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г., К., 1851, стор. 73—85. Дані по Воронежській губернії опрацьовано на основі матеріалів, наданих В. М. Кабузаном. Джерела для Буковини та Закарпаття — на основі монографій Historische Geographie von Mitteleuropa von Prof. Dr. Konrad Kretschmer. München und Berlin, 1904, стор. 613—616; І. І. Шулъга. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст., Ужгород, 1962, стор. 24. Джерела по інших землях України вказані в тексті.

ШУКАЧІ СКАРБІВ (ЛЕГЕНДИ І ДІЙСНІСТЬ)

«Вже декілька років у Смоленській області на Стоячому озері ведуться пошуки «скарбу Наполеона» — скарбу, який нібито був схований ним під час втечі із Москви. На озері зараз розпочали роботи електророзвідувальний загін Воронежської геофізичної експедиції, сейсмокаротажний загін із Калуги та аквалангисти — члени морського клубу при Московському авіаційному інституті»¹. Це повідомлення промайнуло на сторінках газет влітку 1967 року. Виявляється, що скарбошукачі не перевелися і займаються полюванням за скарбами і у наш час. Тільки шукають вони, застосовуючи найновішу техніку. Куди вже Бонавентурі з його примітивним знаряддям! Читач, звісно, пам'ятає цього невдачу-скарбошукача, про якого один із героїв комедії І. К. Карпенка-Карого «Сто тисяч» говорив: «Наче і розумний, а дурний. Тридцять літ шукає кладів і голий став, як бубон, бо все на кладах, кажуть, прокопав»².

З давніх-давен блукають по світу шукачі скарбів. Люди різних професій і віку, групами і поодинокі розшукують барила із золотом, перли і самоцвіти, мішки з монетами, коштовні ланцюги, словом, усе, що в їхній уяві об'єднується під поняттям «скарб».

1857 р. у Києві була видана, так би мовити, енциклопедія фольклору українських шукачів скарбів. Укладач її Микола Сементковський писав у передмові: «Слово скарб для українців магічне, тут постійне коло мрій, розмов, переказів, тісно пов'язаних із захованням та відшукуванням скарбів. Пристрасть українського народу до скарбів і породила величезну кількість народних повір'їв, про які час від часу і наче мимохідь писали етнографи і дослідники побуту українського народу»³.

Українська народна творчість одна з найбагатших на «скарбову» тематику. Та й взагалі важко знайти у світовому фольклорі, особливо у слов'янському, більш поширений сюжет, ніж скарбошукацтво. У десятках тисяч казок, легенд, переказів, пісень, що і досі передаються з уст в уста, розповідається про заховані колись скарби та про пригоди тих, хто за ними полював. Передача таких історій із покоління в покоління надає їм багатого оформлення у вигляді драматичних, а часто і фантастичних аксесуарів, пов'язаних із захованням та відшукуванням скарбів.

Відомості про скарби та людей, що їх шукали, зберегли також авторитетні історичні джерела, причому починаючи з давніх часів. Більшість цих згадок непрямі, але вони досить ясно говорять про те, що на Україні закопували скарби ще у глибоку давнину. У відомому «Поученні» київського князя Володимира Всеволодовича Мономаха, яке датується, приблизно, 1117 р., читаємо: «И в земли (багатства.— М. К.) не хороните, то ны естъ велик грех»⁴. Отже, закопування скарбів було настільки поширеним явищем, що Мономах назвав його поряд з іншими найголовнішими вадами тогочасного суспільства.

Важко відповісти на запитання, чому суспільна думка давнини, виразником якої у даному разі виступає Мономах, засуджувала закопування скарбів. Можливо, якоюсь мірою на це може відповісти «Києво-Печерський патерик», джерело початку XIII ст., у якому сказано: «Не збирайте собі скарбів на землі, де злодії підкопують і крадуть»⁵. У даному випадку зацікавлює не факт церковного осуду сріблोलобства (здебільшого нещирий, про людське око), а оце «підкопують», яке свідчить, що на Русі цінності часто закопувались у землю. Одночасно ми бачимо, що вже у ті далекі часи існували не тільки люди, які ховали скарби, але і професіональні шукачі скарбів. У «Києво-Печерському патерику» вміщена також цікава історія про монаха-скарбошукача, цінна перш за все конкретністю розповіді та подробицями.

Печерник Федір прийшов на вказане йому «у видінні» місце, почав копати і знайшов скарб: величезну кількість золота, срібла та цінного посуду. Проте з'ясувалося, що цей скарб посланий «дідьком», який вирішив спокусити бідного монаха. Богобоязливий Федір викопав глибоку яму і заховав знахідку. Однак про неї довідався київський князь Мстислав Святополкович, схопив монаха і почав вимагати, щоб той вказав місце, де заховав скарб. Монах відповів: «Так, я знайшов скарб, і він схований мною у печері». На запитання князя, чи багато там золота, срібла й посуду, Федір відповів: «Ця печера була місцем схованки у варягів і насправді посуд там латинський (тобто, західноєвропейський, може дійсно варязький або італійський чи німецький.— М. К.). Тому ця печера й нині зветься варязькою. Золота й срібла там

¹ «Известия», 26 липня 1967 р.

² І. Карпенко-Карий. Вибрані п'єси, К., 1964, стор. 184.

³ Запорожская рукопись, указывающая, в каких именно местах и какие сокрытыклады гайдамаками и местными жителями. Издана Николаем Сементковским, К., 1857, стор. V.

⁴ Повесть временных лет, т. I, М., 1950, стор. 157.

⁵ Киевопечерский патерик по древним рукописям в переложении на современный русский язык, К., 1870, стор. 96.

незліченна кількість». Проте місце схованки Федір відмовився назвати, вдавши ніби забув його(!).

Така відповідь роз'юшила князя, розпаленого коштовністю скарбу. Він схопив монаха, повелів закувати йому ноги й руки і три дні не давати ні хліба, ні води. Але Федір уперто стояв на своєму: «Не знаю, куди закопав скарб». Тоді Мстислав піддав його жорстоким катуванням, що красномовно спростовує теорію про повагу до церкви у ранньофеодалному суспільстві. Князь палив Федора на вогнищі, а монаха Василя, якому Федір відкрився, прострелив стрілою з лука. Обидва монахи вмерли у муках, але таємниці не виказали⁶.

Якщо відкинути містичне оформлення цієї легенди (видіння, дідько та ін.), ситуація виглядає зовсім реальною. Відомо, що за тих часів князі й великі феодали охоче хизувалися своєю побожністю і не минали нагоди демонструвати її, але водночас заздро поглядали на багатства церкви. І не тільки поглядали, але й при нагоді запускали руку до церковної казни.

З часів раннього середньовіччя до нас дійшли тільки деякі легенди про скарби та скарбошукачів. Писані пам'ятки того часу нечисленні. Основну масу їх складають літописи та життя святих, тобто офіційна література, в якій автори, як правило, описували війни, князівські діяння, подвиги святих, різні чудеса, що мали ілюструвати прояв «божественного провидіння». А історія про скарб, знайдений монахом Федором, потрапила до «Киево-Печерського патерика» тільки як ілюстрація того положення, що навіть князеві не можна піднімати руку на слугу церкви: далі у джерелі розповідається, що Мстислав Святополкович загинув від тієї самої стріли, якою він уразив монаха Василя, спільника Федора. Перед смертю князь буцімто зрозумів, що його спостигла кара божя.

Безліч народних переказів про скарби давнини до нашого часу не дійшли. В XIX ст., коли починають систематично записувати народні пісні, казки, легенди, прислів'я, перекази, виникає писана література українського фольклору, про багатство якого на сюжети, пов'язані із захованням та відшукуванням скарбів, ми вже згадували. При читанні легенд та переказів про скарби вимальовується певна система побудовання фольклорного оповідання. Спробуємо систематизувати ці перекази з допомогою прикладів з української народної творчості.

* * *

Народні перекази та легенди найчастіше пов'язують заховання скарбів із запорожцями та гайдамаками. Ось приклад легенди, записаної на території сучасної Запорізької області в кінці минулого століття: «Колись у Сагайдачнім був такий ліс, що не видно було і скель... Ще діди нам розказували, що на скелях і біля них жили запорожці... На середній скелі, кажуть, є скарб Сагайдаків*, він десь під камінням, а на Дурній скелі — там жило товариство, дванадцять козаків, і вони заклали там дванадцять скарбів... На тих скелях і скрізь по балках в Сагайдачнім єсть до пропасти козацьких грошей, та не всякому вони судились»⁷. Або в іншій легенді: «Скарби найбільше ховали запорожці... Найбільше всього, кажуть, козаки закопували гроші на могилах, по балках, під дубами і на островах»⁸.

Поряд із запорожцями, приховувачами скарбів народні твори називають і гайдамаків: «В Умані, де застали гайдамаків (йдеться про Коліївщину 1768 р. — М. К.) на тому місці, де вони стояли у діброві кошем, там, дивись, на одному корені три дуби; то підкопалися під дуба, наскільки можна було дістати, і підсунули казан із грошима під корінь прямо»⁹. Або: «За Білою Церквою у степу корчма, то у прирубнику п'ять тисяч сховали, і гайдамаки корчму спалили»¹⁰. Як і запорожці, гайдамаки боролись за волю народну, і були улюбленими героями фольклорних творів — легенд, пісень, дум, переказів і серед них найбільш поширених про скарби.

Один із розділів народної літератури про скарби складає низка історій про великі цінності, заховані відомими історичними особами. Історики та етнографу Д. І. Яворницькому показували в кінці минулого століття на Дніпрі, біля містечка Мішурина, камінь із викарбуваною на ньому літерою «М» і запевняли, ніби воне означає ініціал Мазепи і що саме на тому місці останній переправлявся разом із Карлом XII, тікаючи після поразки під Полтавою. Оскільки переправити всі свої цін-

⁶ Киевопечерский патерик..., стор. 135, 138, 143, 144.

* Козак Сагайдак — один із улюблених персонажів українського фольклору.

⁷ Запорожские и гайдамацкие клады. Малорусские народные предания, повести и рассказы, собранные в Екатеринославле Я. П. Новицким. 1873—1906. Александровск, 1908, № 66.

⁸ Там же, № 61.

⁹ Запорожская рукопись, стор. 3.

¹⁰ Там же, стор. 15.

ності Мазепа не мав змоги, він наказав кинути скрині із коштовностями й грішми у воду¹¹. Чи не правда, легенда про Мазепин скарб, мов близнюк, нагадує легенду про «скарб Наполеона», наведену на початку нашої розповіді?

Дуже часто безіменні автори фольклорних розповідей про скарби пов'язують заховання останніх із народними героями: Палієм, Гонтою, Кармалюком. Записана І. Федьковичем гуцульська легенда розповідає, що Олекса Довбуш закопав у горах величезний скарб, у якому стільки золота і срібла, скільки може повезти шістдесят чоней. Та ніхто не знає, де заховано той скарб. Одні кажуть біля Чорногірського озера, інші думають поміж Білоберезкою і Яворовим, поруч каменя з якимись написами, є й такі, котрі твердять, що треба копати під Сокольським. Безліч людей, особливо молоді, шукала той скарб. Починає шукати його бідний хлопець Марко, щоб розбагатіти і одержати можливість одружитися з коханою дівчиною, яку батьки не бажають віддавати за бідняка. Цілий рік копає хлопець у різних місцях Карпат. І вдень, і вночі бачили його із заступом. Нарешті минає рік — строк, даний йому батьком нареченої, — а Марко так і не знайшов скарбу. Дівчина з горя помирає, Марко пропав без вісті; бачили, як Черемошем плив його капелюх. А Довбушів скарб залишився у землі¹².

Значно рідше зустрічаються перекази про скарби, заховані лихими людьми: розбійниками, злодіями та багатіями — у народній уяві романтика скарбошукацтва погано узгоджувалась із убивствами, обманом, крадіжками і нечесно нажитими грошима.

Нарешті, хоча і дуже рідко, народні легенди і розповіді припускають заховання скарбів звичайними, нічим не примітними людьми. У цих випадках розповідь буває буденною, без високого стилю і фантастичних аксесуарів, і врешті виходить щось на зразок: «Близько ясенка той дід таки і ховав з бабою гроші, а хлопець бачив уночі, як вони ховали, бо приходив груші красти»¹³. Відчуваєте різницю між цією і наведеними вище розповідями, хоч би з легендою про Довбушів скарб?

Взагалі приховувачі скарбів займають у розповідях і легендах даної тематики порівняно скромне місце. Головна увага відводиться перипетіям, пов'язаним із приховуванням і потім відшукуванням скарбів.

* * *

Класичним зразком легенди про заховання скарбу може бути наведена нижче. Її записав етнограф Я. П. Новицький поблизу сучасного м. Жданова у 1875 р.

«Вранці, на сході сонця, вибіг ватаг на могилу, став, а тінь так і простяглась на захід. Він тоді загадав копати яму там, де прийшлась тінь голови. Вкопали яму, спустили на цепу казан і поклялись, щоб ніхто не брав, поки вдруге не вернуться з роз'їзду. Далі — засипали гроші землею, посідлали коні й подалися. Через рік стали з'їжджатись. Багато повернулось, а ватага немає, і скарб не взятий і досі. В казані, кажуть, лежать червінці, зверху мідні гроші, а поверх мідних — срібний талар, щоб не цівли. Гроші, кажуть, закопано й затоптано кінями, щоб не знати сліду. Приміта така: як сонце сходить — стань на могилу і дивись на свою тінь; замість місце, де кінчається голова, біжи й копай. Зверху буде залізне кільце, тягни і витягнеш шкварень; копай глибше, а далі — дужка й казан»¹⁴.

У фольклорних легендах та переказах запорізький або гайдамацький скарб майже завжди ховають громадою, дуже часто дванадцять чоловік:

«На степу Неплюєва, біля хутора, є могила Довга, а біля неї запорожці сховали скарб в льоху. Гроші срібні й золоті в барилах, а срібний посуд поставлено біля них. Скарб сховали дванадцять козаків і закликали: «Хто буде один одкопувати, того дощ залле». Пробували копати, так куди там — де візьметься дощ і так і ллє, і так і ллє!»¹⁵. В наведеній легенді зустрічаємось із дуже поширеним фольклорним мотивом — закликаттям. Перед захованням скарб закликали, чаклували над ним, щоб ніхто сторонній не відкопав його. Ось розповідь «очевидця» про те, що трапилось із ним «років вісімдесят тому».

В степу до оповідача, що був тоді малим, під'їхав на баскому коні дід козацького вигляду, з двома пістолями біля пояса. Хлопець поштиво поставився до старого, і той сказав: «Дивись на мене, мені 104 роки і може вже я останній». Потім показав камінь біля могили і додав, що там він разом із запорожцями закопав скарб: «Цей камінь поклало дванадцять чоловік; під ним яма, а в ямі три барила — в одному мідь, в другому срібло, в третьому золото. Гроші заклияті, їх мені без товаришів бра-

¹¹ Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. I, СПб., 1888, стор. 22.

¹² І. Федькович. Довбушев клад, — «Киевская старина», т. 15, 1886, стор. 739—746.

¹³ Запорожская рукопись, стор. 30.

¹⁴ Запорожские и гайдамацкие клады, № 39.

¹⁵ Там же, № 21.

ти не можна, а тобі — друге діло, бери, мов своє». З невідомих причин «очевидець» так і не здобув того багатства¹⁶.

Закляття становлять дуже цікаву рису фольклору, вони являють собою залишки давніх, дохристиянських вірувань. Якщо розглянемо увесь пласт народних оповідань про скарби, то впевнимось у тому, що здебільшого скарби заховані із закликанням. Якими словами були вони висловлені, говориться дуже рідко. Відомо лише, що одні скарби заклинали на певний час, інші — навічно. Приховувачі, особливо лихі люди, часто накликали хворобу або якесь нещастя на того, хто візьме скарб. Ось приклад закликання, записаного на Харківщині у минулому столітті: «Як закопують гроші або як пускають їх у воду, то закликають їх: будьте ви тричі прокляті, прокляті, прокляті. Хто ці гроші візьме, той і сам проклятий»¹⁷. Коли закінчується строк закликання, скарб «дається» шукачеві, або навіть сам виходить на поверхню. З іншого переказу відомо, що у давнину люди закопували скарб при свідках, а зверху клали дошку, на якій крейдою писали закликання.

У разі порушення закликання на винного звалювались різні лиха. Характерна своєю антифеодалною спрямованістю розповідь про те, як закликанний скарб намагався здобути граф Потоцький. Деся поблизу його маєтку біля Бердичева стояла на високій стіні стара башта. Під нею льох, зачинений на дванадцять дверей (зверніть увагу на цифру), а в ньому скарб, що одного разу «дався» бідному чоловікові, який після цього розбагатів. Коли про це дізнався Потоцький, він повелів розкидати башту, аж раптом йому «очі на потилицю вивернуло і в'язи скрутило». Ніяк не міг граф позбутися цієї біди. Лише тоді йому полегшало, коли він розпорядився припинити роботи і відновити вже зруйновану стіну. Відтоді, говориться в кінці легенди, Потоцький більше не зачіпав башти¹⁸.

На людину, яка намагалась здобути закликанний скарб, падала кара. З Волині походить фантастична легенда про пошуки скарбу в старому замку. Одного разу в князівському палаці м. Ізяслава з'явився старець, який запропонував княгині взяти скарб, захований у руїнах замку, поблизу міста. Він попередив, що тільки-но копачі досягнуть мети, почне горіти Ізяслав, а коли увесь скарб буде здобуто, місто згорить ущент. Проте здобуті цінності коштуватимуть утричі більше, ніж збитки від пожежі. Княгиня погодилась. Що їй до страждань населення Ізяслава. Аби власний палац залишився неушкодженим. За допомогою солдатів вона почала розкопувати руїни старого замку. І щоразу, коли починали копати, в Ізяславі спалахувала пожежа, і відразу вищухла, коли роботи припинялись. А старий підганяв копачів. Нарешті, досягли залізних дверей скарбниці. Мов свічка, спалахнуло все місто. Депутація жителів Ізяслава ледве умовила княгиню припинити розкопки, яка і сама збагнула, що має справу із закликанним скарбом. Вона відкликала копачів, після чого пожежа почала слабшати і загальними зусиллями місто було врятоване. Старець безслідно зник, княгиня веліла засипати землею старі руїни¹⁹.

Особливо страшна кара чекала на того, хто зраджував товариство приховувачів скарбу. Біля сучасного м. Запоріжжя Я. П. Новицькому розповідали історію про скам'янілу людину, що височить на одній з козацьких могил. Якийсь гайдамака не дотримав своєї обіцянки — охороняти разом з товаришами захований скарб: «Пішов він на могилу і де став, там і скам'янів. Буде він стояти, поки світ сонця... Біля могили, кажуть, на схід, збоку, сховано гроші, і ніхто їх не візьме, бо зараз скам'яніє, мов той козак»²⁰.

Крізь фантастичну оболонку легенд про закликанні скарби просвічують не тільки стародавні слов'янські вірування: в цих легендах химерно відбилися народні спостереження обставин знахідок скарбів, що, як правило, припадали чомусь на долю не фанатиків-шукачів, які нищпорили (а подекуди і нині нищпорять) у пошуках багатств, а випадкових людей, у чому часом вбачали прояв якихось магічних сил.

(Далі буде)

М. Ф. КОТЛЯР

¹⁶ Запорозжские и гайдамацкие клады, № 24.

¹⁷ Н. Ф. Сумцов. Пожелания и проклятия, Харьков, 1896, стор. 23.

¹⁸ М. Драгоманов. Малорусские народные предания и рассказы, К., 1876, стор. 83.

¹⁹ Заславская легенда, — «Киевская старина», 1898, т. XI, Документы, известия и заметки, стор. 83—85.

²⁰ Запорозжские и гайдамацкие клады, № 36.

ФІЛОКАРТІЯ ЯК ДОПОМІЖНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА

Останнім часом дедалі більшу увагу дослідників привертає порівняно молода, але важлива галузь історичних знань — філокартія¹. Термін філокартія походить від двох слів: грецького «філо» — любов та французького «карт» — картка, листівка. Філокартист — той, хто збирає ілюстровані листівки, а сам вид колекціонування називається філокартією.

Зрозуміло, що видання листівок і філокартія не одне й те саме. Листівки відображають потреби та інтереси суспільства на певному етапі, а філокартія вивчає ці потреби та інтереси через збирання, систематизацію і дослідження листівок.

Особливості дослідження у філокартії єднають її з іншими історичними дисциплінами — нумізматикою, сфрагістикою, дипломатикою. Для визначення невідомих зображень на листівках важливе значення мають додаткові дані — написи на звороті листівок: назви творів, видавництва, прізвища авторів, дати випуску тощо. Але часто друкуються неповні дані, інколи їх зовсім немає. Для визначення відсутніх даних користуються поліграфічними ознаками листівок, якістю паперу, порівнянням з іншими односерійними і однотипними листівками, на яких ці дані вказано. Часто зображення можна встановити по серійних і видавничих номерах, емблемах, абрєвіатурах видавців тощо. Важливе значення при цьому має розташування й кількість ліній в адресній сітці, колір та група друкарського шрифту, зокрема в словах «Поштова листівка», кількість написів на різних мовах, письмові повідомлення з датами, а інколи й описом події, відбитої на листівці, так само, як і поштовий штемпель з датою.

Словом, робота ця істотно не відрізняється від праці історика-дослідника при вивченні історичних (рукописних чи друкованих) документів та від праці мистецтвознавця-дослідника, коли визначаються невідомі художні твори. Оскільки поштові ілюстровані листівки після виконання своєї основної функції продовжують служити, пропагуючи мистецькі твори і поширюючи історичні, географічні, етнографічні та інші знання, люди почали їх колекціонувати.

Збирають листівки наукові установи, бібліотеки. Наприклад, Інститут історії і теорії мистецтв Академії художеств СРСР, бібліотеки московська ім. В. І. Леніна та лєнінградська ім. М. Є. Салтикова-Щєдріна. Мабуть, немає жодного музею, у фондах якого, а часто і в експозиціях, не було б ілюстрованих листівок. Величезна кількість їх скупчується в індивідуальних колекціях.

Перші масові видання поштових ілюстрованих листівок вийшли близько ста років тому у Франції й Німеччині під час франко-прусської війни. Тоді й виникла філокартія. В Росії такі листівки з'явилися у 90-х роках XIX ст.

За змістом зображень усі листівки розподіляються на дві великі групи: художні, на яких надруковано твори мистецтва, та фотонатурні — з фотографічним знімком природи чи явища суспільного життя.

Є листівки репродукційні, що відбивають уже відомі художні твори, та оригінальні, малюнок для яких зроблено спеціально. Як правило, такий малюнок самостійного навантаження в мистецтві не несе. Проте часто він відображає важливу історичну подію. І це має істотне значення для її дослідження.

Звертаючись, наприклад, до історичних сюжетів, художник-реаліст глибоко вивчає дійсність того часу за палеографічними й іншими письмовими документами та за залишками матеріальної культури (предмети домашнього вжитку, одяг, музичні інструменти, зброя). Тому такі твори є вірогідним джерелом в історичних дослідженнях. Досить згадати роботу І. Ю. Рєпіна над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». З допомогою великого знавця Запорізької Січі Д. І. Яворницького художник ретельно вивчив ту епоху. Значення історичних консультацій Д. І. Яворницького Рєпін ставив так високо, що запропонував ученому значну частину гонорару від продажу картини (Яворницький відхилив цю пропозицію). Іншим характерним прикладом може бути робота С. І. Васильківського і М. С. Самокиша над відомим альбомом «Из украинской старины» (СПб., 1900), що його повністю репродукував на листівках львівський видавець Анрейхін. Як свідчить дослідник творчості С. М. Самокиша О. І. Полканов², художник, перш ніж малювати, вивчав українську старовину в музеях і приватних збірках на Україні, в Петербурзі, Кракові, Парижі.

Листівки відтворюють художні твори історичного жанру всіх періодів нашої історії, починаючи від Київської Русі. Це дало змогу зібрати великі філокартичні колекції творів російських і українських художників-класиків, які працювали в істо-

¹ «Вопросы истории», 1964, № 2, стор. 49.

² А. И. Полканов. Николай Семенович Самокиш, Симферополь, 1960, стор. 36.

ричному жанрі.— І. Ю. Репіна, В. В. Верещагіна, В. І. Сурикова, В. О. Серова, С. І. Васильківського, С. М. Самокиша, А. А. Ждахи, О. Г. Сластіона, Ф. С. Красицького, О. Х. Новаківського, М. І. Івасюка, Є. Турбацького та сучасних українських художників — В. І. Касіяна, М. І. Хмелька, М. Г. Дерегуса, О. А. Хмельницького, О. Г. Данченка, В. С. Куткіна та інших.

1960 р. вийшла добірка «Рисунки на темы русской истории» як посібник з історії СРСР. Такі видання допомагають глибшому і ширшому пізнанню історії народів нашої країни.

Не менш важливе значення листівок, що відтворюють стародавнє українське мистецтво — «парсуни», картини невідомих митців, твори художників XVII—XVIII ст. Леонтія та Олександра Тарасевичів, Івана Щирського, Никодима Зубрицького, Івана Мигури, Діонісія Синкевича та інших.

Фотонатурні листівки відображають майже всі куточки нашої планети і людей, які її населяють: мальовничі краєвиди, ріки, моря, села та міста, працю і побут людей — все, що стосується природи, життя й діяльності людства з кінця XIX ст. і до нашого часу. Чимало є фотопортретів видатних громадських діячів — письменників, учених, полководців, композиторів, художників, акторів. До фотонатурних листівок відносяться і так звані документальні листівки, що фіксують різні історичні події: демонстрації, мітинги, страйки, вуличні барикади, картини воєнного часу, урочисті збори тощо. Такі листівки дають змогу з'ясувати дати й учасників окремих історичних подій, краще висвітлити окремі факти з біографій видатних людей тощо.

У брошурі ленінградського філокартиста М. С. Тагіна «В поисках необычного» (Л., 1962) наводяться цікаві факти використання листівок в історичних дослідженнях. Весною 1917 р. В. І. Ленін, А. В. Луначарський та інші більшовики виступали перед солдатами і робітниками в приміщенні петроградського цирку «Модерн». Пізніше будівля цирку згоріла і довго не могли знайти, який же вона мала вигляд. Допомогла листівка з колекції Тагіна. Вона була репродукована в книзі «Петроградские большевики и Октябрьская революция» (Л., 1957, стор. 91), у ряді журналів і газет.

Завдяки листівкам збереглися зображення окремих місць, пов'язаних з ім'ям В. І. Леніна: вигляд вулиці з будинком, де жила сім'я Ульянових у дореволюційному Симбірську, одна з тюремних камер, у якій перебував Володимир Ілліч, та ін.

В газеті «Радянська культура» від 30 квітня 1960 р. повідомлялося, що М. С. Тагін на прохання історичної комісії ЦК Комуністичної партії Франції надіслав у Париж понад півтори сотні фотографій з листівок про революційні події у Франції та Росії.

Листівки дають змогу уявити бурхливі революційні події Великого Жовтня в Росії, побачити портрети перших червоногвардійців і т. д.

За допомогою листівок з'ясовують вірогідність відображень тих чи інших історичних осіб. Таким способом мені, наприклад, вдалося встановити справжню зовнішність народного героя У. Я. Кармалюка.

Багато цікавих відомостей, що їх можна часто почерпнути лише з листівок, пов'язані з іменем Т. Г. Шевченка, зокрема зовнішній вигляд його могили та музейних приміщень на Чернечій горі. Листівки розповідають про пам'ятники Великого Кобзаря в різних країнах світу, місця, пов'язані з його життям тощо. До 150-річчя з дня народження Тараса Григоровича Московське товариство колекціонерів організувало виставку шевченківських листівок, яка засвідчила, що філокартія — одне з джерел у шевченкознавстві.

Особливе значення мають ілюстровані листівки в краєзнавстві. Це підтвердила Подільська історико-краєзнавча конференція, скликана восени 1965 р. в Кам'янці-Подільському. Історики-краєзнавці з чотирьох подільських областей, вчені з Києва, Ленінграда й зарубіжних соціалістичних країн заслухали доповідь «Філокартія як джерело краєзнавства Поділля». Під час обговорення її учасники конференції висловили думку про те, що філокартія відкриває нову невідому сторінку в краєзнавстві. На матеріалах моєї колекції було організовано велику виставку «Поділля в листівках».

Ілюстровані листівки залишилися головними свідками вигляду українських міст і сіл від кінця XIX ст. до початку Великої Жовтневої соціалістичної революції. У справі дослідження історії міст і сіл Української РСР ілюстровані листівки органічно доповнюють історичні документи та праці, матеріали етнографічних експедицій, допомагають вивчати період розвитку капіталізму в Росії, зокрема на Україні, та виникнення нової соціалістичної формації.

Листівки з видами дореволюційних міст представлені в експозиціях історико-краєзнавчих музеїв Полтави, Херсона, Вінниці, Умані, Івано-Франківська та ін. З історико-краєзнавчого боку дуже повчально зіставити листівки дореволюційних випусків і сучасних. На місці старих вулиць, площ, базарів і ярмаркових пустирів — нові багатоповерхові будинки й архітектурні споруди, широкі міські магістралі, новий транспорт, у колгоспних селах — великі кам'яні споруди ферм, майстерень, нові добротні хати колгоспників. Міський і сільський ландшафт невідомо змінюється.

Цінними є листівки, що зберегли для нас вигляд історичних пам'яток, яких уже немає або які руйнуються і вже приречені на загибель. Завдяки листівкам, випущеним 1900 р. кам'янецьким видавцем М. Греймом, ми маємо уявлення про старовинні польські фортеці й замки на Поділлі (в сс. Панівці, Чернокозинці, Жванці, Сатавові та ін.).

Значна кількість ілюстрованих листівок зафіксувала побутове і виробниче життя робітників і селян дореволюційного часу: трудівників різних професій, часто в процесі праці з примітивними знаряддями в руках (кайлами, молотами, ціпами, серпами і косами, біля ручних жорен тощо). Трапляються і зовсім дивовижні, на наш погляд, картини, як, наприклад, «Обід робітників» (видання Лубенського музею Скаржинської): близько десяти сільських поденників черпають страву з корита.

Чимало листівок на історичну тематику мають допоміжне значення в дослідженні різних питань історії України. Перш за все, слід згадати 12-серійне видання (близько 200 листівок) Київського товариства «Друкар» та Галицької накладні в Коломиї в 1910—1914 рр. з зображенням українських старожитностей XVII—XIX ст.: портрети представників різних станів українського суспільства XVII—XVIII ст., різьба по дереву, старовинні ікони, народне малярство, штихи (друкована графіка з стародруків), сницарство, шитво і тканини, кераміка, архітектура та металеві вироби. На листівках зазначених серій відбито матеріали фондів і експозицій багатьох дореволюційних музеїв та бібліотек, а також приватних збірок. Для дослідника історії культури УРСР цей філокартичний матеріал має неабияке значення.

Цікаві серії листівок львівського видавця Анрейчина і берлінського видання «Українське мистецтво в кольорах», що відбиває малюнки з уже згадуваного альбому С. І. Васильківського і М. С. Самокиша. Альбом давно став бібліографічною рідкістю, листівки трапляються частіше. Вони розповідають про типи козаків, старшини, посполитих, козацькі походи і битви, побутові сцени, зброю, одяг, речі домашнього вжитку та ін. Всі малюнки виконано на високому художньому рівні визначними митцями, і цей матеріал, мабуть, найбільш художньо і документально ілюструє життя українського суспільства XVII—XVIII ст.

Подіям гайдамацького руху на Поділлі в першій третині XVIII ст. присвячена серія листівок з акварелей А. А. Ждахи, виданих товариством «Час» у Києві на початку XX ст. Вони цікаві тим, що донесли до нас суспільні відносини того часу, події, пов'язані із зрадою Сави Чалого. Листівки показують мужні образи народних месників Гната Голого, Гордія Гриви, Верлана та ін. Художник користувався фондами Одеського та інших музеїв.

Велика серія ілюстрацій до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» художника О. Г. Сластіона, видана Яковом Оренштайном у Коломиї в 1910 р., характеризує гайдамаччину. У виданні Оренштайна побачили світ серії листівок про запорізьку старовину: турецькі галери та козацькі «чайки» і «дуби», краєвиди місць, де у давнину стояли козацькі коші, види Дніпрових порогів тощо.

Там же, в Коломиї, в 1902—1903 рр. місцевий видавець М. Білоус випустив 4 серії листівок (понад 50 назв) з портретами українських і російських громадських діячів, письменників, полководців, учених та ін.

Необхідно відзначити також серії історичних листівок, випущених дореволюційним видавництвом «Українська старовина», що донесли до нас портрети українських гетьманів, виконаних переважно за їх життя відомими і невідомими митцями. Це портрети Богдана Хмельницького (з гравюр голландських граверів Гондїуса, Вауманса і Мейсенна) та інших гетьманів.

Із закордонних видань варто назвати серію листівок «Народна історія України від початку до останніх часів», що вийшла у Празі на початку XX ст. На окремих листівках показано «Похід Хмельницького з Тугай-Беем» Ю. Коссака, «Чорна рада Брюховецького», «Напад на Триліси» невідомих авторів та інші картини.

Під час громадянської і Великої Вітчизняної воєн листівки служили дійовою зброєю в боротьбі з ворогами радянського народу.

В післявоєнні роки видавництво образотворчого мистецтва випустило не одну добірку листівок на історичну тематику. Зокрема, за листівками підбірки «Київський державний історичний музей» (К., 1956, 18 листівок) можна простежити шлях нашого народу протягом віків, починаючи від стоянок первісної людини на місці Києва і перших повстань на Русі проти феодалів у XII ст. до Великої Вітчизняної війни.

Останнім часом видавництво «Мистецтво» випустило комплект листівок з творів О. Г. Данченка «Народні герої України», великий комплект гравюр В. Я. Чебанника «Класики української літератури», досить повну добірку «Архітектурні пам'ятки України» (від споруд часів Київської Русі — до кращих сучасних архітектурних зразків), комплект «Софія Київська» за малюнками Ю. І. Химича та ін. Але слід значно більше видавати таких комплектів, оскільки праці радянських митців, репродуковані на листівках, служать засобом поширення історико-наукових знань серед народу.

Довертаючись до надрукованого

КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ З ПРИВОДУ СТАТТІ «В. І. ЛЕНІН І М. М. КОЦЮБИНСЬКИЙ»¹

В. І. Ленін якось зауважив, що писати історію, «ґрунтуючись не на фактах, а на тому, що приємно для особи історика..., це просто забавне хлоп'яцтво»². Це висловлювання мимоволі приходить на пам'ять, коли читаєш згадану статтю.

Нема потреби доводити, наскільки важливим є висвітлення ролі В. І. Леніна в історичній долі України, в тому числі у житті й діяльності кращих людей українського народу. Важливість цього очевидна. Але очевидне і те, що кожний, хто береться за цю справу, мусить поставитися до неї з почуттям високої відповідальності, прагнути до справді наукового, об'єктивного дослідження питань обраної теми. Тут особливо нетерпимий примітивізм, спрощеність, суб'єктивізм, відхід від фактів — основи будь-якого історичного дослідження. На жаль, саме на все це хибує стаття С. Г. Лаврова.

Усякий науковий пошук заслуговує на безумовне схвалення і якнайуважливіше заохочування. Опублікувавши в свій час матеріали спогадів Й. Г. Дроздова про зустріч М. М. Коцюбинського з В. І. Леніном у М. Горького на Капрі, І. М. Коцюбинська зробила цінний вклад у вивчення теми «Ленін і Коцюбинський»³. Наші знання в цьому питанні збагатилися. Що ж нового вніс С. Г. Лавров своєю статтею? На жаль, незважаючи на безперечно значні зусилля, йому не вдалося досягти цього. Його твердження здебільшого «ґрунтуються» на припущеннях, здогадках: Ленін «не міг не звернути увагу...» (на оповідання Коцюбинського); «мабуть, Леніну було відомо...» (стор. 16); Ленін «не міг також не звернути увагу...» (стор. 21) та ін.

Сміливі наукові здогадки, що випливають з аналізу і співставлення документів, фактів, обставин, серйозно допомагають в дослідженні будь-якого питання. Але «здогадки», що їх так щедро розкидав по статті автор, викликають лише подив. Йому, наприклад, здається, що коли в якомусь номері якогось журналу надрукована стаття одного автора, то це вже достатній аргумент для висновку, що даний автор «напевне вже знав» авторів інших творів, надрукованих у цьому виданні. Саме в такий спосіб, на думку С. Г. Лаврова, підтверджується факт знайомства Леніна з творчістю Коцюбинського, оповідання якого «Для загального добра» і ленінська стаття «Відповідь п. П. Нежданову» були видруковані на сторінках одного й того ж номера журналу «Жизнь». Коцюбинський, пише автор, «не міг пройти повз статті Леніна, так само як Ленін не міг не звернути увагу на це оповідання письменника» (стор. 15—16). Таким же спрощенням є й намагання автора довести, ніби ці два твори «перегукуються своїм соціальним напрямом».

Далі, на думку С. Г. Лаврова, реферат М. Коцюбинського про Ів. Франка (1908 р.) «був своєрідним відгуком на піклування Леніна про українського письменника...» (стор. 22). На якій же підставі автор висуває таке твердження? А на тій, що «оскільки Ленін з повагою ставився до Франка». Штучним є твердження, що аналіз творчості Ів. Франка, даний в рефераті Коцюбинського, «перегукується з багатьма ленінськими ідеями та положеннями» (там же).

¹ С. Г. Лавров. В. І. Ленін і М. М. Коцюбинський, «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 15—24.

² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 423—424.

³ І. Коцюбинська. Зустріч з Леніном. Нова сторінка з біографії М. Коцюбинського, «Літературна Україна», 20 квітня 1962 р.

Відомо, що М. М. Коцюбинський за політичними поглядами був революційним демократом. З цих позицій він виступав і в своїй громадсько-політичній діяльності, і в художніх творах. С. Г. Лавров, ігноруючи загальновідомі факти або виявляючи легковажне ставлення до них, намагається настільки «зблизити» письменника з Леніним і більшовиками, що в статті зовсім зникає межа між революційно-демократичною і революційно-соціал-демократичною, більшовицькою ідеологіями, а Коцюбинський зображується як письменник, у якого «напрочуд щасливо збіглися творчі удачі з ленінським трактуванням багатьох важливих питань», як діяч, що відгукувався «на заклики РСДРП, В. І. Леніна», «палко» зустрічав більшовицькі лозунги і, навіть «гостро виступав проти меншовицької тактики» (стор. 19).

Щоб довести це, автор статті «по-своєму» тлумачить факти з творчої діяльності письменника. Так, образ типового ліберала Чубинського, яскраво змальований Коцюбинським у новелі «Сміх», С. Г. Лавров видає за образ меншовика і як висновок, зазначає, що нібито письменник «гостро виступив проти меншовицької тактики Чубинського» (стор. 19—20). Дослідник не замислюється над складністю питання. Адже в той час (1906 р.) меншовики в таких селянських районах, яким була Чернігівщина, представляли РСДРП — найреволюційнішу партію в країні. Чернігівська організація РСДРП на той час (та й пізніше) перебувала під впливом і керівництвом меншовиків. Чи ж логічно, щоб революційний демократ Коцюбинський виступав, та ще й гостро, проти тактики (хоч би і меншовицької) РСДРП?

Припустимо, що автор статті справді по-новому прочитав новелу «Сміх» й має підстави по-своєму трактувати згаданий образ. Але елементарним обов'язком у такому разі є доведення свого новаторства й помилковості протилежних думок, що здавна склалися в цьому питанні й які знайшли відображення в наукових працях про життя і творчість М. М. Коцюбинського.

Ненауковість дослідницьких прийомів автор демонструє, висвітлюючи й інші питання. Так, С. Г. Лавров з'ясовує, хто був автором замітки про М. М. Коцюбинського в «Искре»*. Він вважає за «маловірогідні» припущення, висловлені іншими дослідниками, зокрема тими, які вважають автором кореспонденції чернігівського соціал-демократа Й. Г. Дроздова. «Нам здається вірогіднішим,— пише С. Лавров,— що таку кореспонденцію міг написати більшовик М. І. Подвойський, зв'язаний великою дружбою з Коцюбинським» (стор. 16).

Які ж аргументи висуває С. Лавров на користь такої думки? По-перше, говорить він, Подвойський «в ті роки стояв ближче до Коцюбинського, ніж Дроздов. Подвойський і Коцюбинський довгий час співробітничали в Архівній комісії, навіть були обрані до неї в один день — 14 вересня 1902 р.» (стор. 17). По-друге, «слід врахувати,— зазначає автор далі,— що в ті роки[†] (!— О. Ю.) між більшовиками і меншовиками точилася гостра ідейна боротьба і Подвойський стояв ближче до «Искры» та її організатора і керівника В. І. Леніна, ніж меншовик Дроздов» (стор. 17).

Ці твердження нічого спільного не мають з науковою аргументацією. Автор їх відходить від історизму, ігнорує факти. Насправді, чи міг юнак, семінарист Подвойський бути ближчим до Коцюбинського, ніж його одноліток Дроздов, який довгі роки співробітничав з письменником у Чернігівській земській управі і зберіг дружні відносини з ним і в подальші роки, про що свідчать спогади Дроздова. Сам автор статті пише про Дроздова як про найближчу до письменника людину (стор. 23).

Далі, чи міг Подвойський (на час перебування в Чернігові ще не член РСДРП і не зв'язаний з «Искрой») бути ближчим до «Искры» (отже і до Леніна), ніж Дроздов — член РСДРП, іскровець, один з провідних діячів Чернігівської соціал-демократичної організації, активний кореспондент ленінської «Искры»?

* Мова йде про кореспонденцію з Чернігова, надруковану в «Искре» № 27, 1 листопада 1902 р. Важливо нагадати, що кореспонденція не була спеціально присвячена історії службових поневірянь М. М. Коцюбинського. Це був політичний виступ чернігівських іскрівців з викриттям земської ліберально-монархічної буржуазії, її підлабузництва і угодовства перед місцевими царськими сатрапами та їхнім свавільством. Як ілюстрація цього в кореспонденції розказано про службові поневіряння М. М. Коцюбинського.

Чи не ясно вже з цього співставлення фактів, що найімовірнішим автором згаданої кореспонденції в «Искре» був саме Й. Г. Дроздов⁴.

Та найкурійознішим у міркуваннях С. Г. Лаврова щодо цього є те, що він забуває про «дрібничку», а саме про те, що М. І. Подвойський, задовго до того як в «Искре» з'явилася кореспонденція про М. М. Коцюбинського, залишив Чернігів. Виключений з семінарії на початку 1901 р., він виїхав у Ярославль, де продовжував навчання в юридичному лицейі і де в серпні того ж року вступив до місцевої організації РСДРП⁵.

Отже, досить звернутися до фактів і елементарно-логічного мислення, щоб усе стало на свої місця: М. І. Подвойський не був і не міг бути автором згаданої кореспонденції в «Искре»; він не міг співробітничати з М. М. Коцюбинським у Чернігівській архівній комісії; він не був і не міг бути ближчим до письменника, ніж Й. Г. Дроздов.

Переслідуючи все ту ж мету — зблизити письменника з РСДРП, В. І. Леніним і більшовиками, автор статті висловлює безпідставні твердження щодо М. М. Коцюбинського в зв'язку з IV (Об'єднавчим) з'їздом РСДРП. С. Г. Лавров стверджує, наприклад, що письменник, зацікавлений аграрним питанням, ніби «жадібно стежив за його обговоренням» на з'їзді (стор. 21). Просто неймовірно, щоб історик міг отак осучаснювати минуле. Зникає історична обстановка, за якої проходив з'їзд, умови, за яких обиралися делегати на нього, і взагалі вся та атмосфера глибокої нелегальності і суворої конспірації, в яких проходили скликання й робота партійних з'їздів у дореволюційній Росії. Автор не замислюється над тим, звідки, за якими матеріалами, за якою інформацією письменник міг «жадібно стежити» за обговоренням на з'їзді аграрного питання. Користуючись такою сумнівною методологією, можна пріписати письменникові все, що тільки побажається авторові, і «розгадати» навіть те, про що він і не мислив.

Далі С. Г. Лавров стверджує, що делегатами від Чернігівської організації РСДРП на з'їзд були «більшовик Суворов (Борисов) і меншовик Дроздов» (стор. 20). Насамперед зауважимо, що згідно з нормами представництва (один делегат від 300 членів партії⁶), Чернігівська партійна організація налічувала на той час близько 300 членів і могла послати лише одного делегата⁷. Перебуваючи під впливом меншовиків, вона й делегувала одного з провідних своїх членів Й. Г. Дроздова, який виступав на з'їзді під псевдонімом Канарейкін⁸.

Що ж до делегата С. А. Суворова (Борисова), то це далеко не так ясно, як здається авторові. Наприклад, упорядники іменного покажчика до 12-го і 13-го томів «Полного собрания сочинений» В. І. Леніна зазначають, що Суворов (Борисов) був делегатом на IV з'їзді РСДРП від Туркестанської партійної організації⁹. Припустимо, що це — неточність. Але ж і в протоколах з'їзду нема матеріалів про те, що він, Суворов, був делегатом від Чернігівської організації РСДРП. Він був присутній і виступав на з'їзді як один з доповідачів з аграрного питання, але в матеріалах про

⁴ Тут не місце більш докладно заглиблюватися в це питання. Але не можна погодитися з міркуваннями про те, що автором згаданої кореспонденції був М. М. Коцюбинський. (Див. З. Х. Коцюбинська-Єфіменко. Михайло Коцюбинський. Життя і творчість, К., 1955, стор. 76, 78; Н. Л. Калиниченко. Михайло Коцюбинський. Життя і творчість, К., 1956, стор. 76—77; С. О. Ктитарева. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959, стор. 361, 363). По-перше, не міг письменник сам про себе писати в такій справі, а, по-друге, автор кореспонденції був не тільки політично досвідченим публіцистом, але й добре обізнаним із законодавством про губернські установи, про права і функції губернаторів і земств, з порядками в Чернігівській адміністрації.

⁵ Й. Лейберов. Пламенный солдат революции (Н. И. Подвойский), М., 1962, стор. 10.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 284.

⁷ В. Щербakov. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині, вид-во «Пролетар», Харків, стор. 165.

⁸ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 540, 657 та ін.

⁹ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 12, 13, відповідно стор. 549, 557.

делегатів ні з вирішальним, ні з дорадчим голосом не значиться. В численних голосуваннях на з'їзді він не брав участі¹⁰.

Основне «навантаження» в своїй штучній побудові автор поклав на Суворова. Але ж не слід перебільшувати більшовизм цього діяча, який не був послідовним більшовиком-ленінцем ні на IV з'їзді, ні пізніше, а в 1910 р. взагалі відійшов від партії¹¹. А крім цього треба ще довести, що Суворов після з'їзду був в Чернігові. Це дуже сумнівно, враховуючи його активну участь в боротьбі, що незабаром розгорнулася на філософському фронті, в якій він виступив одним із авторів горезвісного антимарксистського збірника «Очерки по философии марксизма».

С. Г. Лавров торкається і цього питання. Але і тут проявляє таке ж легковажне ставлення до фактів. Розповідаючи про зустріч М. М. Коцюбинського з В. І. Леніним на Капрі у М. Горького, автор пише: «Є підстави вважати, що розмова велась і з питань філософії. Адже Суворов (Борисов) з Чернігова був емпіріокритиком» (стор. 23). Про те, що під час перебування Леніна на Капрі були розмови з питань філософії, відомо і тут нема чого гадати. Але твердження, ніби такі розмови відбувалися через те, що, мовляв, «Суворов (Борисов) з Чернігова був емпіріокритиком» — є перебільшенням, натяжкою. По-перше, як зазначав В. І. Ленін, Суворов не був «не емпіріомоніст і не емпіріокритик»¹², а, по-друге, його незрілі і плутані думки з питань філософії не могли стати предметом розмов у Горького хоча б тому, що там були головні фігури емпіріокритицизму¹³, справжні «жреці літератури і жреці філософської думки», як свідчив сам Коцюбинський¹⁴.

Ось ще один приклад авторського перебільшення. С. Г. Лавров пише: «Незабутня зустріч з Леніним ще більше наблизила М. М. Коцюбинського до чернігівського більшовицького підпілля» (стор. 23). Чим же автор обґрунтовує це. Він посилається на якісь «унікальні матеріали» Чернігівського облдержархіву, не говорячи про них конкретно. З дальшого викладу можна зрозуміти, що мова йде про спогади, в яких ніби стверджується, що в 1911—1912 рр. на квартирі письменника «відбувалися нелегальні збори..., зберігалась нелегальна бібліотека чернігівської організації більшовиків». На жаль, цих «унікальних матеріалів» зовсім недостатньо для визначення такого твердження за дійсність. У піднаглядного М. Коцюбинського подібного не могло відбуватися, бо це було б виявом найбільшої неконспіративності, і, звичайно, більшовики-підпільники не могли діяти так необачно.

Можна було б вказати і на інші прояви відходу С. Г. Лаврова від історичної правди. Але й наведених прикладів досить, щоб сказати: наміри автора добрі, але спроба зовсім невдала. М. М. Коцюбинський як письменник і як громадський діяч дорогий нам такий, яким він був у дійсності. Будь-які штучні намагання «прикрасити» дійсність межують з фальсифікацією її, завдають чималої шкоди розвитку історичної науки.

Важливість теми і престиж науки змушують одверто сказати про негативне в роботі дослідника-науковця. Це потрібно зробити ще й тому, що в республіці розгортається підготовка до видання історичних праць, присвячених пам'яті В. І. Леніна в зв'язку з наближенням 100-річчя з дня його народження. Отже необхідно піднести відповідальність і науковців, і видавців за справді науковий рівень цієї літератури гідний великого імені.

О. Т. ЮРЧЕНКС

¹⁰ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП, стор. 537—542, 675 та ін.

¹¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 13, стор. 557.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 304.

¹³ М. Андреева. Ленин и Горький. Воспоминания о В. И. Ленине, т. I, М. 1965, стор. 327; В. И. Ленин и А. М. Горький. Письма, воспоминания, документы, М. 1961, стор. 252—253.

¹⁴ Листи М. М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної, К., 1938, стор. 152. Автор статті згадує цей лист М. М. Коцюбинського, але по-своєму препаруючи висловлення письменника, робить висновок, ніби той назвав Леніна «жрецом философской мысли» (стор. 23).

З ПРИВОДУ РЕЦЕНЗІЇ С. І. ВЕКСЛЕРА

В рецензії С. І. Векслера, опублікованій в «Українському історичному журналі» № 4 за 1967 р.¹, дана загалом правильна позитивна оцінка брошури Д. П. Маргуліса «Про педагогічне мистецтво Ілліча». Однак рецензент, обмежившись переважно переказом змісту праці, не дав їй глибокого аналізу. Зокрема, він обходить питання про попередників Д. П. Маргуліса. Проте сам автор брошури посилається принаймні на п'ять статей, у яких досліджується педагогічна діяльність В. І. Леніна у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі в 1903 р., на ряд спогадів та досліджень про лекції і реферати, прочитані В. І. Леніним у Росії та за кордоном. До цього ще слід було б додати, що про партійну школу в Лонжюмо, крім спогадів, на які посилається Д. П. Маргуліс, опубліковано ряд інших статей².

Необхідно уточнити ще один факт. У брошурі Д. П. Маргуліса серед учнів школи в Лонжюмо називається Г. І. Сапельников. Посилаючись на особисту бесіду з ним, автор пише: «Розповідь Г. І. Сапельникова дещо доповнювала уявлення й про методи проведення занять, прийоми, які застосовував Ілліч... Пам'ятає Г. І. Сапельников і учнів партійної школи, особливо запального Орджонікідзе — «Серго», Шварца — «Семена», свого земляка-одесита Семкова — «Сьому» та інших» (стор. 67). Можливо, тут слід би зробити посилання і на спогади Г. І. Сапельникова «На заняттях школи в Лонжюмо»³. Але в такому разі треба мати на увазі, що в протоколі засідання мандатної комісії школи серед прізвищ слухачів Г. І. Сапельникова немає⁴. Крім того, в звіті про роботу школи, написаному у вересні 1911 р. М. О. Семашком — одним з помічників В. І. Леніна по створенню школи, — сказано: «В Одесі ідея партійної школи зустрічає співчуття серед товаришів, але вибори не були проведені»⁵. Г. І. Сапельников міг слухати лекції або виступи В. І. Леніна на рефератах. Але з документів не видно, що він був учнем партійної школи в Лонжюмо.

Вимагає уточнення ще одне положення Д. П. Маргуліса про роботу В. І. Леніна в партійній школі в Лонжюмо. У брошурі Д. П. Маргуліс не вказує, скільки лекцій прочитав В. І. Ленін. Але в статті «Учитель школи в Лонжюмо» він пише: «Володимир Ілліч був основним викладачем у школі. Він прочитав... лекції з політичної економії (30), аграрного питання (10), теорії і практики соціалізму (5). Це були найважливіші заняття, передбачені програмою, в розробці якої Ленін брав активну участь. На прохання учнів Ленін прочитав також три лекції про матеріалістичне розуміння історії, реферат про поточний момент і стан справ у партії»⁶. Наведені цифри щодо кількості прочитаних В. І. Леніним лекцій також потребують уточнення. Автору слід було познайомитися із звітом комітету партійної школи, з якого видно, що В. І. Ленін прочитав з політекономії 29 лекцій, аграрного питання — 12, теорії і практики соціалізму — 12, з матеріалістичного розуміння історії — 3, а також реферат про поточний момент і стан справ у партії⁷. Таким чином, В. І. Ленін прочитав не 48, а 56 лекцій. До того ж ці дані опубліковані в журналі «Исторический архив» № 5 за 1962 р. і в п'ятому виданні творів В. І. Леніна також наведені ці цифри, взяті із згаданого звіту⁸.

А. М. ЧЕРНЕНКО

¹ «Український історичний журнал», 1967, № 4, стор. 139—140.

² П. В. Барчугов. Партійная школа в Лонжюмо, «Ученые записки кафедры истории КПСС», Вып. 4 (38), Ростов-на-Дону, 1958; Б. Малкин, Г. Почебут. Ленинская партийная школа в Лонжюмо, «Пропагандист и агитатор», 1960, № 15; А. Н. Резниченко. Ленинская школа в Лонжюмо (1911 г.), Труды Новосибирского инженерно-строительного института имени В. В. Куйбышева, т. X, Общественные науки, Новосибирск, 1962; Ю. Юров. Ленинская школа в Лонжюмо, «Политическое самообразование», 1966, № 4.

³ «Советская Украина», 1957 р., № 4, стор. 10—12.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 338, оп. 1, од. зб. 36235, арк. 1—3.

⁵ Там же, ф. 436, оп. 1, од. зб. 36811, арк. 5.

⁶ «Народное образование», 1967, № 4, стор. 88.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 436, оп. 1, од. зб. 36811, арк. 12—18.

⁸ В. І. Ленін. ПСС, т. 20, стор. 484—485, «Исторический архив», 1962, № 5.

На допомогу викладачу історії

Вивчення учнями історії своєї вулиці

За шкільними програмами учні вивчають минуле нашої Батьківщини, історію багатьох народів і держав. Проте дуже часто вони не знають того, що відбувалось зовсім поруч, на вулиці, де вони мешкають. Дізнаючись про те, що було давно й недавно на рідній вулиці, про долю її людей, учні поглиблюють свої знання з історії Батьківщини, конкретизують їх.

З 1962 р. в СШ № 107 м. Харкова вивчають історію вулиці Володарського та прилеглих до неї вулиць і провулків. Юні слідопити й історики-краєзнавці школи згуртовані в клубі «Червона гвоздика», девізом якого є — «Тут починається твоя Батьківщина». Роботу загонів клубу спрямовує штаб, членні якого обираються й затверджуються комітетом комсомолу та радою дружини школи.

Дослідницька робота учнів іде в кількох напрямках: 1. Вивчення життя й діяльності В. Володарського, іменем якого названо вулицю; 2. Дослідження минулого вулиці; 3. Збирання матеріалів про видатні події, що відбувалися на вулиці; 4. Розшуки колишніх курсантів і офіцерів військових училищ, що містилися на вулиці: Школи червоних старшин ім. ВУЦВКу (1921—1938 рр.) та Харківського училища протитанкової артилерії (1938—1941); 5. Знайомство з мешканцями вулиці — учасниками революційних подій, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, з передовиками виробництва; 6. Зміна зовнішнього вигляду вулиці за роки Радянської влади.

Вивчення життєвого шляху й діяльності В. Володарського школярі розпочали з короткої біографічної довідки в т. IX Великої Радянської Енциклопедії та кількох згадок про революціонера у «Історії громадянської війни в СРСР». Згодом були відіслані листи в музеї Революції Москви й Ленінграда. Л. Я. Григор'єва — науковий співробітник Ленінградського музею надіслала гуртківцям біографію В. Володарського, фото та список книг про нього. Далі розгорнулося листування з Н. А. Тахилевич та Є. Я. Волгіною, які 1918 р. працювали разом з В. Володарським у агітпропі Петрограда. Від Н. А. Тахилевич школярі отримали її спогади про В. Володарського та його оригінальну фотографію; від Є. Я. Волгіної — журнал «Вопросы истории КПСС», № 5 за 1959 р. з її статтею «З революційного минулого», де є розділ, присвячений В. Володарському. Ці документи дають певне уявлення про життєвий та революційний шлях видатного діяча більшовицької партії, полум'яного трибуна революції, людини, палко відданої справі робітничого класу.

Чимало дала слідопитам поїздка до Ленінграда і Москви. В столиці вони зустрілися з Н. А. Тахилевич і почули від неї захоплюючу розповідь про партійну роботу Володарського, про велику любов до нього петроградських робітників. Усіх схвилювали подробиці злочинного вбивства революціонера есером-терористом 20 червня 1918 р.

В Ленінграді учні відвідали музей Революції, зустрілися там з Л. Я. Григор'євою, оглянули експонати, що відбивають революційну діяльність В. Володарського, побували біля його пам'ятника, спорудженого на березі Неви 1925 р. за проектом скульптора М. Г. Магазинера неподалік місця, де було вбито полум'яного революціонера. На Марсовому полі поклали квіти на його могилу. Позналилися з старою комуністкою Р. А. Ковнатор. Вона подарувала дітям свої спогади «Перші роки», де є розділи про діяльність В. Володарського. Крім того, діти придбали книги: «Ораторы рабочего класса» та «Петроградские большевики в Октябрьской революции», де також є матеріали про В. Володарського, і нарис А. В. Луначарського про нього. Все зібране дало дітям можливість докладно змалювати життя й революційну діяльність більшовика-ленінця.

Вивчення вулиці розпочалося з «живого споглядання». Учні пройшли нею як допитливі слідопити і багато чого побачили: старовинний будинок з меморіальною дошкою, старий сад, те нове, що прийшло з перемогою Жовтня, а основне — її чудових людей. З'явилось чимало запитань: коли виникла вулиця? Як вона раніше називалася? Коли забудовувалась? Які революційні події пов'язані з нею? Які люди жили й живуть поруч?

Перші відомості з історії вулиці отримали з книги М. Т. Д'яченка «Харків у назвах вулиць і площ». Використовували довідники-путівники по Харкову. В бібліотеці ім. Короленка вибрали з книги академіка Д. І. Багалія «Харьков за 250 лет его существования» дані щодо розвитку й забудови західної й південної околиць Харкова — Холодної Гори й Новоселівки, про старовинні будови, що збереглися до цього часу.

З «Альбома старинных планов и чертежей г. Харькова» зробили фотокопії планів вулиці. Деякі відомості взяли з харківських календарів за 1886—1897 рр. та з довідника «Весь Харьков» за 1913, 1916, 1917 рр. Порівнювали факти, почуті від старожилів, з друкованими джерелами, критично підходили до різноманітних матеріалів. Врешті, картина з'ясувалася.

Виникла вулиця наприкінці XVIII ст. як дорога на Катеринослав. Потім вирости будинки з боку теперішньої вулиці Свердлова. Старовинна будівля, що збереглася до наших днів, була духовною семінарією, де в 1879—1882 рр. вчився П. А. Грабовський. Старий сад належав купцеві Карпову. До революції вулиця називалася Холодногірською, Семінарською. На розі Катеринославської й Семінарської було споруджено приміщення арештантських рот — Холодногірську тюрму. Духовна семінарія, тюрма, купець — символізували світ минулого, що назавжди зник з перемогою Великого Жовтня.

Збереглося ще кілька кам'яних жилих приміщень — власність купців та домовласників. Решта населення — колишні селяни, відставні солдати, міська біднота, а з кінця XIX ст. — робітники — тулилися в жалюгідних хатках під стріхами, а подекуди й у землянках. Власті надто мало піклувалися про благоустрій вулиці, про піднесення культури її мешканців та про їхню освіту. Тут було дві невеличкі школи — однокласна та двокласна церковно-приходська.

Все це учням наочно показує класову суть дореволюційного світу. Ще 1957 р. вони прочитали в газеті «Красное знамя» статтю члена КПРС з 1920 р. Є. І. Проценка «Про пам'ятники», з якої дізналися, що 1919 р. в Карпівському саду денікінці розстрілювали комуністів, комсомольців, активних робітників. У 1957 і в 1962 рр. ми організували на цьому місці зустріч з старим комуністом. Він розповів про підпільників-більшовиків, ув'язнених денікінцями у Холодногірській

тюрмі, а згодом по-звірячому розстріляних ними. Слідопити відвідали на міському кладовищі братську могилу загиблих революціонерів. За допомогою Є. І. Проценка вдалося зв'язатися з П. І. Долгіним, який у 1919—1920 рр. очолював Комісію по розслідуванню нелюдських дій денікінців.

Юні слідопити відвідали Центральний державний архів Жовтневої революції, прочитали на пожовклих сторінках «Известий Харьковского военно-революционного комитета» за 1919—1920 рр. бюлетені Комісії по розслідуванню звірств, завданих денікінцями, некрологи й вірші, присвячені загиблим товаришам, побачили фотографії замучених і розстріляних. Юні історики довідалися також, що в Карпівському саду до революції відбувалися маївки, а в 1917 р. навчалися червоногвардійці.

Пошукова ланка і нині не пориває зв'язків з П. І. Долгіним. На основі матеріалів, зібраних у попередні роки, з'ясовано імена багатьох підпільників, ув'язнених у Холодногірській тюрмі, а згодом розстріляних: членів ЦК КП(б)У М. Чорного і П. Слинька, керівників 3-го ревкому О. Кравцова й Л. Лідова, комсомольця І. Минайленка. Підпільним Червоним хрестом, який організовував утечі та допомогу заарештованим, керувала Г. М. Янова. А. Г. Слинько надіслала нашому клубу дані про свого чоловіка П. Слинька. Зібрано газетні вирізки, отримано з архіву фотокопії про події 1919 р.

Інша пошукова ланка встановила, що за царату в'язнями Холодногірської тюрми були відомі революціонери — Ф. А. Сергеев (Артем), А. Лозовський, Камо, Є. Тиняков, А. Г. Скороход та ін.

Третя ланка розшукує учасників підпільної організації концтабору радянських військовополонених у Холодногірській тюрмі в 1941—1943 рр. Отримано спогади від одного з керівників підпілля Ю. Є. Кесакова.

Протягом 1921—1941 рр. на вулиці Володарського містилися згадані вище військові училища. Матеріали про них збирає загін слідопитів-розвідників воїнської слави. Вже отримано дані про начальницький склад школи й училища з Архіву Міністерства оборони, Головного управління кадрів, зібрано відповідні фото, газети, книги. Учні листуються з родичами начальників Школи червоних старшин. Тепер точно відомо, що почесними курсантами Школи були М. В. Фрунзе, І. Е. Якір, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, І. Н. Дубовий та багато інших видатних діячів Комуністичної партії й Радянської держави. Юні історики відшукують ветеранів Школи червоних старшин та Харківського училища протитанкової артилерії. У школу надходять листи від Героїв Радянського Союзу А. Я. Гетмана і С. Г. Поплавського, полковників запасу В. М. Михальського та М. Г. Криволапова. Особливо тісний зв'язок підтримується з ветеранами-харків'янами: М. Н. Скотаренком, Д. М. Мухіним, Ф. Я. Курочкиним, С. І. Климком, Г. В. Покровим, які часто відвідують школу. Від них учні дізналися, що в Школі червоних старшин учився В. Сосюра, що літературним гуртком у ній керував О. Копиленко, музичним — К. Богуславський.

Розвідники воїнської слави узнали про подвиг трьох курсантів — Коваленка, Вербюка, Базилева, які 1922 р. врятували життя Г. І. Петровському, відшукали сім'ю Коваленка та полковника запасу А. М. Базилева, який мешкає нині в с. Мирославка Житомирської області.

У червні 1966 р. комсомольці й піонери здійснили похід у Сумську область по місцях боїв Харківського училища протитанкової артилерії літом—восени 1941 р.; пройдено 600 км за маршрутом Суми—

Білопіль — Ворожба — Н. Вирки — Глушець — Клепалі — Буринь — Путивль — Суми. Знайдено братські могили курсантів та офіцерів училища, загиблих 1941 р., встановлено імена деяких воїнів, які віддали своє життя за Вітчизну. Поступово зібрано багато оригінальних матеріалів — фото, газет та ін. До 50-річчя Радянської Армії слідопити пишуть історію славного училища.

Чимало чудових людей було і є на вулиці Володарського. Уже два роки юні історики розшукують тих, життя й діяльність яких має суспільний інтерес. Внаслідок напруженої роботи учні-краєзнавці виявили, що на їхній вулиці протягом багатьох років мешкали учасник повстання на броненосці «Потьомкін» Ф. П. Перепелицин та К. С. Нечипоренко, який служив на «Аврорі» в 1904—1905 рр., брав участь у Цусимському бою, у революції 1905—1907 рр. в Донбасі. Замолоду жив на нашій вулиці Т. П. Зеленський — учасник революції, один з перших секретарів Жовтневого райкому партії. У 1917—1918 рр. у № 12 провулку Одоєвського, у квартирі А. Г. Скорохода бували революціонери-підпільники.

Юні слідопити відшукують мешканців вулиці — учасників громадянської та Великої Вітчизняної воєн, новаторів виробництва. Вони вже познайомилися з Ю. П. Псаревою, яка пройшла шлях від робітничі кондитерської фабрики до її директора, з родиною зоолога О. М. Никольського, листуються з актором М. М. Бернесом.

Часом учням здавалося, що тільки в книжках і газетах пишуть про незвичайних людей. А виявилось, що герої — зовсім поруч. Отже юні історики і шукають людей, які живуть поруч, діла яких можуть бути зразком для багатьох. Діти вивчають різноманітні матеріали, ведуть бесіди з цікавими людьми, а потім пишуть біографії героїв, оповідання і нариси про них. А отже — глибше пізнають історію Батьківщини, оскільки «біографія... — це історія людини, що показана протягом її життя. Це людина, взята не по окремих частинах, а загалом, людина у поєднанні з історією. Біографія — це також історія, але розкрита через людину»¹. Невеличкі нариси наших слідопитів були надруковані 25 січня 1966 р. в газеті «Юный ленинец».

Історики шостих класів дізналися, як змінилась вулиця за роки Радянської влади. Нині тут 2 середні школи, де навчається близько 2 тис. учнів, 2 дитячі садки, ясла, аптека, бібліотека ім. П. А. Грабовського, філіал Палацу культури заводу «Світло шахтаря». На вулиці розбито сквер, колишня околиця з'єднана з центром автобусним сполученням, у квартирах трудящих — електрика, газ, водопровід. Юні історики переконані, що згодом рідна вулиця стане ще кращою. Вони писали до газети «Юный ленинец»: «Ми уявляємо собі нашу вулицю в майбутньому такою: висотні будинки, обсаджені тінистими кленами й іншими деревами тротуари, фонтани, квіти. Ми віримо, що так буде, тому що кожний з нас, коли виросте, робитиме все своїми руками».

Учні створили шкільний історико-краєзнавчий музей «Вулиця Володарського» і проводять у ньому екскурсії.

Робота, про яку розказано, сприяє вихованню піонерів і комсомольців на революційних, бойових і трудових традиціях народу.

А. А. ШИЛІГ'ЯНЦ

¹ «Комсомольская правда», 21 квітня 1966 р.

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКА ФОРТЕЦЯ

На Україні одним з унікальних середньовічних історико-архітектурних пам'ятників, що досить добре збереглися, є Білгород-Дністровська кріпость. Про неї складені сказання й легенди. З нею пов'язана доля і життя багатьох народів, що населяли приморську частину межиріччя Дунаю та Дністра.

Виникнення фортеці і пов'язані з нею далші події невіддільні від історії стародавнього Білгорода, що виріс на місці зруйнованої у III ст. н. е. старогрецької колонії Тіри. Немає відомостей про конкретний час заснування міста, що згодом стало одним з опорних пунктів та гаванню південно-західних слов'ян. Достовірно одне: засновниками міста і Білгородської кріпості були місцеві народи. У Прутсько-Дністровському межиріччі з давніх-давен живуть слов'яни. Про це свідчать відкриті археологами численні пам'ятки матеріальної культури, а також назви урочищ, рік, сільськогосподарських знарядь праці і т. д. Слов'яни осіли у приморській частині межиріччя Дунаю та Дністра задовго до утворення Київської Русі. Це підтверджують і писемні джерела. Неодноразові вторгнення слов'ян у 40—50-х роках VI ст. змусили візантійського імператора Юстиніана визнати їх незалежність. Маючи грізних сусідів — кочові племена Північного Причорномор'я і могутню Візантію на півдні, — місцеві слов'яни, тиверці й уличі, змушені були захищати свою незалежність. Білгород, заснований ними в період утворення перших феодальних держав, у тому числі Візантії й Київської Русі, тоді ж одержав цю свою слов'янську назву. Візантіїці називали його Аспрокастро. Не виключено, що деякий час місто використовувалося ними як порт і фортеця¹.

Пізніше автор «Слова о полку Ігоревім» згадує Білгород як один з символів руської слави і ставить його поряд з Новгородом, вважаючи їх двома полюсами Київської Русі. Київські князі, вирушаючи в похід на Царград, як правило, в Білгороді поповнювали свої дружини людьми і запасалися провіантом. Тут проходили дружини Олега, Ігоря, Святослава. Воїни Володимира Святославича спільно з білгородцями боролися проти печенігів². А в 1116 р. для об'єднання сил і зміцнення обороноздатності в боротьбі проти кочових племен — половців і печенігів — Володимир Мономах направив у Білгород свого посадника.

В період роздрібненості Київської Русі землі тиверців та уличів увійшли до складу Галицько-Волинського князівства. Займаючи вигідне географічне положення на пересіченні шляхів, Білгород швидко розвивався як великий торговельний і ремісничий центр. Монети, уламки кераміки, знайдені при розкопках ранньосередньовічного міста, свідчать про його торговельні зв'язки з багатьма європейськими та

¹ Н. А. Мохов. Молдавия эпохи феодализма, Кишинев, 1964, стор. 87.

² А. И. Рогов. Русско-польские культурные связи в эпоху возрождения, М., 1966, стор. 58.

азіатськими державами — Польщею, Угорщиною, Іраном, Візантією та іншими. Протягом багатьох століть Білгород був також надійним оборонним рубежем у боротьбі слов'янських народів проти числених загарбників. За даними румунських історичних джерел, напередодні турецької навали в місті налічувалося понад 20 тис. жителів. Своєю могутністю воно не поступалося жодному з міст Північного й Західного Причорномор'я.

За двадцять п'ять століть своєї історії Білгород мав тринадцять назв. Кожна з них відбиває цілу епоху в житті міста, його піднесенні й занепаді, руйнуваннях та відродженні. Винятковий інтерес для дослідників становить те, що тут представлені численні пам'ятки різних історичних періодів. На південно-східній околиці міста, на скелястій кручі над лиманом, стоїть кам'яний склеп — німий свідок римських часів. Поблизу фортеці археологи знайшли залишки споруд античного міста Тіри. Збереглася вірменська базиліка XIV ст. та грецька церква XV ст. Є культові пам'ятники XIX ст. — православний собор і болгарська церква.

Особливе захоплення своєрідністю архітектурних форм, історичною цінністю викликає Білгородська фортеця. На фоні широкого лиману ця монументальна споруда має грандіозний і неприступний вигляд. Масивні кам'яні стіни, високі башти з бійницями, глибокий рів, що оперізує кріпость з суші, справляють незабутнє враження. Фортеця збудована у формі многокутника і нагадує конструкції руських кріпостей. Вона займає площу близько 9 га. Збереглася найбільш укріплена її частина — цитадель (34,65 м × 37,20 м). Кріпосні будови та рів створюють три внутрішні двори. Від четвертого лишилися тільки руїни мурів і башт. Зовнішня кріпосна стіна має загальну довжину близько 2 км. Вздовж стін височать бастіони — бойові і для укріплення муру. В стінах фортеці і кам'яному облицюванні рову видно вмуровані при будівництві архітектурні ядра, а також бойові ядра — сліди минулих грізних битв. Рів має понад 14 м глибини і 10 м завширшки. Стіни його обкладено каменем, дно вирубано у скелі. Під час облоги рів на 3 м глибини заповнювався водою (в ті часи рівень води в лимані був вище сучасного). З появою в XV ст. вогнепальної зброї оборонні укріплення фортеці вдосконалили. При облозі Білгорода в 1456 р. вперше були використані гармати. Тоді вздовж стін на внутрішньому боці двору спорудили земляний насип, виступи глухих башт наростили кам'яною кладкою і перетворили на бастіони, розширили земляні площадки для встановлення гармат, збудували глибокі тунелі, ніші та інші підземні укріплення. Ці споруди збереглися до наших днів.

Архітектурні форми будов найрізноманітніші. Це вказує на неодноразовість їх виникнення. Цитадель збудована у візантійському стилі. Мури масивні, п'ятиметрової товщини. По кутках прямокутного двору цитаделі збудовані чотири круглі башти. Дві північні (одна з них, на жаль, зруйнувалася наприкінці минулого століття) були бойовими. Права башта при вході в замок — Адміністративна — служила штабом гарнізону фортеці. Вона мала три яруси та підземелля. Друга башта при вході — Темниця — використовувалась як місце ув'язнення для непокірних і полонених. До в'язниці веде восьмиметровий кам'яний тунель. У південно-західній стіні фортеці збереглися залишки круглої башти, подібної за своєю архітектурою до цитадельних. Проте вона збудована раніше.

Більшість башт фортеці — в стилі руської архітектури — чотири- і шестигранні. У південно-східному кутку розташована восьмигранна

вежа, перебудована в період турецького панування. Вона має дві назви — Овідія і Дівоча. Перша пов'язана з припущенням про відвідання міста засланим римським поетом (І ст. н. е.), друга відбиває легенду про властолюбну і жорстоку дочку Олександра Доброго Тамару. Під час відсутності господаря вона нібито збудувала фортецю, вирішивши боротися за владу. Проте батько, який повернувся з походу, покарав принцесу за зраду й свавілля, ув'язнивши її в підземеллі башти, де вона й загинула.

У південно-західному кутку фортеці збереглася чотиригранна вежа. Місцеві жителі називають її баштою Пушкіна. З неї в 1821 р. великий російський поет милувався чудовою панорамою древнього міста і тут задумав свій твір «До Овідія».

У західній стіні до недавнього часу був вихід з першого двору в четвертий. Зараз арка воріт закладена каменем. Недалеко від головних воріт у першому дворі височать залишки турецької мечеті. При вході до другого двору розташована найвища башта фортеці — Сховище — висотою 14 м. Вона охороняла вхід до другого двору, що виник у XV ст., коли новозбудована стіна розділила фортецю на дві частини. Під час реставрації в 30-х роках нинішнього сторіччя цієї башти в її погребах знайдені десятки тонн чорного пороху і проса.

Кріпость мала добре налагоджений зв'язок з посадом. Під час воєнної небезпеки за її стінами ховалося все населення. До наших днів збереглося середньовічне планування міста. Тринадцять вулиць променеподібно відходять від фортеці. До 1832 р. зв'язок кріпості з посадом здійснювався за допомогою підйомного мосту, встановленого через рів біля головного входу. Нині замість мосту — земляний завал. За переказами, кріпость зв'язувалася з посадом також підземними ходами. Один з них починався у підземеллі восьмигранної башти і виходив у с. Переможне (південно-західна околиця міста). Другий ішов від вежі у другому дворі до високого урвистого берега Дністровського лиману за 500 м від фортеці, де тепер стоїть грецька церква. Під містом справді є підземні ходи, але їх, на жаль, і досі не досліджено.

Білгородська фортеця споруджувалася протягом багатьох десятиліть. Проте питання про час її виникнення, про її будівельників спірне. Остаточну відповідь можна одержати тільки з допомогою ретельних археологічних досліджень. Існує думка, що найстарішою частиною кріпості є цитадель, нібито споруджена генуезцями в XIII ст. Проте ця версія нічим не обґрунтована. Адже хоча венеціанські, а згодом генуезькі купці і мали свої торговельні факторії в ряді міст Криму і Західного Причорномор'я, вони не будували фортець. Маючи сильний не тільки торговий, а й військовий флот, вони захоплювали міста з уже існуючими укріпленнями. В 1261 р. Генуезька республіка добилася для своїх купців монопольного права торгівлі на узбережжі Чорного моря. До 1300 р. вона перетворила Білгород на свою колонію. Вплив генуезців на Білгород припинився з падінням татаро-монгольського іґа. Місто оголосило себе вільною республікою (1362 р.).

За іншою версією цитадель створена турками. А. Л. Бертє-Деларґард, наприклад, це твердження намагається обґрунтувати політичними міркуваннями. «У новозахопленій країні,— писав він,— турки... бачили у себе в тилу вороже, готове до повстання населення... і не мали можливості укритися де б то не було... Турки знаходили вихід з таких тяжких умов...: у кутку підкороної фортеці на зручному місці влаштовували свою маленьку цитадель, свій замок, де розташовувався... лише ієрнізон, а його вогнем легко утримували у покорі й інші частини крі-

пості, все місто»³. Це припущення не відповідає фактам. Турки не могли замкнутися в невеличкому дворі цитаделі, що не мала прямого сполучення з посадом. Десятитисячний турецький гарнізон, залишений тут спочатку, міг розміститися лише на всій території фортеці. Положення, ніби тут розташовувалося ще й населення міста, також сумнівне. Відомо, що турецькі яничари, захопивши Білгород, майже збезлюднили його. Спроба А. Л. Бертьє-Делагарда довести свою думку, посиляючись на риси турецької архітектури, також не обгрунтована. В одній з обвалених башт над дверним отвором він помітив камінь (який зберігся до наших днів) з рельєфом у вигляді перевитого джгута, що характерно для турецьких прикрас на дверних наличниках. Проте це лише ліпна деталь, яку могли виконати і після побудови замку при внутрішньому оздобленні приміщень.

Таку версію походження цитаделі спростовують самі турки. Турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі, відвідавши Білгородську фортецю, із захопленням розповів про її неприступність протягом багатьох століть. Надмірно прославляючи своїх земляків, Челебі все ж не наважився приписати їм будівництво жодної споруди кріпості, крім мечеті з мінаретом, спорудженої на місці православної церкви Баязетом Великим⁴.

Хто ж збудував замок? Коли зважити на те, що вже до VI ст. тут оселилися слов'янські племена, то, без сумніву, Білгород як слов'янське городище мав укріплюватися ще до сформування Київської Русі. Першими фортифікаційними спорудами з боку суші могли бути земляний вал, рів. Згодом спорудили кам'яні стіни, башти, поглибили й облицювали рів. В XI ст. у Київській Русі налічувалося вже кілька десятків укріплених міст, архітектурне розв'язання яких багато чим нагадує Білгородську фортецю. Староруські кріпості будувалися в плані зімкнутого багатокутника з високими стінами, вздовж яких чередувалися круглі й квадратні башти. Мури, що зверху закінчувалися зубчастим парапетом, мали бійниці, амбразури. У баштах — триярусні приміщення з бійницями в стінах і підвали. Кріпость, як правило, оперізував рів. Всі ці риси характерні і для Білгородської фортеці. Треба думати, що цитадель — не перша споруда кріпості, а наслідок дальшого вдосконалення воєнно-оборонного укріплення. Вона могла виникнути в час грізної небезпеки — татаро-монгольської навали. В цитаделі жили правителі міста, їх близькі та воєначальники.

Що ж до впливу візантійської архітектури на будівництво замку, то це пояснюється тим, що з часів хрещення Русі до кінця XIV ст. православну церкву в Білгороді очолював ставленник константинопольського патріарха. З Константинополя сюди проникали, безперечно, не тільки релігійний вплив, а й світська культура.

Наприкінці XIV ст. Білгород опинився під владою молдавських господарів. У XV ст. Візантія під тиском турків розпалась. Оттоманська імперія посилила свої агресивні зазіхання на Придністров'я. Ці зміни в міжнародній обстановці викликали потребу в проведенні значних робіт по укріпленню Білгородської фортеці.

Від XV ст. залишилося кілька епіграфічних пам'яток, у різні часи прочитаних і виданих дослідниками. В стіну башти головного входу вмонтована мармурова плита з висіченим слов'янським написом такого змісту (переклад О. О. Кочубинського⁵): «У рік... 1438-й спору-

³ Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXII, 1900, стор. 77—80.

⁴ Евлия Челеби. Книга путешествия, вып. 1, М., 1961, стор. 33, 36.

⁵ Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXIII, 1901, стор. 150.

джена була велика брама — в дні благочестивого Стефана Воеводи і в дні пана Луціана Хермана». На плиті вирізьблений молдавський герб. Напис не дає підстави твердити про завершення будівництва кріпості в 1438 р. Він говорить лише про перебудування башти головного входу. Зберігся слов'янський напис 1454 року⁶, який вказує на закінчення чотиригранної башти в стіні, що поділила фортецю на два двори. Грецький напис 1440 року⁷ на тій же стіні свідчить про закінчення її будівництва. Ці джерела відкривають період великих реставраційних і будівельних робіт у фортеці напередодні воєнної загрози з боку Оттоманської імперії. Очолював ці роботи Феодор, який тривалий час був магістром області і комендантом кріпості.

Отже, літературні джерела, матеріали розкопок та епіграфічні пам'ятки підтверджують наявність трьох періодів будівництва фортеці. У IX—XI ст., в часи постійних набігів кочових племен — половців і печенігів — було створено рів, споруджено стіни і башти. Другий період збігся, очевидно, із загрозою татаро-монгольського нашествия (перша половина XIII ст.), коли всередині фортеці збудували цитадель. І, нарешті, третій період — XV ст., коли у зв'язку з домаганнями Оттоманської імперії було проведено великі оборонні роботи, зокрема споруджено стіну, що розділила кріпость на дві частини.

Таким чином, фортецю створювали не генуезькі купці або турецькі завойовники. Рельєфні хрести, що збереглися в кам'яній кладці стін, зображення молдавського герба і зовнішній вигляд фортеці, який вказує на вплив руської архітектури, говорять про здавна усталені тісні зв'язки молдаван з місцевим слов'янським населенням. Їх спільними зусиллями і було побудовано цю монументальну споруду.

З Білгородською фортецею здавна пов'язана воєнна слава місцевих народів. Польський історик XVI ст. М. Стрийковський, описуючи боротьбу київського князя Володимира Святославича з печенігами, посилається на літописи і докладно розповідає «про облогу Білгорода» та «поєдинок на Трубежі»⁸. Тоді ж вздовж південних кордонів Київської Русі, «по ріках Стугні, Ірпені і Трубежу Володимир спорудив для захисту від печенігів ряд кріпостей і вал»⁹. У 1454 р. захисники Білгородської фортеці здобули перемогу над турецьким флотом, що вперше з'явився в Дністровському лимані. В 1475 р. вони витримали другу облогу турецького війська. В 1482 р. турки зруйнували посад у Білгороді, але фортеця встояла.

Трагічна доля спіткала Білгород у 1484 р. Після взяття Кілії на Дунаї багатотисячне турецьке військо на чолі з султаном Баязетом II спільно з загонами підкореної Валахії і п'ятдесятитисячною кримською ордою Менглі-Гірея обложили фортецю з суші. Протягом шістнадцяти днів її захисники вели нерівний бій. Мало хто з них залишився живим. 9 серпня 1484 р. фортеця впала. Жорстокою була розправа над уцілілими. Дорослих стратили, хлопчиків забрали в яничари, дві тисячі дівчат відправили до константинопольських гаремів. З двадцяти тисяч населення турки залишили небагатьох рибалок. Приморська частина межиріччя Дунаю й Дністра з Білгородом була оголошена територією, повністю залежною від Туреччини. Молдавія мусила сплачувати турецькому султану данину. Збезлюділі степи заселила ногайська орда.

⁶ Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXIII, стор. 150.

⁷ В. В. Латышев. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России, Пг., 1896, стор. 3—5.

⁸ А. И. Рогов. Назв. праця, стор. 58.

⁹ Б. Д. Греков. История СССР, т. 1, М., 1947, стор. 82.

Білгород дістав назву Акерман (Білий камінь). Для міста почався період турецького іга, що тривав 328 років.

Слов'янське і молдавське населення вело героїчну національно-визвольну боротьбу за свою незалежність. Нерідко на правий берег Дністра проникали запорізькі козаки, здійснюючи безстрашні нальоти на Акерманську фортецю, визволяючи полонених. Про боротьбу запорожців проти турків розповідають численні речові пам'ятки, що зберігаються в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї. Проте визволення від турецького ярма прийшло лише внаслідок наполегливої боротьби Росії з Оттоманською імперією протягом другої половини XVIII — початку XIX ст. В 1812 р. видатним полководцем і дипломатом М. І. Кутузовим у Бухаресті був підписаний мир, згідно з яким споконвічно слов'янські землі Бессарабії назавжди ввійшли до складу Російської імперії. Ключі від Акерманської кріпості були вручені М. І. Кутузову.

В 1832 р. Білгородська фортеця була оголошена історико-архитектурним пам'ятником, однак протягом багатьох десятиліть залишалася без нагляду, внаслідок чого деякі споруди зруйнувалися. Царський уряд не відпускав коштів для збереження пам'ятника. В 1859 р. фортеця була передана у відання міських властей, і почалися торги з метою продажу каменя з кріпосних стін. Бессарабський генерал-губернатор А. С. Строгонов дозволив Російському товариству пароплавства і торгівлі брати цей камінь для будування пристаней, але, на щастя, воно не скористалося дозволом властей. О. О. Кочубинський так схарактеризував цей період неучького й користолобного ставлення людей до історичного пам'ятника: «Місто додумалося зрівняти з землею свою кріпость через продаж частин її стін, мабуть, для того, щоб розвести тут бульвар або щось подібне до цього... Але, на щастя науки і Росії, кріпосні стіни самі захистили себе: вони так завзято опиралися лому людини, що ті, хто намагався їх ламати, незабаром переконалися, що дешевше висаджувати в повітря сусідні скелі за містом, ніж видобувати кріпосний камінь»¹⁰. М. І. Веселовський розповідав¹¹, що в 1887 р. міська управа звернулася до бессарабського губернатора, а той до міністра внутрішніх справ з клопотанням дозволити місту розібрати фортецю, за винятком цитаделі. Передбачалося використати камінь на брук, а на місці кріпості розбити зразкові розсадники й гаї. Цього разу фортецю врятувало втручання Одеського товариства історії і старожитностей. У 1896 р. пам'ятник було передано в його відання.

Проте стан фортеці залишався незадовільним. На початку XIX ст. завалилася надлимання стіна, що прилягала до цитаделі, і води лиману до недавнього часу підмивали мурі фортеці. В 70-х роках XIX ст. міською управою був прокладений у рів водостік для відходу стічних вод з міських вулиць. 1888 року внаслідок видобування каменю повалилася північно-західна башта цитаделі. В 1898 р. зруйнувалась західна, надрічкова стіна четвертого двору. Напередодні першої світової війни в першому дворі фортеці було влаштовано стрільбище, у зв'язку з чим низ стіни, що розділяє кріпость на дві частини, дуже пошкоджено. Зовсім не збереглися численні споруди всередині замку.

Тільки при Радянській владі створено умови для збереження цього чудового пам'ятника давнини. Надрічкова частина фортеці відділена від води гідрозахисними спорудами. До скелі, на якій стоїть

¹⁰ Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXIII, стор. 88.

¹¹ Н. И. Веселовский. Записки разряда военной археологии и археографии Русского военно-исторического общества, т. II, Спб., 1912, стор. 61, 62.

цитадель, прибудовано контрфорс. Бетонним поясом закріплено фундамент двох південних башт цитаделі і проведені роботи в північній башті, відбудовано зруйновану ділянку стіни, що розділяє фортецю. Однак для збереження пам'ятника необхідно значно розширити обсяг робіт і поліпшити їх якість. Треба терміново закріпити Адміністративну башту, де виникло дві вертикальні тріщини; запобігти дальшому руйнуванню стін рову, особливо в південній його стороні, зберегти рештки найбільш давньої круглої вежі в західній стіні кріпості і мінарет у першому дворі. Під час знімання кінокартини «Поема двох сердець» бульдозером зняли гласис дороги під аркою головних воріт й оголили підвал, внаслідок чого дощові води, застоюючись, підточують фундамент. Пошкоджену частину дороги потрібно негайно покрити асфальтом. Останнім часом керівництво міста допустило велику помилку, дозволивши провести озеленіння фортеці і прилеглих територій. Тепер тут шумить густий гай акацій та абрикосів, які закрили кріпость. Крім того, коренева система дерев руйнує пам'ятник, що міститься під фортецею,— залишки стародавньої Тіри. Цю помилку необхідно виправити.

Слід зауважити, що кошти, які держава відпускає на консервацію фортеці, не завжди використовуються. Роботи проводять Київські науково-реставраційні майстерні. А організація й фінансування цих заходів здійснюються Одеським обласним відділом у справах будівництва та архітектури, який турбується в першу чергу про охорону архітектурних пам'яток у м. Одесі і пасивно ставиться до збереження Білгород-Дністровської кріпості. Надто повільно готується проектна документація на роботи у фортеці.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду про охорону видатних пам'ятників минулого Білгород-Дністровська фортеця стала державним заповідником. Щорічно його відвідують десятки тисяч туристів і екскурсантів, і кількість їх значно зростає, якщо створити всі необхідні умови для огляду фортеці.

Г. І. КРИВОЛАП

Наш календар

ПОВСТАННЯ РОБІТНИКІВ КИЄВА ПРОТИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 15—24 СІЧНЯ 1918 р.

В боротьбі за владу трудящих на Київщині велику роль відіграв І Всеукраїнський з'їзд Рад, який оголосив Україну Радянською Республікою, а Центральну раду — поза законом. Рішення з'їзду були схвалені народними масами України. Більшовики Києва почали ретельно готуватися до збройного повстання проти Центральної ради. Члени Київського комітету РСДРП(б) виїхали у військові частини, щоб домовитися з революційними солдатами про спільний виступ проти буржуазно-націоналістичного уряду. Вороги, дізнавшись про це, вирішили випередити події і застосувати репресії до революційно настроєних робітників і солдатів. Це викликало обурення пролетарів Києва, які рішуче вимагали розпочати повстання проти Центральної ради.

10 січня 1918 р. Київський комітет більшовиків створив міський ревком по підготовці і керівництву збройним повстанням. Це питання розглянули нелегальні збори більшовиків Київського залізничного вузла, на яких було обрано підпільний штаб. Збори більшовиків пройшли і в інших районах міста. 15 січня нарада представників районних партійних комітетів обговорила питання про виступ проти Центральної ради і прийняла рішення почати збройне повстання. Київський комітет більшовиків направив у райони своїх представників для керівництва бойовими діями пролетаріату. Вночі в приміщенні комерційного інституту (нині педінститут ім. О. М. Горького) позачергове засідання Київської Ради робітничих депутатів з участю членів фабзавкомів і Центрального бюро профспілок підтримало рішення міського партійного комітету, обрало страйковий комітет і звернулося до робітників з відозвою підтримати повстання загальним страйком.

Центром січневого збройного повстання, як і в жовтневі дні, став завод «Арсенал». 15 січня нарада заводських більшовиків обговорила стан підготовки до виступу, були виділені товариші для встановлення зв'язку з військом. В нараді брали участь представники революційно настроєних військових частин, а також солдати полків ім. Сагайдачного, ім. Полуботка, куреня Богданівського полку та інших з'єднань, які підтримували Центральну раду.

В ніч з 15 на 16 січня 1918 р. робітники «Арсеналу» готувались до бойових дій: копали окопи, розставляли гармати і кулемети, будували барикади. «Арсенал» перетворився в озброєну фортецю. До нього з усіх кінців міста всю ніч підходили робітники інших підприємств — Деміївського снарядного заводу, електростанції, водопроводу, залізничники з Київського вокзалу та ін.

Арсенальці виставили в напрямку Олександрівського військового училища кулемети, на північний захід — батарею, у східній частині — барикади. О 7-й годині вечора вони разом із солдатами понтонного батальйону та інших військових частин напали на охорону цейхгаузу Богданівського полку, яка вартувала озброєння, вивезене з «Арсеналу» на початку січня 1918 р. Центральною радою, і перенесли його на завод. Дізнавшись про ці події, Центральна рада вислала розвідку. Робітники атакували на Московській вулиці націоналістичні сили, частину солдатів роззброїли, а захоплені машини використали для перевезення зброї та боеприпасів з складу до «Арсеналу».

В цей час йшла підготовка робітників усіх районів до збройного виступу.

16 січня Центральна рада направила проти арсенальців «вільних козаків» і гайдамаків. Цілий день тривав бій, численні атаки гайдамаків були відбиті червоногвардійцями і солдатами. Арсенальці розпочали обстріл приміщення Центральної ради.

17 січня пролетарі Києва оголосили загальний страйк. Проти контрреволюціонерів виступили робітники Подільського, Куренівського, Шулявського і Залізничного районів. Припинили роботу електростанції, водопровід, фабрики, заводи і майстерні, зупинилися трамваї, закрилися магазини.

Центральна рада, посилено готуючи до бойових дій свої війська (Георгіївський полк, полк ім. Дорошенка та ін.), також організовувала контрреволюційні загони. Генеральний секретаріат звів у місті воєнний стан, призначивши комендантом одного з найжорстокіших націоналістичних головорізів полковника Ковенка. 18 січня вранці війська Центральної ради під прикриттям сильного артилерійського вогню розпочали

наступ на «Арсенал». Увесь день тривав запеклий бій. Обидві сторони зазнали великих втрат. 17 січня залізничний районний комітет більшовиків скликав збори робітників-залізничників. Присутні на них близько 6 тис. чоловік ухвалили негайно скликати Центральну раду, оголосили страйк, обрали страйковий комітет і розпочали бойові дії. Червоногвардійський загін залізничників кількістю близько 100 чоловік виступив проти переважаючих сил контрреволюції в районі Київського вокзалу і прилеглих до нього вулиць. У цей час повсталі робітники Куренівського і Подільського районів оволоділи Велико-Підвальною вулицею, захопили Сінну площу (нині Львівська) і підійшли до Великої Житомирської вулиці. Частина червоногвардійців Подолу розташувалася на площі біля Михайлівського монастиря, а інша вела наступ по Костянтинівській вулиці, потіснила петлюрівців і надвечір 17 січня прорвалася до будинку купецького зібрання (нині республіканська філармонія). Група робітників просувалася по лівому берегу Дніпра, але вона була невелика і не змогла подати серйозної допомоги наступаючим загонам Червоної гвардії.

18 січня залізничники розгромили охорону петлюрівців біля Караваївського мосту і захопили вагон зі зброєю. Робітники залізничних майстерень відремонтували броньовик, відбитий у ворога і 19 січня дружинники, розігнавши при підтримці броньовика солдатів полку ім. Грушевського, зайняли пасажирську станцію.

Вночі з 19 на 20 січня група червоногвардійців-залізничників роззброяла 1500 юнкерів у Кадетському гаю і конвойну команду на Караваївській вулиці. Робітники Подолу і Куренівки вночі з 18 на 19 січня захопили приміщення міського управління поліції і об'єднали свої сили.

Розбиті в дводенних боях у районі станції Крути петлюрівські війська відступали під натиском радянських частин до Києва. 20 січня дружини залізничників разом з червоногвардійцями Шулявки (нині Жовтневий район), оволоділи Жиянською (нині Жаданівська), Маріїно-Благовіщенською (нині Саксаганська) вулицями, територією Єврейського базару (нині площа Перемоги), Дмитрівською та рядом інших вулиць, намагаючись з'єднатися із загонами Подолу. Але переважаючі сили петлюрівців відтіснили червоногвардійців, у яких не вистачало боєприпасів. Робітникам допомогли солдати. На станції Пост-Волинський вони навантажили автомашину патронами для повстанців і повідомили робітничу делегацію, що тут стоїть ешелон зі зброєю. Близько 40 солдатів приєдналися до робітників, і в ніч з 20 на 21 січня доставили гвинтівки й патрони в головні залізничні майстерні.

В цей час через Дарницю з боку Києво-Печерської лаври до Києва вступили залишки петлюрівців, розгромлених у районі станції Крути. Ранком 21 січня вони оточили завод «Арсенал», де залишалось 300—400 озброєних дружинників. Сили були нерівні, вороги вдерлись на територію заводу і розпочали жорстоку розправу над арсенальцями, а потім повели наступ проти київських пролетарів. Робітники Подолу були відтіснені з барикад біля купецького зібрання на Костянтинівську вулицю, на Софійській площі петлюрівці оточили й розстріляли загін в 100—150 чоловік.

Робітничі загони Куренівського і Подільського районів під натиском переважаючих в кілька раз сил ворога відступали з центра на околиці міста.

22 січня після напруженого бою з робітниками-залізничниками ворожі війська захопили вокзал, електростанцію і водокачку. Повстанці відійшли до кадетського корпусу і Солом'янки.

Поспішаючи на допомогу київським робітникам, радянські війська 22 січня оволоділи Дарницею і розпочали артилерійський обстріл районів Києва. 24 січня вони вступили до міста. Друга група наступала з Деміївки на Київський вокзал по Великій Васильківській вулиці і прилеглих до неї провулках. Третя група, розташована на Трухановому острові, переправилась через Дніпро в районі Подолу, до неї приєдналися червоногвардійці.

Робітники Києва разом з радянськими військами визволили місто від українських націоналістів. Ввечері вони оволоділи вокзалом, вибили петлюрівців з «Арсеналу», Лаври, Маріїнського палацу.

25 січня революційні сили зайняли Печерськ, Шулявку і Поділ. Розгромлені залишки військ Центральної ради були вигнані з Києва і відступили на Житомир.

28 січня 1918 р. представники Радянського уряду України з Києва повідомляли Раду Народних Комісарів про те, що Радянська влада у місті відновлена, Центральна рада і Генеральний секретаріат втікли, від них відвернулось все населення України.

Січневе збройне повстання київського пролетаріату і революційно настроєних солдатів проти Центральної ради в 1918 р. за встановлення Радянської влади мало велике значення в героїчній боротьбі українського народу за перемогу соціалістичної революції. Кров українських і російських робітників та селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, назавжди освятила братерський союз між трудящими масами Росії та України. В результаті самовідданих дій революційних сил протягом січня 1918 р. Радянська влада була встановлена майже на всій території республіки.

ДО 50-РІЧЧЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ РАД В ОДЕСІ

Значний внесок у боротьбу за Радянську владу в Одесі зробили робітники підприємств морського флоту — суднобудівники, судноремонтники й портовики.

На початку 1917 р. в Одесі на суднобудівному і судноремонтному заводі, що належав Російському товариству пароплавства і торгівлі (РОПіТ), суднобудівних заводах Ровенського, Белліно-Фендеріх працювало близько 6 тис. чоловік¹. Провідна роль в економіці Одеси належала порту, який напередодні першої світової війни за вантажооборотом займав третє місце в країні (після Петербурга і Риги). В Одеському порту працювало понад 20 тис. робітників². До особливостей цієї групи пролетаріату слід віднести її тісний зв'язок з революційними морями. Революційністю та організованістю особливо відзначалися робітники заводу РОПіТ. Не випадково навіть у тяжкі роки реакції одеський губернатор називав РОПіТ «революційним гніздом»³.

Пішовхом до посилення класової боротьби ропітівців і робітників інших підприємств морського флоту стала перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції. 2 березня 1917 р. на заводі РОПіТ відбувся мітинг робітників і матросів транспортних суден. Учасники мітингу вітали перемогу петроградського пролетаріату і заявили про свою солідарність з ним⁴. Мітинги пройшли також на інших підприємствах морського транспорту і в порту.

У березні 1917 р. на заводах РОПіТ і Ровенського одними з перших у місті оформилися і почали діяти більшовицькі групи⁵. Серед робітників Пересипі та порту велику роботу проводили ветерани революції А. В. Трофімов і М. Д. Томас. Трофімов був обраний членом Пересипського райкому партії і Ради робітничих депутатів. Томас з 1897 р. працював на підприємствах РОПіТ, а потім на заводі Ровенського. Робітники цього заводу обрали його депутатом Пересипської районної й Одеської міської Рад⁶. Серед трудівників моря працювали також комуністи М. І. Матяш, М. І. Чижилов, Г. І. Сапельніков та ін.

Під керівництвом більшовиків передові суднобудівники і судноремонтники вели боротьбу по втіленню в життя гасла «Вся влада Радам!», розпочавши у травні 1917 р. рух за більшовизацію й переобрання меншовицько-есерівських Рад. Робітники заводу РОПіТ після обговорення на загальних зборах діяльності виконкому міської Ради заявили, що вона не відповідає вимогам даного історичного моменту, який вимагає від пролетаріату «рішучої класової політики, а не політики вагання й кумівства з буржуазією»⁷. Збори прийняли рішення відкликати своїх представників з Ради й обрати нових. Наслідуючи приклад ропітівців, суднобудівники заводу Ровенського обрали до Ради робітничих депутатів М. Чижикова і М. Томаса.

Про високу політичну свідомість трудівників підприємств морського транспорту свідчать резолюції, прийняті на численних мітингах і зборах, що обговорювали політику Тимчасового уряду, особливо введення ним смертної кари на фронті, цензури тощо. Передова частина робітників розуміла необхідність інтернаціонального об'єднання трудящих. Характерна в цьому відношенні резолюція робітників заводу Белліно-Фендеріх, що була прийнята на загальних зборах у черні 1917 р.

Робітники системи морського флоту надавали більшовицьким організаціям міста матеріальну допомогу. Так, у липневі дні 1917 р. одеські портовики зібрали 2 тис. крб. і передали їх секретарю міського комітету партії П. С. Заславському⁸. В серпні загальні збори робітників заводу Ровенського висловили протест проти політичних арештів і ухвалили послати зібрані серед робітників заводу гроші (285 крб.) на допомогу сім'ям політичних в'язнів⁹.

В березні 1917 р. під керівництвом більшовиків робітники одеських підприємств почали створювати профспілки. Спочатку ці організації утворювалися за професіональним або цеховим принципом. Внаслідок цього з'явилася багато дрібних організацій. Наприклад, серед робітників Одеського порту виникло 7 профспілок¹¹.

¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 257, арк. 4.

² З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962, стор. 31.

³ «Коммунист», 1922, № 24, стор. 95.

⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 165, арк. 11.

⁵ З історії Одеської партійної організації, стор. 131.

⁶ «Черноморська комуна», 10 листопада 1963 р.

⁷ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» (далі — «Известия Одесского Совета»), 25 травня 1917 р.

⁸ «Известия Одесского Совета», 17 травня 1917 р.

⁹ «Коммунист», 1922, № 23, стор. 5.

¹⁰ «Моряк», 26 серпня 1917 р.

¹¹ Д. С. Бельфор. З історії профспілок Одеси.— Праці Одеського держуніверситету, 1957, т. 147, вип. 2, стор. 176.

Більшовики проводили наполегливу роботу по укрупненню профспілок. Портовики, єднобудівники, моряки першими стали на шлях об'єднання своїх сил. Уже в травні 1917 р. профспілка хлібних вантажників і портових робітників звернулася до всіх вантажників міста з пропозицією об'єднатися в одну спілку вантажників¹². У червні загальні збори профспілки вуглярів ухвалили рішення про об'єднання з робітниками заводу РОПІТ¹³.

На підприємствах морського флоту масовою формою організації робітників були, крім профспілок, фабрично-заводські комітети. Вони вели всі внутрішні справи підприємства, розробляли угоди між підприємцями і робітниками, встановлювали контроль над виробництвом. У фабзавкомів даних підприємств вплив більшовиків був більш значним, ніж у профспілках.

До літа 1917 р. зміцнилися заводські партійні організації, особливо на заводі РОПІТ. Із свого середовища ропітівці висунули групу сміливих і рішучих ватажків-комуністів: М. Л. Александровича, А. Л. Агаларова, Ю. Й. Гришкевича, П. Горелова та ін. Під їх керівництвом весною і влітку 1917 р. трудівники моря проводили страйки, мітинги, збори.

Восени 1917 р. обстановка в Одесі ускладнилася. Буржуазія повела економічний наступ на робітничий клас, намагаючись шляхом локаутів, підвищення цін на продукти харчування і т. ін. придушити революційний рух трудящих мас. Робітники підприємств морського флоту посилили страйкову боротьбу. Пролетарі вимагали передачі всієї державної влади Радам.

Звістка про перемогу збройного повстання в Петрограді була зустрінута трудящими Одеси з величезним ентузіазмом. 27 жовтня загальні збори одеських Рад робітничих, солдатських, матроських та селянських депутатів, представників профспілок і фабрично-заводських комітетів, Червоної гвардії зажадали встановлення Радянської влади в Одесі¹⁴. Це рішення гаряче підтримали робітники, портовики, моряки.

Проте одразу взяти владу в свої руки одеським Радам не вдалося. Збройні сили Центральної ради 1 грудня 1917 р. почали бої з Червоною гвардією. Гайдамацькі частини намагалися роззброїти червоногвардійців, захопити Воронцовський палац, де розмістилися Ради. Бої на вулицях міста носили запеклий характер. Контрреволюціонери мали перевагу у збройних силах. У критичний момент цих боїв вирішальну роль відіграли революційні моряки і робітники підприємств морського флоту. Було вирішено перенести революційний штаб на крейсер «Алмаз», а Червону гвардію розмістити на заводі РОПІТ¹⁵. Матроси броненосця «Сіноп» поставили командуванню військ Центральної ради ультиматум, попередивши, що в разі воно не припинить боротьби проти червоногвардійців, «Сіноп» змушений буде вжити рішучих заходів¹⁶. Гайдамаки відступили.

Пролетаріат Одеси врахував досвід грудневих подій і почав діяльно готуватися до вирішального бою. Посилено навчалися й озброювалися червоногвардійці. Робітники заводу РОПІТ зробили кілька броньовиків, обшивши товстим листовим залізом вантажні машини. Організовувалися команди кулеметників та бомбометальників. Велику роль у мобілізації трудящих міста на боротьбу за владу Рад відіграли виступи членів делегації робітників заводу РОПІТ і моряків, які побували в грудні 1917 р. на прийомі у В. І. Леніна. Делегати розповідали про зустріч з Іллічем і закликали трудівників брати владу в свої руки, як це радив їм вождь пролетаріату¹⁷.

1918 рік в Одесі розпочався демонстрацією робітників заводу РОПІТ. Три тисячі ропітівців 3 січня з червоними знаменами і гаслами «Вся влада Радам!», «Геть буржуазію!» вийшли на вулиці міста. 4 січня Пересипський районний комітет партії за ініціативою міського комітету РСДРП(б) провів на заводі РОПІТ загальноміську конференцію представників фабзавкомів та інших громадських організацій міста. Конференція підтримала більшовиків, які закликали боротися за владу Рад шляхом збройного повстання¹⁸. Для керівництва підготовкою повстання конференція обрала Військово-революційний комітет, до складу якого увійшли Г. П. Ачканов, П. І. Кондренко, А. Т. Кривошеев, М. І. Чижиков та ін. Головою комітету був обраний більшовик В. Г. Юдовський. ВРК провів велику роботу по озброєнню Червоної гвардії, революційних робітників та моряків. Ропітівці створили один з найбільш у місті загонів Червоної гвардії, що налічував у своїх рядах понад 800 бійців¹⁹. За завданням

¹² «Известия Одесского Совета», 16 травня 1917 р.

¹³ «Известия Одесского Совета», 9 червня 1917 р.

¹⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 3829, оп. 1, од. зб. 126-6, арк. 19.

¹⁵ «Большевистское знамя», 5 листопада 1940 р.

¹⁶ «Солдатская мысль», 2 грудня 1917 р.

¹⁷ «Чорноморська комуна», 20 лютого 1960 р.

¹⁸ «Известия Одесского Совета», 6 січня 1918 р.

¹⁹ С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на Україні, К., 1966, стор. 175.

Пересипського райкому партії більшовицька фракція комітету заводу РОПІТ організувала захоплення зброї та боєприпасів на Миколаївській залізниці.

Вночі на 14 січня 1918 р. за наказом ВРК червоногвардійці, солдати і матроси зайняли залізничний вокзал Одеса-Головна, пошту, телефонну станцію, телеграф, держбанк та інші важливі заклади міста. До ранку все місто опинилося в руках революційних сил. Контрреволюціонери почали збройну боротьбу. Розгорілися за-пеклі бої, в яких брали участь 30 тис. робітників міста, близько 5 тис. червоногвардійців. Бойовими операціями успішно керував оперативний штаб ВРК, до складу якого входили Г. Ачканов, А. Трофімов, А. Кривошеев, П. Лазарев, П. Кондренко і К. Зедін.

В ніч на 17 січня за наказом Ревкому по гайдамаках відкрили вогонь війсьні кораблі «Сіноп», «Ростислав» та ін. В результаті масованого удару революційних сил гайдамаки змушені були викинути білий прапор. Так 17 січня 1918 р. в Одесі перемогла Радянська влада.

О. І. ДЕЙНЕГА

ЯК КЕРЧ СТАЛА РАДЯНСЬКОЮ

Восени 1917 р. в Керчі діяла невеличка, але міцна більшовицька організація. Керуючись рішеннями VI з'їзду партії і першої Таврійської губернської більшовицької конференції, вона розгорнула активну боротьбу за перемогу влади Рад в місті. У жовтні Керченський міськком партії направив до Петрограда делегатом на Всеросійську конференцію профспілок харчової промисловості активного більшовика А. Рижиха. Йому було видано спеціальний мандат на право встановлення зв'язку з ЦК РСДРП(б). А. Рижих мав проіформувати Центральний Комітет про діяльність Керченської організації більшовиків і придбати з допомогою ЦК зброю. Його прийняла О. Д. Стасова. Детально ознайомившись з станом справ у Керчі, Олена Дмитрівна дала А. Рижиху листа до Петроградського військово-революційного комітету з проханням видати зброю для Керченського комітету РСДРП(б).

Як гість А. Рижих був присутній на II Всеросійському з'їзді Рад і разом з іншими палко вітав звістку про повалення Тимчасового уряду.

Після повернення А. Рижиха додому, міськком партії організував на Соборній площі мітинг трудящих міста і селян навколишніх сіл. Крім А. Рижиха, з промовами виступили більшовики А. Абрамов, А. Степанов та С. Горбульський. Робітники і селяни палко вітали перемогу Жовтневої революції. Безперервно лунали вигуки на честь Радянської влади і В. І. Леніна. Меншовики навіть не наважились виступити на цьому мітингу.

Керченські більшовики розуміли, що Жовтневу революцію потрібно енергійно захищати. Тим більше, що у Криму підняли голову контрреволюційні сили в особі татарської буржуазно-націоналістичної партії «Мілі-фірка», основним лозунгом якої було «Крим для кримчан». Міліфірковці намагались відірвати Крим від Радянської Росії і відновити татарське ханство під протекторатом султанської Турції.

На противагу контрреволюції Керченський комітет РСДРП(б) створив ревком у складі тт. Непомнящого (голова), Буклея, Самойленка, Горбульського, Чаплинського, Шапоренка та ін. Незабаром ревком організував три загони Червоної гвардії. Один з них вирушив до Феодосії проти татарських ескадронів, другий — на Дон проти банд генерала Каледіна і третій — в напрямку Перекопу проти гайдамаків.

Керченський ревком мав у місті велику силу і авторитет. Коли начальник оборони Керченської протоки генерал Трегубов вирішив затримати революційну флотилію, яка йшла з Севастополя на допомогу пролетарям Ростова, голова ревкому П. Непомнящий заарештував Трегубова і відправив до Севастопольського ревтрибуналу.

На II Таврійську губернську конференцію, що відбулася 23—24 листопада 1917 р. в Сімферополі, від 60 членів партії Керчі був делегований А. Рижих. Після конференції в міській більшовицькій організації робота ще більше активізувалась. Члени партії пішли на промислові підприємства і в села. Особлива увага приділялась політичній роботі серед солдатів і матросів фортеці. Посилювався вплив більшовиків у профспілках. Маючи опору серед більшості трудящих, більшовики приступили до безпосередньої підготовки збройного повстання.

Наприкінці грудня із Севастополя до Керчі прибув військовий корабель «Аю-Даг» з більшовиками на борту. Найавторитетнішим серед них був С. Шевяков, член партії з липня 1917 р. Він терміново встановив зв'язки з місцевою більшовицькою організацією. Було вирішено негайно розпочати збройне повстання. Для керівництва ним створили революційний штаб, до складу якого ввійшли тт. Непомнящий, Шиваєв, Самойленко, Шапоренко та ін.

Напередодні збройного виступу, 4 січня 1918 р., більшовики скликали загально-міський п'ятитисячний мітинг. Під гучні оплески присутніх була прийнята резолюція про повну підтримку влади Рад і Ради Народних Комісарів.

За умовним сигналом, в ніч на 6 січня 1918 р., озброєні загони робітників та матросів оточили місто і захопили залізничний і морський вокзали, пошту, телеграф, телефон та інші адміністративні заклади. Подекуди контрреволюційні сили намагалися чинити опір, але їх швидко знешкоджували.

7 січня 1918 р. був обраний ревком у складі тт. Шивякова (голова), Букля (секретар), Абрамова, Лук'янова, Непомнящого, Степанова і Комарницького. Того ж дня ревком видав свій перший наказ про встановлення в місті Радянської влади і розпуск усіх старих органів влади. Так переміг Великий Жовтень у Керчі.

П. І. СПИРИДОНОВ

60-РІЧЧЯ О. М. САМСОНОВА

Відомий радянський історик Олександр Михайлович Самсонов народився 8 січня 1908 р. в м. Нижньому Новгороді (нині — Горький) в сім'ї службовця. У 1931 р. закінчив історичний факультет Ленінградського університету. З 1932 р. він викладав історію СРСР спершу на робітничому факультеті, а протягом 1933—1936 рр. — в Ленінградському відділі Всесоюзного інституту заочного навчання партійного активу та в середній школі.

Перший досвід і навик науково-дослідної роботи з історії О. М. Самсонов набув, працюючи з 1938 р. в Музеї історії релігії та атеїзму СРСР. Чимало часу молодий дослідник проводив у архівах. Тоді вийшли його перші друковані розвідки з вітчизняної історії.

В 1939 р. Олександр Михайлович змінив перо на гвинтівку: брав участь у боях з білофінами, протягом 1941—1945 рр. перебував на фронті; разом з передовими частинами армії пройшов переможний шлях від стін Сталінграда до берегів Шпрее, брав участь у штурмі рейхстагу. На фронті О. М. Самсонов був у 1943 р. прийнятий до лав Комуністичної партії.

Героїзм радянського народу в боях з фашистськими загарбниками став основою темою досліджень історика О. М. Самсонова, який добре розумів значення розробки цих питань для виховання трудящих, особливо молодого покоління. Олександр Михайлович написав і у 1948 р. опублікував ґрунтовну історію 3-го Гвардійського механізованого корпусу, з яким пройшов увесь бойовий шлях. Книга дістала високу оцінку наукової громадськості та ветеранів цього бойового з'єднання.

Переїшовши на роботу в Інститут історії Академії наук СРСР і скоро ставши його вченим секретарем, О. М. Самсонов безперервно і постійно вів наукові пошуки. Виходять з друку його книги «Герой Радянського Союзу генерал А. А. Асланов» (1949 р.) і «Біля стін Сталінграда» (1952 р.). Він є також одним з авторів «Нарисів історії Великої Вітчизняної війни», опублікованих у 1955 р. Здобувши в 1950 р. науковий ступінь кандидата історичних наук, Олександр Михайлович був призначений вченим секретарем редакційно-видавничої Ради Академії наук СРСР. О. М. Самсонов є істориком широкого діапазону. В його ґрунтовній праці «Антифеодальні народні повстання в Росії і церква» (1955 р.) показано соціально-класову, ворожу народові діяльність церкви з часу запровадження християнства на Русі до середини XIX ст.

Історія найбільших битв Великої Вітчизняної війни особливо приваблює О. М. Самсонова. В 1959 р. вийшла в світ його монографія «Велика битва під Москвою та її воєнно-політичне значення». Центральне місце в дослідженні відведено всебічному показу безприкладного ратного і трудового подвигу представників різних народів нашої країни, які грудьми захистили столицю.

Не менш ґрунтовно показав Олександр Михайлович героїзм нашого народу під час битви на Волзі 1942—1943 рр. у великій праці «Сталінградська битва» (вийшла в 1960 р. і скоро була перекладена на іноземні мови). За цю монографію О. М. Самсонову в 1961 р. був присуджений ступінь доктора історичних наук.

Працюючи старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР, Олександр Михайлович одночасно був директором видавництва «Наука». Всього він опублікував понад 100 наукових і науково-популярних праць, зокрема брав участь у написанні таких багатотомних видань як «Всесвітня історія», «Історія СРСР», був членом редколегій двотомної праці «400 років російського книгодрукування», серії книг «Літературні пам'ятки» та ін.

Вчений нагороджений орденами Вітчизняної війни I ступеня, «Червона зірка», «Знак Пошани». В 1964 р. Олександра Михайловича Самсонова обрано членом-кореспондентом Академії наук СРСР. Зараз ювіляр перебуває у розквіті творчих сил, на передньому краї ідеологічного фронту.

І. О. ГУРЖІЙ, В. С. ПЕТРЕНКО

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

РАДЯНСЬКІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ФЕОДАЛІЗМУ

Велике значення для розвитку історичної науки має вивчення проблем історіографії та джерелознавства. Адже кожна наука може рухатися вперед лише на основі ґрунтовного вивчення своєї історії та всебічної розробки першоджерел. Тому історія історичної науки та джерелознавство є одними із найважливіших і найскладніших галузей історичних знань. Науково-дослідницька робота в цій галузі розпочалася уже в 20-х роках. Про це свідчать чисельні праці про життєвий і творчий шлях багатьох істориків та історіографічні статті про окремі історичні події з історії України доби феодалізму. Але в багатьох з них, безперечно, немає марксистсько-ленінського аналізу праць, оцінки істориків. Однак уже зібраний великий і цікавий джерельний матеріал, який необхідно використати. В опублікованих історіографічних дослідженнях про М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, П. О. Куліша, М. О. Максимовича, О. М. Лазаревського, М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, В. І. Щербину, О. Я. Єфименко, О. М. Бодянського, І. М. Каманіна, А. О. Скальковського, Ст. Лукомського та інших істориків розглядалось висвітлення ними періоду феодалізму. Науковці України в 20-х роках вивчали також питання про час написання і автора «Історії Русів», автора літопису Самовидця, істориків Запоріжжя XVIII ст., запорізьке козацтво в творах французьких авторів тощо.

Новий етап у науковій розробці української історіографії розпочався у післявоєнні роки, а точніше, після XX з'їзду КПРС. Досягнення історичної науки в цей час позначилися на розробці історіографічних питань. Було опубліковано ряд ґрунтовних статей¹, в яких визначалися методи та шляхи використання історичної спадщини українського народу, підкреслювалося значення марксистсько-ленінського всебічного діалектичного підходу до неї, що вимагає від дослідників критично засвоїти доробок вчених минулого у галузі історичної науки, «*вміло відсікти їх реакційну тенденцію, вміти вести свою лінію і боротися з усією лінією ворожих нам сил і класів*»².

Серйозну увагу українські радянські історики звернули на висвітлення значення творів класиків марксизму-ленінізму для висвітлення історії України. З цієї важливої проблеми опубліковано ряд методологічних праць для дослідників³.

Багато вчених, вивчаючи ту чи іншу проблему з історії України доби феодалізму, опублікували повний або частковий аналіз використаної ними літератури, а деякі спеціально досліджували історіографію окремих подій, проблем, наукової спадщини відомих дореволюційних українських істориків⁴.

¹ О. К. Касименко. Розробка і висвітлення основних етапів історії України. Наукові записки Інституту історії України, т. III, К., 1950, стор. 63—77; його ж. Завдання розвитку історичної науки на Україні, «Комуніст України», 1958, № 8, стор. 23—34; І. Гуржій, В. Сарбей, М. Ткаченко. За дальший розвиток української радянської історіографії, «Комуніст України», 1960, № 6, стор. 85—91; І. Гуржій, В. Сарбей. Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину, «Комуніст України», 1965, № 6, стор. 19—29, та ін.

² В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 315.

³ І. О. Гуржій і В. Г. Сарбей, В. І. Ленін про найважливіші питання історії України, К., 1960; Л. А. Коваленко. Питання історії України в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. В кн.: Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету, № 4, Серія іст., 1960, стор. 85—89; М. Н. Лещенко і В. Г. Сарбей, Питання історії нашої Батьківщини в працях Ф. Енгельса, «Український історичний журнал», 1963, № 6, стор. 13—24; М. Литовченко. Ленін та історіографія України. Становлення наукового погляду на історію українського народу, К., 1965 та ін.

⁴ М. К. Алекберлі. До питання історіографії Хотинської війни 1621 року. Наукові записки Чернівецького університету, т. 18, серія історичних наук, вип. I, 1956, стор. 113—125; С. А. Секиринский и Л. И. Палахнин. Достижения советской науки в изучении древнего и средневекового Крыма. «Известия Крымского педагогического института», т. 28, 1957, стор. 232—256; І. Д. Бойко. До сторіччя

Помітний вклад у розробку української історіографії внесли дослідники історичних поглядів Т. Г. Шевченка⁵, зокрема праці М. І. Марченка. Останній справедливо відзначає, що Т. Г. Шевченко розглядав історію України як історію народних мас і їх боротьбу за соціальне й національне визволення. Але недоліком цієї монографії є те, що автор применшує значення «Історії Русів» як джерельної основи деяких історичних творів поета, не розкрив, що одним із джерел для них був літопис Самійла Величка, дещо спрощено подав оцінку Т. Г. Шевченком історичної особи Богдана Хмельницького і зовсім обійшов національне питання в творах великого Кобзаря⁶. У зв'язку з 150-річчям з дня народження великого поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка у 1964 р. Інститут історії АН УРСР видав збірник, присвячений його історичним поглядам⁷, де надруковані статті І. О. Гуржії та М. Н. Леценка, М. Ю. Брайчевського, Я. І. Дзіри, О. М. Апанович, Г. Я. Сергієнка, Ф. П. Шевченка, В. Г. Сарбей, А. В. Санцевича. Автори висвітлюють погляди поета на хід історичного процесу, практичну діяльність Т. Г. Шевченка як історика-археолога, використання ним пам'яток української історіографії XVII—XVIII ст., відображення боротьби народу проти соціального і національного гноблення у XVI—XVIII ст. та становища селянства в першій половині XIX ст.

У 1956 р. Інститутом історії АН УРСР був виданий збірник статей про І. Я. Франка як історика⁸. У вступній статті Л. А. Коваленка «Історичні погляди І. Я. Франка» вперше, але не докладно, мова йде про історичні концепції великого українського письменника і вченого. Тут окремо необхідно відзначити статті І. О. Гуржії, Ф. П. Шевченка та А. В. Санцевича, в яких аналізуються праці письменника з історії селянства України та селянських рухів, польсько-українських відносин, про реакційну роль католицизму в історії слов'янства. Але цей збірник поклав лише початок розробці наукової спадщини І. Я. Франка і обов'язком українських істориків є далі її дослідження. Статті до 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерті І. Я. Франка опубліковані у 1966 р. Важливе значення для дослідників його історіографічної спадщини має стаття І. О. Гуржії⁹.

Питання української історіографії частково висвітлюються в «Очерках истории исторической науки в СССР», чотири томи яких уже опубліковані в Москві, у працях з російської історіографії¹⁰.

Першу спробу систематизованого викладу української історіографії з марксистсько-ленінських позицій від стародавніх часів до середини XIX ст. зробив М. І. Марченко¹¹. В його книзі показаний розвиток історичних знань в Київській Русі та на

з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія, «Український історичний журнал», 1957, № 2, стор. 105—109; Ф. А. Редько. Некоторые вопросы историографии Южной Украины второй половины XVIII столетия, «Научный ежегодник за 1956 г. Черновицкого университета», т. I, вып. I, 1957, стор. 135—138; В. Г. Сарбей. Историчні погляди О. М. Лазаревського, «Вісник АН УРСР», 1957, № 3, стор. 61—71; Л. А. Коваленко. До питання про історичні погляди О. М. Лазаревського (1834—1902), «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 98—107; І. М. Самойловський. М. В. Закревський—історик Києва, «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 107—109; В. О. Голобуцький. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI—першої половини XVIII ст., «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 109—117; О. М. Апанович. Значення праці С. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст., «Український історичний журнал», 1960, № 5, стор. 126—132.

⁵ М. І. Марченко. Историчне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, К., 1957; його ж. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959; Л. Коваленко. Исторические взгляды революционера-демократа Т. Г. Шевченко. «Вопросы истории», 1951, № 7, стор. 26—44; В. Є. Спицький. Т. Г. Шевченко про визвольну боротьбу українського народу проти іноземних загарбників, за возз'єднання з російським народом. Наукові записки Київського Державного університету ім. Т. Г. Шевченка, «Історичний збірник», 1954, № 4, стор. 57—83.

⁶ Див. В. Г. Сарбей. Дослідження про історичні погляди Т. Г. Шевченка, «Вісник АН УРСР», 1958, № 8, стор. 76—80.

⁷ Історичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964.

⁸ І. Я. Франко як історик, К., 1956.

⁹ І. Гуржій. Иван Франко як історик, «Комуніст України», 1966, № 8, стор. 61—70.

¹⁰ Л. В. Черепнин. Русская историография до XIX века, М., 1957; В. Е. Иллерицкий. Русская историография второй половины XIX века, М., 1957.

¹¹ М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959.

українських землях до кінця XVII ст. і висвітлюється українська історіографія періоду розкладу феодально-кріпосницької системи (кінець XVIII і перша половина XIX ст.). М. І. Марченко докладно розглядає твори представників козацько-старшинської та дворянської історіографії XVIII ст., викриває кріпосницько-поміщицьку ідеологію дворянських істориків кінця XVIII — першої половини XIX ст. Я. М. Марковича, Д. М. Бантиша-Каменського, А. О. Скальковського та ін.

Цілковито справедливо в монографії говориться про Бантиша-Каменського як про представника реакційного дворянства, а п'ятитомна «Історія Малоросії» М. А. Маркевича розглядається як вияв кризи дворянської історіографії. Автор монографії велику увагу приділив також аналізу праць та суспільно-політичних поглядів О. М. Максимовича. Але праця М. І. Марченка не позбавлена суттєвих недоліків¹². Вони проявилися в тому, що автор не дав класової оцінки історичним поглядам ряду вчених, наукову спадщину яких він розглядає. Це стосується зокрема оцінки історіографічних заслуг О. М. Максимовича та О. М. Бодяńskiego¹³. Досить помітна також деяка ідеалізація автором ідейної спрямованості історіографічної пам'ятки — «Історії Русів» та поглядів О. М. Марковича з аграрно-селянського питання. У книзі не знайшла переконливого відображення боротьба передових, прогресивних думок і напрямів проти реакційної та консервативної ідеології й не показано народження революційно-демократичного напрямку в українській історіографії. Не зовсім обґрунтованим є положення автора, що до 60-х років XIX ст. соціально-класові мотиви в усіх істориків України випадали з поля зору¹⁴ і що національно-визвольні мотиви переважали над мотивами соціально-класовими в усієї української інтелігенції¹⁵. Вже творчість Т. Г. Шевченка спростовує це твердження. М. І. Марченко докладно пише про пам'ятки джерелознавчого характеру, оцінка та аналіз яких потребують спеціальних досліджень з джерелознавства історії України, а багато історіографічних праць чомусь зовсім і не згадуються.

Складною й суперечливою постаттю в українській історіографії був видатний буржуазний історик М. І. Костомаров, аналізу праць якого присвячена книга Л. К. Полухіна¹⁶. В ній зроблена спроба дослідити соціально-економічні та ідейно-філософські джерела історичних поглядів М. І. Костомарова і подана характеристика його літературних творів та історичних праць. Але поряд з цікавими окремими висновками в праці Л. К. Полухіна дається взнаки упередженість у критиці наукової спадщини та діяльності М. І. Костомарова без історичного підходу, як цього вимагає марксистсько-ленінська теорія. Залишилися поза увагою автора зв'язки М. І. Костомарова з Т. Г. Шевченком, М. Г. Чернишевським і не розкриті його діяльності в Кирило-Мефодіївському товаристві. Часто зовсім безпідставно М. І. Костомаров звинувачується в кар'єризмі, антисемітизмі тощо.

Цінним монографічним дослідженням є праця В. Г. Сарбея про історичні погляди прогресивного буржуазного історика О. М. Лазаревського¹⁷. З марксистсько-ленінських позицій в ній дається аналіз наукової спадщини та діяльності О. М. Лазаревського — прогресивного історика другої половини XIX — початку XX ст. У книзі викриваються нападки буржуазно-націоналістичної історіографії на праці О. М. Лазаревського, в яких ґрунтовно розкриті внутрішні причини закріпачення селян на Лівобережній Україні і глибоко висвітлено її соціально-економічну історію. Разом з тим В. Г. Сарбей критикує праці тих радянських авторів, які наближають О. М. Лазаревського до революційних демократів і таким чином ідеалізують його наукову та суспільно-політичну діяльність. В монографії дано глибокий аналіз історіографічної спадщини О. М. Лазаревського, показано його важливий вклад у вивчення соціально-економічної історії Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. та розкриті недоліки й хибні в працях вченого, які були породжені головним чином його класовою позицією.

Цікава й змістовна монографія про життєвий і творчий шлях, суспільно-політичні погляди та вклад в українську історіографію історика демократичного напрямку, першої в Росії жінки, яка одержала звання доктора історії — О. Я. Єфименко¹⁸. Але автор головну увагу приділив висвітленню суспільно-політичних поглядів О. Я. Єфименко і дуже стисло подав аналіз її історичних праць, які потребують ще дальшого

¹² Див. І. Гуржій, В. Сарбей, М. Ткаченко. За дальший розвиток української радянської історіографії, «Комуніст України», 1960, № 6, стор. 85—91.

¹³ М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959, стор. 157, 195.

¹⁴ М. І. Марченко. Українська історіографія..., стор. 221.

¹⁵ Там же, стор. 222.

¹⁶ Л. К. Полухін. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова (До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні), К., 1959.

¹⁷ В. Г. Сарбей. Історичні погляди О. М. Лазаревського, К., 1961.

¹⁸ П. Г. Марков. А. Я. Єфименко — історик України, К., 1966.

дослідження. Глибша еволюція історичних поглядів О. Я. Єфименко показана в статті О. Ф. Скакун¹⁹. Автор розрізняє два етапи світогляду вченої: перший — до кінця 80-х років XIX ст., коли О. Я. Єфименко перебувала в руслі народницької соціології і другий — з кінця 80-х років, коли її історичні дослідження опинилися в межах ідей буржуазно-ліберальної історіографії кінця XIX ст. — початку XX ст.

Українські радянські учені поклали лише початок вивченню історії історичної науки на Україні. Про це свідчить досить обмежена кількість монографічних досліджень з проблем історіографії. Але робота в цьому напрямі за останнє десятиріччя проведена вже досить значна. Необхідно відзначити заслуги в цьому «Українського історичного журналу», який уже з першого свого номера повів боротьбу проти буржуазно-націоналістичної історіографії²⁰ та опублікував низку статей як про висвітлення окремих проблем з історії України періоду феодалізму, так і про праці істориків, які досліджували цей період²¹.

Українські радянські історики викривають злісні фальсифікації історичного минулого українського народу буржуазною історіографією і особливо українськими буржуазними націоналістами та різними відщепенцями своєї Батьківщини²².

Окремі публікації та чисельні статті з історіографії, які, крім «Українського історичного журналу», опубліковані й в інших виданнях на Україні²³, відіграють значну роль в написанні ґрунтовної праці з історії історичної науки на Україні періоду феодалізму.

І. М. ГАПУСЕНКО

¹⁹ О. Ф. Скакун. Історичні погляди О. Я. Єфименко, «Український історичний журнал», 1967, № 1.

²⁰ О. Я. Война. Про деякі сучасні фальсифікації історії Радянської України в буржуазній літературі, «Український історичний журнал», 1957, № 1, стор. 137—142.

²¹ В. О. Голобуцький. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI — першої половини XVIII ст., «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 109—117; там же. Л. В. Олійник. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії, 1965, № 12, стор. 119—123; там же. В. М. Бейліс. Про назву Києва в арабських географів X ст. та спроби її тлумачення в історичній літературі, 1960, № 1, стор. 109—117; там же. Г. Я. Сергієнко. Видання до 250-річчя Полтавської битви, 1961, № 4; там же. Я. Р. Дашкевич. Висвітлення україно-вірменських зв'язків у літературі 1960—1964 рр., 1965, № 10; там же. І. М. Гапусенко. Класова боротьба на Україні доби феодалізму в українській радянській історіографії, 1966, № 12; там же. В. С. Аба-ліхін. Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р., 1962, № 5, стор. 99—103; там же. П. А. Лавров, М. І. Марченко. Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років, 1959, № 5, стор. 127—136; там же. П. П. Ротач. І. Ф. Павловський — історик Полтавщини, 1961, № 6, стор. 100—103; там же. І. Д. Бойко. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія, 1957, № 2, стор. 105—109; там же. М. Ю. Брайчевський. Дослідження М. В. Ломоносовим історії древньоруської держави (До 250-річчя з дня народження М. В. Ломоносова), 1961, № 6, стор. 94—99; там же. І. Я. Єдлинська. Іларіон Семенович Свенціцький (1876—1956), 1966, № 4, стор. 133—135; там же. Л. В. Олійник. Український радянський історик М. Н. Петровський, 1964, № 5, стор. 115—117, та ін.

²² В. А. Дядиченко. До критики буржуазно-націоналістичних перекуреннь історії України періоду Північної війни. В кн.: 250 років Полтавської битви, К., 1959, стор. 38—68; В. Г. Сарбей. Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії, «Український історичний журнал», 1960, № 5, стор. 150—152, та ін.

²³ В. Г. Сарбей. Полтавська битва 1709 р. у висвітленні радянських істориків. В кн.: 250 років Полтавської битви, К., 1959, стор. 121—144; С. Я. Боровой. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины. В кн.: Записки Одес. Археол. общ-ва, т. I, 1960, стор. 175—185; М. Ю. Брайчевський. Перший історик східно-слов'янських народів (До 900-річчя з дня народження Нестора-літописця), «Вісник Акад. наук УРСР», 1956, № 5, стор. 5—53, та ін.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
вид-во «Наукова думка». К., 1967,
т. I, 808 с.; т. II, 860 с.

Вийшло у світ перероблене і доповнене двотомне видання «Історії Української РСР». Це знаменна подія в науковому і культурному житті республіки. Колективна монографія Інституту історії АН УРСР цілком відповідає сучасному рівню вітчизняної історичної науки. В основу її покладена велика кількість архівних матеріалів та історичних досліджень з найрізноманітніших питань.

У праці розкрито закономірність історичного розвитку українського народу від часів первісного суспільства до наших днів. У нерозривному зв'язку з питаннями розвитку продуктивних сил та виробничих відносин у різні історичні епохи висвітлюється соціальна та політична історія українського народу, а також історія його культури. Значне місце займає показ класової боротьби як рушійної сили антагоністичного суспільства та героїчної боротьби українського народу з іноземними загарбниками.

Через усю працю червоною ниткою проходить ідея спільності походження, історичного розвитку, віковичної дружби українського і російського народів.

Первіснообщинний лад характеризується на основі нових археологічних джерел. В новому параграфі «Розклад первіснообщинного ладу. Найдавніші рабовласницькі держави на території України» розкриваються закономірності корінних змін у суспільстві.

Суспільний та економічний розвиток епох феодалізму й капіталізму висвітлено на основі численних досліджень з даних проблем. Показуючи історію Київської Русі, її широкі економічні зв'язки з сусідніми державами, автори, на жаль, недостатньо розкривають дипломатичні відносини Київської Русі з Францією, Німеччиною та іншими країнами Заходу. Зародження та формування української народності в найтіснішому зв'язку з формуванням російської та білоруської народностей в XIV—XV ст. розкривається у праці глибше на основі нових даних історичної науки і мовознавства.

Висвітлюючи події Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., автори показали зростання національної свідомості українського народу, його прагнення

до свободи, дружбу українського і російського народів. Ґрунтовно показано розвиток землеробства, ремесел, промислів та міст на Україні у XIV—XVIII ст. Незважаючи на політичну роз'єднаність українських земель, між ними зміцнювались економічні, культурні та політичні зв'язки, що створювало передумови для поступового перетворення української народності в націю. У праці переконливо показано, як з одного боку йшов процес зміцнення феодально-кріпосницької системи, а з другого — дальший розвиток товарно-грошових відносин і формування в надрах феодалізму елементів нових буржуазних відносин.

Автори зазначають, що деякі міста України мали так зване «магдебурзьке право» (стор. 245), але суть його майже не розкрили. Це було специфічне право міст України, хоч мало воно іноземну назву. На стор. 321—340 у праці показана історична роль Запорізької Січі як оплоту визвольної боротьби українського народу протягом століть. Ліквідація її царським урядом була реакційним актом. Авторам монографії треба було більше уваги приділити висвітленню історії козацтва на різних етапах, його військовій майстерності в боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами.

За доби феодалізму господарство безпосереднього виробника великою мірою залежало від переважаючої певної форми ренти. Однак автори дуже стисло показують розвиток її форм на Україні. Досить мало місця відводиться містам Лівобережної України XVIII ст., широким зв'язкам їх з зарубіжними країнами. Історія міст Правобережжя взагалі майже не відображена в праці.

Розділи, що показують кризу феодально-кріпосницької системи та розвиток капіталізму в кінці XVIII—XIX ст., написані на новому фактичному матеріалі.

Значний інтерес викликає розділ про національний рух на Україні в другій половині XIX ст., в тому числі на західно-українських землях, що знаходились під гнітом габсбурзької монархії. Авторі викривають реакційну політику царизму, який душив українську культуру, переслідував українську мову. Відзначаючи зростання національного руху на Україні як відповідь на політичне безправ'я, тяжке економічне становище, автори підкреслюють, що з часу виникнення національного руху на Україні, як і в інших країнах

Росії, розвивався по двох напрямках — ліберально-буржуазному і революційно-демократичному. Останній відбивав інтереси трудящих мас. Однак, на нашу думку, треба було більше уваги приділити формуванню української буржуазної нації.

В одному з найцікавіших розділів книги відображено зростання робітничого руху на Україні в другій половині 90-х років XIX ст. як складової частини боротьби російського пролетаріату проти царизму і буржуазії.

У праці висвітлено основні аспекти економічної, політичної та культурної історії українського народу доби імперіа-

лізму; діяльність Комуністичної партії і роль В. І. Леніна — організатора і керівника партії — та його сподвижників в історичній долі українського народу. Авторський колектив дав об'єктивну оцінку ряду історичних подій, явищ, що раніше перекошувались, та окремих осіб, які були незаслужено забуті.

Дослідженню розвитку української культури приділено в цьому виданні більше уваги. Але, на жаль, залишилися майже не розкритими такі важливі її галузі, як архітектура, скульптура, живопис.

В. А. МАРКІНА

* * *

Другий том монографії присвячено радянській епосі. На широкому фактичному матеріалі автори показали, що і соціалістична революція, і виникнення Української Радянської республіки були закономірним наслідком соціально-економічного розвитку країни. Саме Комуністична партія на чолі з великим стратегом Жовтня В. І. Леніним забезпечила перемогу трудящих над реакційними силами старого світу. Порівняно з попереднім виданням більш повно розкрито, як у класових битвах зміцнювався союз робітничого класу і селянства, чіткіше охарактеризовано національно-визвольний рух з його течіями. Якщо раніше переоцінювалась роль Центральної ради у керівництві цим рухом, то тут показано, як ним керували більшовики. Центральна рада лише пристосовувалась до цього руху, намагаючись використати його в своїх вузькокласових інтересах.

Автори правильно наголошують на недооцінці деякими більшовиками національного питання на Україні. По-новому трактується роль боротьбистів. Якщо вони відіграли певну роль, то тільки завдяки Комуністичній партії, яка, контактуючись з ними, зуміла обезброїти їх як ідейно, так і організаційно.

Проте в книзі зустрічаються і нечіткі формулювання. Занадто категоричною є думка про те, що «жодна політична партія, крім більшовиків, не виступала із засудженням обурливого зневажання Тимчасовим урядом прав українського народу» (стор. 30). На наш погляд, не слід пов'язувати підготовку III з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів лише з «недооцінкою» значення Всеукраїнського з'їзду Рад з боку частини керівних партійних працівників цих районів (стор. 58). Слід було б також говорити про ігнорування ними українського національного питання.

Розповідаючи про дві точки зору, які виявились на I з'їзді КП(б)У щодо українських центральних урядових органів в умовах окупації України, автори відзначають перемогу «невірної» точки зору, згідно з якою замість уряду створювався ЦВРК, який мав керувати повстанською боротьбою на Україні (стор. 88). А на на-

ступній сторінці читаємо, що після з'їзду «значно поліпшилися керівництво і допомога підпільним організаціям». Отже, останнє твердження спростовує попередню характеристику ЦВРК. Шкода, що в праці не знайшлося місця для чіткого викладу суті земельної політики, визначеної III з'їздом КП(б)У і III Всеукраїнським з'їздом Рад.

Автори переконливо показують реакційну антинародну суть українського буржуазного націоналізму, але слабше викривають прояви великодержавного шовінізму.

З приємним хвилюванням читаються розділи про титанічну працю українського народу в період будівництва соціалізму. Спираючись на допомогу народів-братів Країни Рад, під керівництвом Комуністичної партії український народ, переборюючи великі труднощі та перешкоди, будував соціалізм. В гранично стислі строки з руїн і згарщів імперіалістичної та громадянської воєн було піднято фабрики, заводи, шахти і рудники, відбудовано сільське господарство.

Оперуючи великими архівними та опублікованими документами і матеріалами, автори розповідають про індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства. Проте, на жаль, не зовсім чітко висвітлені причини помилок і перегинів у колгоспному будівництві.

Істотно доопрацьовано розділ про участь українського народу у Великій Вітчизняній війні. Це стосується, зокрема, підпільної боротьби в західних областях України, в Донбасі, участі українців у європейському русі Опору. Відповідно до сучасного стану історичної науки по-новому трактується ряд питань. Проте при поясненні невдач на фронтах Великої Вітчизняної війни в 1941 р. відчутна перевага надається суб'єктивним факторам, пов'язаним з шкідливими наслідками культу особи, що дещо затіняє об'єктивні фактори (використання гітлерівцями матеріальних ресурсів усієї Європи, досвід воєнних дій фашистської армії, відомобілізованість її і т. д.).

У розділі про возз'єднання Західної України і Північної Буковини в єдиний

Українській Радянській державі висвітлюється безпросвітне життя трудящих західноукраїнських земель, загарбаних панською Польщею, боярською Румунією, буржуазною Чехословаччиною, а згодом і хортиською Угорщиною. Автори показують шпироку картину безперервної боротьби поневолених народних мас проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною. Цей рух розхитував окупаційні режими, підривав владу поміщиків і капіталістів, піднімав рівень політичної свідомості трудящих. Цим підготовлялися умови для усунення історичної несправедливості, встановлення Радянської влади на цих землях та возз'єднання їх в єдиній Українській Радянській державі.

Цікаві факти наводять автори про участь українців у національно-революційній війні іспанського народу (1936—1939 рр.)

Трапляється часом, що різні автори дають пояснення (іноді навіть суперечливі) тим самим явищам. Так, загалом вдало висвітлено причини виникнення продовольчих труднощів наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. Проте навряд чи була потреба робити це у двох місцях (стор. 280—281 і стор. 346—347).

Зустрічаються також розбіжності в оцінці деяких політичних діячів. Так, на стор. 192 О. Шумський і М. Хвильовий охарактеризовані як українські буржуазні націоналісти, а на стор. 230 обидва зараховані до націонал-ухильників. Цікаво, що ці визначення належать різним авторам.

**УКРАЇНЬКА РСР
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941—1945 рр.
Том перший,
вид-во політичної літератури України,
К., 1967, 560 с.**

До знаменної дати півстолітнього ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС з участю науковців Інституту історії Академії наук УРСР, викладачів вузів республіки і воєнних істориків підготував тритомну працю «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»¹. Це перше монографічне дослідження, в якому всебічно висвітлюється участь укра-

На великому фактичному матеріалі висвітлюються відбудова і дальший розвиток народного господарства після перемоги його закінчення Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Останній розділ відображає на основі нових документів трудовий пафос розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, безприкладний героїзм робітників, трудівників села, інтелігенції.

Безперечною заслугою авторського колективу є розкриття історії українського народу в нерозривному зв'язку з життям усього радянського народу, більше того — народів соціалістичної співдружності, всього прогресивного людства. Схвалення заслугове те, що в «Історії Української РСР» розповідається про славних синів і дочок народу, які свого часу були незаконно репресовані, а імена їх замовчувалися. Книга добре ілюстрована, що, безперечно, допомагає читачеві краще засвоїти її зміст.

Користування двотомником набагато полегшують додані до кожного тома хронологічна таблиця, географічний, іменний покажчики, список літератури. Це видання з вдячністю приймуть широкі кола читачів.

Колектив науковців створив цінну працю, яка відтворює дійсну історію українського народу. Двотомник «Історія Української РСР» є солідним і важливим вкладом в скарбницю історичної науки.

В. Є. СПИЦЬКИЙ

їнського народу у Великій Вітчизняній війні. Поряд з шеститомною і короткою працями про «Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» тритомник істориків Радянської України є значним вкладом у більш глибоке дослідження подій, які відбувалися в цей час на півдні країни.

Політичне видавництво України до 50-річчя Жовтневої революції випустило в світ перший том ювілейного видання, в якому показується віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР і підготовка умов до корінного перелому в ході війни (червень 1941 р. — листопад 1942 р.)².

Війна, розв'язана німецьким фашизмом проти першої в світі країни Рад — Союзу Радянських Соціалістичних Республік 22

¹ Редакційна колегія: Назаренко І. Д. (голова), Вівдиченко І. І., Головкин В. Я., Гречко А. А., Дрожжин Л. П., Дубина К. К., Зленко А. Н., Ковпак С. А., Мултих Г. М. (заступник голови), Наумов М. І., Сабуров О. М., Слинько І. І., Тельпуховський Б. С., Тронько П. Т., Федоров О. Ф., Чеканюк А. Т., Шевель Г. Г., Якубовський І. Г.

² Редколегія тома: Тронько П. Т. (керівник редколегії і авторського колективу), Костриба П. М. (заступник керівника), Шморгун П. М. Авторський колектив: Архипов І. В., Балковий П. М., Бруз В. С., Вольський С. А., Григорович Д. П., Грушко О. С., Данилюк М. З., Ємченко Г. Я., Костриба П. М., Мазило В. М., Мултих Г. М., Назаренко І. Д., Овчаренко П. М., Остапенко Ф. П., Пашко Я. Ю., Савченко Є. М., Тронько П. Т., Ярошук Ф. Ю.

червня 1941 р. була справедливою, антифашистською війною, **«найбільшим воєнним зіткненням соціалізму з ударними силами імперіалізму... була найтяжчою і найжорстокішою з усіх воєн будь-коли пережитих нашою Батьківщиною»**³.

Авторський колектив рецензованої праці на великому документальному матеріалі, нерідко вперше введеному у науковий обіг, і досягненнях радянської історичної науки, переконливо показав, як в грізні роки війни, коли йшлося про життя і смерть Радянської держави, Комуністична партія і її Центральний Комітет зуміли підняти радянський народ на захист своєї соціалістичної Вітчизни. З перших днів війни партія спрямувала діяльність усіх радянських, господарських, громадських організацій і військових органів на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками, вселала в серця людей непохитну волю до перемоги. Однією з найбільших організацій Комуністичної партії була — КП(б)У, яка мала в своїх рядах напередодні війни 565 тис. комуністів (стор. 36). В умовах тяжких випробувань, коли УРСР однією з перших республік Радянського Союзу зазнала напад німецького фашизму, Комуністична партія України стала бойовим штабом по мобілізації людських і матеріальних ресурсів проти ненависного ворога.

Автори рецензованої праці показали політичну роботу партії в масах, спрямовану на виховання мас на героїчних прикладах самовідданої боротьби народу за великі ідеали марксизму-ленінізму. Перед народом і його армією було поставлено завдання — зламати гітлерівську воєнну машину, знищити фашистського звіра, відстояти країну соціалізму від загрози фашистського поневолення. Автори на основі всебічного вивчення достовірних документів і фактів розкрили перевагу соціалізму перед капіталізмом, зокрема в галузі економіки. Так, напередодні війни, відзначають автори, СРСР мав могутні збройні сили, які спиралися на економічну могутність соціалістичної держави робітників і селян. Високим був і морально-політичний дух бійців і командирів Червоної Армії і Військово-Морського Флоту. Проте, передумови для максимального посилення обороноздатності нашої Батьківщини, як вказується в томі, були використані недостатньо, що було однією з причин тимчасових поразок і невдач в перші дні війни. Незважаючи на тяжке становище, що склалося на фронті, Комуністична партія посилала керівництво Збройними Силами, вжила заходів щодо дальшого зміцнення армійських парторганізацій, піднесення ролі Військових рад та політорганів. У першому томі показується і аналізується багатогранна діяльність партії з цього приводу. Автори, зокрема, наводять один з яскравих доку-

ментів ЦК ВКП(б) про те, щоб на керівну роботу до діючої армії, переважно членами Військових рад фронтів, армій та на інші відповідальні ділянки призначалися партійні працівники з великим досвідом роботи. Українська партійна організація направила в армію на відповідальні пости В. А. Бегму, Л. І. Брежнева, М. О. Бурмистенка, А. І. Гайового, Г. Є. Гришка, І. С. Грушецького, О. О. Єпішева, Н. Т. Кальченка, А. Г. Колибанова, Л. Р. Корнійця та ін. Уповноваженими Військових рад фронтів і армій по виконанню окремих завдань, зв'язаних з матеріально-технічним забезпеченням військ працювали: Г. П. Бутенко, А. Н. Зленко, В. К. Клименко, І. І. Вівдиченко, Д. С. Коротченко, П. Ю. Шелест (стор. 88).

Значну роботу провела партійна організація України в частинах та підрозділах діючої армії. Згідно рішення ЦК ВКП(б) про мобілізацію комуністів та комсомольців на фронт політбійцями партійні організації України протягом трьох місяців послали 95 тис. комуністів та комсомольців (стор. 98).

У початковий період війни, за прикладом Ленінграда і Москви, на Україні виникли загони народного ополчення, винищувальні батальйони і партизанські загони. За далеко неповними даними у 12 областях України в народне ополчення вступило близько 1 млн. 300 тис. чоловік (стор. 101). Тисячі учасників народного ополчення згодом впливали до лав Червоної Армії і в партизанські загони.

Партія безпосередньо організовувала і керувала багатьма формами народного опору.

На основі численних прикладів творчої ініціативи трудящих у роки війни, автори підкреслюють, що вона відбивала гарячий полум'яний патріотизм радянського народу, його морально-політичну єдність, беззавітну відданість справі ленінської партії і соціалістичного ладу.

Всебічна допомога трудящих України, як і всіх інших республік, Червоній Армії проявилася у найрізноманітніших формах і була одним з яскравих доказів всенародного характеру війни, свідченням монолітної єдності фронту і тилу. А це в свою чергу відіграло значну роль для політико-морального стану бійців армії та флоту, сприяло підвищенню моральної стійкості та беззастатності в їх боротьбі проти агресора.

У монографії на численних фактах показано, як партійна організація республіки у виключно тяжких умовах війни успішно здійснила перебудову всього народного господарства України на воєнний лад, підпорядкувавши його на задоволення потреб фронту. Автори при цьому відзначають дуже важливе положення, що без соціалістичної економіки, переведеної на воєнні рейки, створення міцного воєнного господарства — перемога була б неможливою. Особливо значний вклад внесли машинобудівники республіки, які з

³ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. К., 1967, стор. 18.

перших днів війни цілком перейшли на випуск військової техніки, озброєння, боеприпасів, спорядження. У томі дстав належне відображення трудовий подвиг жінок, та дітей, пенсіонерів, які замінили чоловіків, батьків, братів та сестер, що воювали на фронті. Так, у Ворошиловградській області трудівники вугільних шахт вдень і вночі, нерідко під обстрілом ворожої артилерії і авіації щодоби давали по 14,5 т вугілля. Не відставали від гірників і металурги, коксохіміки. Подвиг не виміряти ніякими, навіть вражаючими цифрами, хоч і вони тоді важили надзвичайно багато.

Значну роботу провело в ці грізні дні і колгоспне селянство. Навесні 1942 р. у ряді прифронтових районів Харківщини хлібороби провели успішно посівну кампанію. Чималу допомогу трудівникам соціалістичних ланів подавали бійці Червоної Армії. Військові частини виділяли колгоспам трактори і коней, допомагали ремонтувати сільгоспінвентар і працювали у години затишшя на колгоспних полях.

Автори особливо увагу у томі приділили показу перебування на военний лад транспорту, зокрема залізничного. В той же час слід відзначити, що в книзі побіжно розповідається про діяльність морського і річкового флоту, які, як відомо, з перших днів війни здійснювали на водних магістралях не лише народногосподарські, а й великі оперативні військові перевози. Відомо, зокрема, як багато зробили для народного господарства і для фронту дніпровські річковики і моряки Чорноморсько-Азовського басейну. Як і залізничники України, вони провели велику роботу по евакуації народногосподарських цінностей, особливо хліба. Переміщення на схід країни заводів, фабрик, МТС і колгоспів поповнило наше величезне господарство, підготувало необхідні умови для перелому в ході війни на користь Радянського Союзу.

Вирішення цих завдань стало можливим завдяки тому, що Центральний Комітет, обкоми і райкоми партії разом з военним командуванням організували оборону великих міст і найважливіших стратегічних рубежів. У вересні 1941 р. Київський плацдарм був важливим пунктом опору на Південному і Південно-Західному фронті і тією ділянкою фронту, де точилися найжорстокіші бої на всьому радянсько-німецькому фронті.

Важливу роль у зриві стратегічних планів противника відіграла стійка оборона Одеси.

Автори тому справедливо відзначають, що героїчна оборона Києва і Одеси, поряд з обороною Ленінграду і Севастополя, стала школою гарту, зразком мужності і героїзму воїнів Червоної Армії, продемонструвала патріотизм радянських людей, їх любов і відданість Батьківщині, Комуністичній партії. Поруч з воїнами

мужньо боролись, обороняючи свої міста, трудящі Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Донецька та інших міст і населених пунктів республіки.

Протягом першого року війни, гітлерівці, скориставшись тимчасовою перевагою, окупували більшу частину України. Тяжкі випробування випали на долю українського народу. «Новий порядок», встановлений на тимчасово окупованій території, означав нечуваний масовий терор, нещадне пограбування народного багатства, звирячу експлуатацію, режим голоду, вимирання, зневажання національної культури, ліквідацію державності українського народу. Цим окупанти сподівалися досягти своєї мети. Проте, ніщо не змогло зломити волелюбний дух радянських людей. Народ не скорився, піднявся на священну справедливу боротьбу проти гнобителів. В томі розповідається, як на тимчасово окупованій території під керівництвом партійних організацій розгорталась партизанська і підпільна боротьба.

Десятки тисяч комуністів і комсомольців боролись в тилу ворога, вони очолили боротьбу народних месників. Навколо них єдналися десятки тисяч патріотів. Ми знаємо тисячі підпільників, розвідників, диверсантів, зв'язкових — людей, які боролись часом поодиночі, виконуючи спеціальні доручення. На сторінках книги розкрита велика організаторська робота, яку провадили підпільні обкоми партії Києва, Сум, Миколаєва, Чернігова, Ровно, Одеси. Особливо привертають увагу досі невідомі матеріали про діяльність Одеського підпільного обкому КП(б)У.

Коли йдеться про розгром фашистів під Москвою взимку 1941—1942 рр., то дослідники слушно доводять фактами і документами, що Московська битва стала чинником величезної сили для всього нашого народу в його боротьбі проти загарбників. В цей період ще ширшого розмаху набуває підпільна та партизанська війна і на Україні, в тому числі у її західних областях.

Партія посилила роботу на тимчасово окупованій території. Партизанська боротьба становила, як і партійне підпілля, одну з основних турбот ЦК Комуністичної партії. Уже влітку та восени 1942 р. на Україні виникло понад 100 нових партизанських загонів та груп, а восени того ж року у республіці діяло 5 великих з'єднань, близько 900 партизанських загонів, понад 1000 диверсійних і розвідувальних груп. Спільно з підпільниками вони становили на той час уже силу, що змогла відвернути на себе близько 120 тис. фашистських солдатів і офіцерів (стор. 528). Боротьба народних месників подала неосінену допомогу Червоній Армії і відіграла значну роль в забезпеченні корінного перелому в ході Вітчизняної війни.

Слід зауважити, що в цілому цінна монографічна праця має ряд недоліків.

Варто було авторському колективові повніше висвітлити події в районі р. Дунай. Відомо, що у перші дні воєнних дій чимало героїчних подвигів здійснили екіпажі кораблів Дунайської воєнної флотилії у боротьбі з чисельно переважаючими силами агресора. Моряки Чорноморського пароплавства під вогнем противника вивели усі торговельні судна з дунайських портів в Одесу, а потім забезпечили переправу народногосподарських цінностей і військових частин через Дністер в район Бугаза.

Не знайшла відображення на сторінках праці і героїчна оборона о-ва Первомейського під Очаковим, коси Тендра, яка тривала до 25 жовтня 1941 р. Ці невеличкі гарнізони, ведучи запеклі бої в оточенні

противника, зуміли закрити вхід ворожим кораблям в Дніпро-Бузький лиман, не допустити їх до портів Миколаєва і Херсона, які ворог намагався використати як воєнно-морські бази і встановити контроль над комунікаціями, що зв'язували облогу Одеси з тилловими районами. В деяких місцях є стилістичні огріхи.

Незважаючи на це, монографія заслуговує високої оцінки, її з інтересом зустрінуть не тільки спеціалісти, але й широке коло читачів. Вона розкрила ще одну героїчну сторінку Великої Вітчизняної війни, показує, ціною яких зусиль була здобута перемога над фашизмом.

Є. І. ЦИМБАЛ, Л. Є. КИЗЯ

Б. ЗАВ'ЯЛОВ.

ДМИТРО ЗАХАРОВИЧ МАНУІЛЬСЬКИЙ, вид-во політичної літератури України, К., 1967, 230 с.

Перший ґрунтовний біографічний нарис про видатного державного і партійного діяча Країни Рад Дмитра Захаровича Мануїльського вийшов у серії «Борці за велику справу». Автор використав чимало нового або маловідомого матеріалу, книгу видано з багатьма дуже цінними документальними фотографіями.

Розповідь Б. Зав'ялов починає від тих далеких днів, коли в родині багатодітного полкового писаря, десь у волинській глушині, 21 вересня (3 жовтня) 1883 р. народився майбутній більшовик, лєнінець. Рано пробудилася у юнака класова свідомість. Вже навчаючись в Острозькій гімназії, Мануїльський читав твори Маркса і Енгельса, брав активну участь у створенні нелегального гуртка з учнів середніх учбових закладів.

В дні революції 1905 р. Дмитро Мануїльський, студент Петербурзького університету, був уже членом партії більшовиків. За дорученням Петербурзького комітету він веде широку організаційну та пропагандистську роботу в армії, серед робітників, потім у Кронштадті.

Влітку 1906 р. царизм придушив дружє революційне повстання в Кронштадті. В ув'язненні опинився також і Мануїльський. Але недовго пробув він у тюрмі. Після вдалої втечі революціонер незабаром нелегально приїжджає до Києва. Тут він входить до складу Київського комітету РСДРП і працює до середини 1907 р. Після поразки революції Мануїльський, за вказівкою партії, виїхав за кордон, до Парижа.

Так почалися роки еміграції Дмитра Мануїльського, що стали роками його вступу до активного міжнародного робітничого руху. У своїй автобіографії він згадує: «Осінь 1907 р. Париж... Участь у міжнародному робітничому русі: працював у профспілці металістів, у секції соціалістичної організації Парижа. Знайомство з німецьким робітничим рухом — підтрим-

ка лівого крила німецької соціал-демократичної партії, критика його непослідовності в боротьбі з опортунізмом» (стор. 32—33). Не завжди була послідовна більшовицька лінія і у самого Мануїльського. Книга не обминає факт його належності протягом деякого часу до одзовістів, а згодом — у 1917 р. і до «міжрайонців».

Після повалення самодержавства Мануїльський повертається до Росії.

Напередодні Жовтневої революції видатний діяч партії входить до складу створеного за вказівкою ЦК РСДРП(б) Військово-революційного комітету — штабу збройних сил соціалістичної революції. У дальшому Дмитро Захарович увесь час на передньому краї боротьби — займає керівну посаду в Наркомпроді, виконує важливі дипломатичні доручення у Франції, в Угорщині, працює на Україні як член Укрревкому (разом з Г. І. Петровським і В. П. Затонським), а потім стає народним комісаром земельних справ у Раднаркомі УРСР.

Наприкінці 1921 р. Д. З. Мануїльський був обраний першим секретарем ЦК Компартії України і залишався на цьому посту до початку 1923 р. У цей же час він нелегально їздив з партійними дорученнями до Франції, Італії. Тоді почалася багаторічна й плідна праця Д. З. Мануїльського в Комінтерні: з 1928 по 1943 р. він секретар Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу. Цей період діяльності Дмитра Захаровича розглянуто в рецензованих книзі особливо докладно і всебічно. Б. Зав'ялов дає змістовний аналіз ролі Мануїльського в розвитку міжнародних зв'язків комуністичних партій.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Мануїльський виконує важливі доручення партії по організації оборони країни, неодноразово буває на фронтах, а з 1944 р. входить до складу уряду Української РСР як заступник голови Раднаркому і народний комісар закордонних справ. У цей період розгорнулася його активна робота в галузі зміцнення ідеологічного фронту на Україні.

Д. З. Мануїльський був обраний акаде-

між АН УРСР і приділяв пильну увагу діяльності академічних установ, виданню нових книг з різних питань соціально-політичних наук.

З 1945 р. Дмитро Захарович багато енергії віддавав праці в Організації Об'єднаних Націй, продовжуючи водночас брати найдіяльнішу участь в ідейно-політичному та науковому житті України, вузів і дослідних установ Києва та інших міст.

Б. Зав'ялов спиняється також на літературно-публіцистичній спадщині вченого, наводить список деяких його псевдонімів, але саме цей бік бурхливої багаторічної діяльності

видатного літератора-більшовика залишився в рецензованій книзі найменш повно висвітленим.

Недостатньо конкретно говорить автор і про наукову роботу Д. З. Мануїльського: як академік Дмитро Захарович дуже активно співробітничав в академічних й університетських наукових закладах і колективних працях.

Книга написана жваво, цікаво, насичена яскравими епізодами, створює переконливий, правдивий образ славного борця нашої партії, талановитого більшовика-ленінця.

В. А. СЛІПЧЕНКО

І. К. РИБАЛКА.
АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА УКРАЇНІ
В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
1919 р.,
вид-во Харківського університету,
1967, 192 с.

Вихід у світ монографії «Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни 1919 р.» заповнює ту прогалину в українській радянській історіографії, яка довгий час не була розроблена істориками. І. К. Рибалка на широкому історичному фоні, за допомогою значної кількості архівних джерел, показав роль Комуністичної партії України, органів Радянської влади на селі у здійсненні революційних земельних перетворень в один із складних періодів на Україні. Автор аналізує такі питання: відновлення Радянської влади і розгортання соціалістичного будівництва в кінці 1918 — першій половині 1919 рр., економічне і політичне становище українського села, розкриває зміст основних принципів земельної політики Радянської влади на Україні у 1919 р., висвітлює процес обліку і конфіскації поміщицьких маєтків та відчуження лишків землі у куркулів, розподіл поміщицьких, церковних та куркульських земель, створення перших колективних і радянських господарств, організацію весняної сіви та збирання врожаю.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України вжив у кінці 1918 — на початку 1919 рр. ряд заходів, які утверджували і зміцнювали владу Рад, а саме: відновлення чинності декретів Великої Жовтневої соціалістичної революції, опублікування тимчасового положення про організацію Радянської влади на місцях, про утворення сільських комітетів бідноти та ін. В книзі показується значення рішень VIII з'їзду РКП(б), Програми партії, III з'їзду КП(б)У для зміцнення партійних організацій і посилення їх впливу на широкі робітничо-селянські маси і забезпечення керівної ролі в масових організаціях трудящих — Радах, профспілках, комсомолі і т. п.

В монографії досліджується здійснення урядом Радянської України соціалістичних перетворень в економічному житті республіки зокрема, зосередження в руках держа-

ви засобів виробництва й розподілу матеріальних ресурсів, проведення продовольчої розверстки, загальної трудової повинності та інші заходи, що випливали з політики воєнного комунізму. На основі залучення великого фактичного матеріалу автор всебічно обґрунтовує надзвичайно важливе питання — забезпечення правильних взаємовідносин між робітничим класом і трудящим селянством, міцного союзу між ними. Адже без досягнення цього союзу неможливе було правильне розв'язання аграрного питання. При цьому заслуговує на увагу глибокий аналіз класової диференціації українського селянства, показ того факту, що бідняки і середняки разом становили 87,7% (стор. 26) всіх селянських дворів. Тому цілком зрозуміло, що від їх настроїв і підтримки робітничого класу залежала доля революційних перетворень на Україні.

Слід відзначити, що куркульські господарства, яким належало 50,8% селянських земель (стор. 27), були добре забезпечені реманентом, великою рогатою худобою і становили головну соціальну базу націоналістичної контрреволюції. А тому Комуністичній партії України і Радянському уряду доводилось відновлювати і зміцнювати владу Рад, здійснювати аграрні перетворення в умовах гострої класової боротьби на селі, незакінченої громадянської війни та інтервенції, тяжкого господарської розрухи. Куркульство намагалося зі всією звірячою люттю помститися всім тим, хто розподіляв його землю та реманент. Все це, звичайно, не могло не сприяти пробудженню класової свідомості бідноти і близької до неї частини середнього селянства, які бачили, що боротьба за землю — це не тільки боротьба з поміщиками, а й з куркулями.

Відновлення і дальше зміцнення Радянської влади на селі висувало необхідність поновлення на селі комітетів бідноти, включення їх у загальну систему ревкомів і Рад. При наявності таких організацій біднота і середняки, борючись проти куркульства, могли фактично використати завоювання революції, оволодіти землею.

Обґрунтовуючи основні принципи земельної політики Радянської влади на Україні в 1919 р., І. Рибалка глибоко аналізує

декрети Тимчасового робітничо-селянського уряду (маніфест від 29 листопада 1918 р., декларацію від 25 січня 1919 р. та інші), в яких викладені основи земельної політики і конкретні заходи втілення їх у життя. Він висловлює критичні зауваження з приводу резолюцій Харківського губернського з'їзду Рад (лютий 1919 р.), III з'їзду КП(б)У і III Всеукраїнського з'їзду Рад, в яких були допущені помилки й перекручення ленінської земельної політики Комуністичної партії. Правильна точка зору автора, на відміну від інших трактувань, що нерідко трапляються в історичній літературі, підтвержується заходами партії по ліквідації допущених помилок, втручанням В. І. Леніна в цю справу, рішеннями VIII з'їзду РКП(б) про ставлення до середнього селянства.

У монографії показується діяльність партійних організацій України, Народного комісаріату земельних справ УРСР, земельних відділів виконавчих комітетів волостних, повітових та губернських Рад по практичному здійсненню основних завдань земельної політики Радянської держави. Наводяться цікаві матеріали з рішень з'їздів Рад, конкретної діяльності ревкомів, із звітів і розпоряджень місцевих органів влади по створенню спеціальних комітетів або комісій по обліку, охороні і управлінню нетрудовими конфіскованими господарствами, встановлення розміру наділу землі для трудових господарств. Подаючи матеріал з різних районів, автор характеризує особливості аграрних перетворень, гостроту класової боротьби, організованість сільської бідноти, роботу органів Радянської влади по всій республіці.

Розподіл поміщицьких, церковних та лишків куркульських земель, підкреслюєть-

ся в книзі, відбувався без потрібної підготовки, за короткий час, щоб забезпечити весняний обробіток і засів усіх земель. Повне землевпорядкування могло бути лише тимчасовим і не всебічним. Отже, органи влади на місцях керувалися переважно тим, що треба з нетрудових маєтків зберегти найбільш цінні, культурні господарства, задовольнити потребу в землі безземельних та малоземельних селян, землю виділяти лише тим, хто її сам обробляє, що вся земля мусить бути оброблена і засіяна. За даними автора всього на Україні в 1919 р. підлягало передачі трудящим селянам, приблизно, 19 млн. дес. (стор. 106).

Значний інтерес становить розділ про створення колективних і радянських господарств. У ньому подається великий фактичний матеріал про організацію колективних господарств (комун і артільей) та радгоспів.

У книзі висвітлюється різнобічна діяльність КП(б)У та її місцевих організацій у боротьбі за здійснення ленінської аграрної політики. Її проведення ускладнювалося й тим, що в той час на Україні проводили ворожу антинародну діяльність дрібнобуржуазні націоналістичні партії, підтримувані куркульством. Аналіз їх програм з аграрного питання, викриття їх антинародної суті лише збагатило б дослідження. Авторів слід було б більше уваги приділити використанню такого важливого джерела, як місцева періодична преса, що відображала важливі життєві явища того періоду.

Загалом рецензована монографія є глибоким науковим дослідженням і цінним вкладом в історичну науку.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК,
П. П. ГУДЗЕНКО

П. М. БАЛКОВИЙ. ВІЙНА БЕЗ ФЛАНГІВ,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1966, 300 с.

В радянській історичній науці є немало фундаментальних праць про боротьбу трудящих Радянської республіки проти імперіалістичної інтервенції та внутрішньої контрреволюції. Однак ця тема далеко не вичерпана, про що свідчить рецензована монографія. Партизансько-повстанська боротьба (так вдало названа автором війною без флангів), як визначна допоміжна сила регулярної Червоної Армії в роки громадянської війни стала органічним продовженням фронту Країни Рад. Величезного розмаху досягли бойові дії в тилу ворога на Україні.

У книзі П. М. Балкового на переконливому матеріалі обласних і центральних архівів показано збройні виступи трудящих України в тилу німецьких окупантів весною і літом 1918 р., формування партизансько-повстанських загонів і піднесення їх боротьби восени 1918 р. Автор докладно висвітлює керівництво повстанською парти-

занською боротьбою з боку більшовицького підпілля, роботу якого невтомно і систематично спрямовував В. І. Ленін.

1919 р. був дуже тяжким. Але бійці революції робили все для збереження завойовань Великого Жовтня на Україні. В книзі наводиться багато цікавих відомостей про тогочасні дії партизанів і повстанців Одеської, Миколаївської, Херсонської, Харківської, Катеринославської та інших губерній. Автор справедливо зробив, окремо зупинившись на боротьбі трудящих Кременчуцької губернії, місцевої організації більшовиків (стор. 125—128). Це дало можливість чітко з'ясувати особливості бойових дій у цьому важливому районі України. П. М. Балковий вдало характеризує різні форми боротьби і тактику партизанських та повстанських загонів у тилу денікінських військ. Під ударами Червоної Армії фронту і партизансько-повстанських загонів з тилу кривавий білогвардійський режим був повалений.

У книзі висвітлюється також боротьба українських партизанів і повстанців проти білопольських окупантів та військ Врангеля.

ля. Комуністична партія звертала велику увагу на згуртування революційних сил у тилу ворожих армій. В травні 1920 р. при ЦК КП(б)У був створений Закордонний відділ, який здійснював керівництво підпільними більшовицькими організаціями та партизанськими загонами на території, захопленій білополяками та білогвардійцями. Автор відтворює роботу цього відділу та його органів. Однак слід мати на увазі, що 1920 р. у Харкові діяло Південне бюро Комінтерну. Воно підтримувало зв'язок з революційними інтернаціональними силами, які діяли за межами Радянської країни, подавало їм допомогу. Архівні документи про це бюро зберігаються в фонді № 2 ЦДАЖР УРСР. Напевно, між Закордонним відділом ЦК КП(б)У і Південним бюро Комінтерну існував тісний оперативний зв'язок. Це питання заслуговує старанного дослідження.

Автор показує швидке розгортання партизансько-повстанської війни на захопленій

білополяками українській землі, зокрема активність загонів, створених більшовиками Східної Галичини, у гальній справі розгрому останнього походу Антанти.

Значне місце приділяється розкриттю ролі партизанів та більшовицького підпілля Криму в розгромі врангелівщини. Проте слід було виразніше показати діяльність Кримського обкому більшовиків, його секретаря М. Бабахана. Автор оригінально тлумачить причину зриву союзу Врангеля з Махном. Останній хотів блоку з чорним бароном. Однак «обмануті селяни класовим чуттям своїм здогадувалися, куди хилить Махно, до кого його тягне. В критичний момент вони ставали на перешкоді підступним намірам свого «ватажка» (стор. 282).

Праця П. М. Балкового є цінним дослідженням, у якому вперше в радянській історіографії широко висвітлюється боротьба українських партизанів і повстанців проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції в 1918—1920 рр.

К. І. ПОЗНЯКОВ.

* * *

Книга історика стає певним вкладом у науку, коли люди відкривають у ній багато потрібного, того, що не старіє, гідне пам'яті, поваги і любові. Саме такою є рецензована праця.

Мені випало щастя бути учасником Великого Жовтня, а потім — відстоювати його завоювання. Дослідження П. М. Балкового і за змістом, і за формою особливо близьке мені. Автор залучив великий фактичний матеріал, виклавши його зрозуміло, палко, з відчуттям особистої причетності до змальованих подій.

П. М. Балковий переконливо розкрив вирішальну роль комуністів, як натхненників і організаторів збройної боротьби робітників і селян України за Радянську владу. Поряд з діяльністю підпільних партійних організацій показав і особисту бойову долю багатьох комуністів, командирів і бійців, які билися в партизанських і повстанських загонах. Грандіозна революція породила велику мету, а остання — величезну енергію розкріпачення людини. Звідси і воля, і мужність, і відданість героїв книги справі Жовтня, масовість партизанської, повстанської боротьби, її підтримка переважною більшістю народу, взаємодія партизанів з регулярними частинами Червоної Армії.

Чимало сторінок автор відвів фактам і прикладам взаємної допомоги і дружби українського та російського народів-братів. Інтернаціональна єдність, воєнно-політичний союз народів Радянської країни, — кожне з цих глибоких понять, що народжені революцією і стали її прикметами, —

П. М. Балковий наповнює іменами, цифрами, фактами, епізодами.

Автор хвилююче показує Володимира Ілліча Леніна як вождя партії і всіх трудящих, розповідає, як надспалились на Україну партійні й військові діячі від ЦК РКП(б), особисто від В. І. Леніна з точною вказівкою: очолити боротьбу мас за відновлення Радянської влади на Україні.

На місцях створювались партійне підпілля, партизанський повстанський рух, готувалося збройне повстання, в «нейтральній» зоні виникали перші українські радянські дивізії.

Відтворюючи складність тогочасної обстановки, П. М. Балковий висвітлює величезне значення союзу робітничого класу і селянства в боротьбі проти ворогів революції, непримиренну боротьбу Комуністичної партії з дрібнобуржуазними партіями за маси селянства.

Слід всіляко вітати, що книга П. М. Балкового нагадує народові про славні імена не одного десятка колись несправедливо забутих більшовиків і безпартійних партизанів та повстанців України. Заслуга автора в тому, що він відновлює чудові сторінки історії українського народу.

Книга викликає великий інтерес у радянських людей, особливо молоді, вчить мужності, стійкості в боротьбі, вселяє віру в правоту ідеалів комунізму.

Шкода тільки, що монографія видана малим тиражем, бідно ілюстрована.

Ф. Б. ПИРШКО

Хроніка та інформація

РЕСПУБЛІКАНСЬКІ МІЖВУЗІВСЬКІ НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ ВЕЛИКОМУ ЖОВТНЮ

Київ. 26—28 вересня 1967 р. проходила республіканська міжвузівська наукова конференція з проблеми «Комуністична партія в боротьбі за здійснення ленінського плану соціалістичної революції на Україні», організована Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Київським державним університетом. Конференцію відкрила вступним словом секретар Київського обкому КП України В. М. Дмитрук. Від імені ленінської гвардії старих комуністів присутніх вітав учасник Жовтневого збройного повстання, член КПРС з 1916 р. В. Ю. Васильєв. На першому пленарному засіданні було заслухано доповідь заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька «Торжество ленінського плану побудови соціалізму на Україні».

На секції з проблеми «Більшовицькі організації в боротьбі за підготовку і здійснення ленінського плану перемоги Жовтневої революції на Україні» було заслухано та обговорено 35 наукових доповідей та повідомлень. Зокрема, висвітлено велике значення ленінської теоретичної й історичної спадщини для розробки всіх актуальних проблем історії КПРС і КП України. Цікаву доповідь «Питання історії більшовицьких організацій України в працях В. І. Леніна (1917—1918 рр.)» виголосив доктор історичних наук М. О. Буцько (Київ). Він, зокрема, глибоко проаналізував ті ленінські праці, що вперше опубліковані в повному зібранні творів великого вождя. Доктор історичних наук, професор Д. М. Гринішин (Ровно) зробив доповідь «В. І. Ленін і воєнна підготовка Жовтневої революції», старший викладач Кримського сільськогосподарського інституту К. Я. Зенченко — «В. І. Ленін і боротьба більшовиків за перемогу соціалістичної революції в Криму», доцент О. П. Живолуп (Харків) — «Ленінська аграрна програма та її вплив на боротьбу селянства України» та ін.

На секції було висвітлено діяльність більшовицьких організацій по підготовці та здійсненню ленінського плану перемоги Жовтневої революції на Україні. Доповіді та повідомлення відзначалися новизною матеріалу, постановкою актуальних питань, глибиною теоретичних узагальнень. Так, наприклад, доктор історичних наук, професор О. А. Бородин (Київ) зробив доповідь «До питання про боротьбу

більшовицьких організацій України за здійснення головного тактичного лозунга партії в Жовтневій революції (лютий—жовтень 1917 р.)»; доцент А. М. Черненко та викладач М. С. Савчин (Дрогобич) — «Роль професіональних революціонерів в організаційно-політичному зміцненні партійних організацій України (березень—травень 1917 р.)». Доцент П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг) поновому порушив питання про участь у VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) представників деяких партійних організацій України.

Чисельному зростанню більшовицьких організацій на Південно-Західному та Румунському фронтах напередодні і в період Великого Жовтня присвятив своє повідомлення кандидат історичних наук, доцент А. Г. Ткачук (Ніжин).

Значна кількість наукових доповідей та виступів узагальнювала досвід боротьби більшовицьких організацій у період підготовки соціалістичної революції та зміцнення Радянської влади. Це доповіді: кандидата історичних наук М. Г. Безпалко (Київ) — «Більшовизація Рад на Україні напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції»; старшого викладача С. І. Куцєвої (Харків) — «Боротьба більшовиків Донецько-Криворізького басейну за фабзавкоми і профспілки в 1917 році», доцента П. Ф. Решодька — «Боротьба більшовиків за селянські маси на Україні в період підготовки і перемоги Жовтневої революції» та ін. Розкриттю окремих сторін участі більшовицької партії, особливо її місцевих організацій, у муніципальній кампанії 1917 р. присвятив свій виступ кандидат історичних наук І. Ф. Курас.

Доповідачі показували боротьбу більшовицьких організацій за встановлення Радянської влади в окремих губерніях, районах та містах України. Цікавими були доповіді: «Більшовики Півдня України на чолі боротьби робітничого класу і селянства за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади (жовтень 1917 р.—березень 1919 рр.)» — кандидата історичних наук І. І. Печериці (Миколаїв), «Боротьба більшовицьких організацій Сумщини за встановлення і зміцнення Радянської влади (грудень 1917 р.—березень 1918 р.)» — доцента Є. Ю. Маленка (Харків),

«Більшовики Криму в боротьбі за встановлення Радянської влади» — доцента І. С. Чирви (Сімферополь) та ін.

Кілька доповідей та повідомлень присвячувались діяльності Комуністичної партії по здійсненню соціалістичних перетворень на Україні в перші роки Радянської влади, по дальшому залученню широких мас до розвитку і поглиблення соціалістичної революції в місті й на селі. Схвально зустріли учасники секції повідомлення асистента кафедри марксизму-ленінізму Кам'янець-Подільського педінституту А. Ф. Сурового — «Комуністична партія — організатор профспілкового руху на Україні в період громадянської війни (1918—1920 рр.)»; доцента М. Д. Березовчука (Умань) — «Боротьба Комуністичної партії України за організаційно-політичне зміцнення комнезамів у період переходу від війни до миру (1920—1921 рр.)» та ін.

Учасники секції «Комуністична партія в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму на Україні» заслухали та обговорили 33 наукові доповіді та повідомлення, присвячені закономірностям розвитку Комуністичної партії та її керівної ролі в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва, вирішальній ролі народних мас у революційному перетворенні суспільства, боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства та проведення культурної революції. З цього погляду цікавими були повідомлення наукового співробітника Інституту історії АН УРСР М. Р. Плюща — «Діяльність КП(б)У по удосконаленню масової роботи серед робітничого класу в роки соціалістичної індустріалізації (1926—1939 рр.)», доцента Г. Я. Пономаренка (Донецьк) — «Діяльність партійних організацій Донбасу в роки першої п'ятирічки», професора Ф. С. Павлова (Дніпропетровськ) — «Історичний досвід політики і тактики Комуністичної партії щодо середньої та дрібної промислової і торгової буржуазії в перехідний період до соціалізму» та ін.

Цікаві повідомлення відбивали діяльність Комуністичної партії по розвитку промисловості, сільського господарства, культури і науки в західних областях України, як, наприклад, доцента В. В. Тимченка (Чернівці) — «Поширення марксистсько-ленінських ідей на Буковині та їх вплив на суспільно-політичне, громадське та літературне життя», аспіранта П. Д. Сардачука (Львів) — «Комуністична партія Західної України (КПЗУ)

в боротьбі за інтернаціональну єдність трудящих у 1934—1938 рр.», кандидата історичних наук В. В. Добрецова (Львів) — «З історії боротьби КПЗУ за ленінське вирішення національного питання (до питання «автономії» Західної України і «незалежності» Польщі)» та ін.

Доцент М. В. Бугайов (Київ), кандидат історичних наук М. М. Меженін (Луганськ), кандидат історичних наук І. К. Воропай (Дніпропетровськ), аспірант Г. Н. Терещенко (Київ) та доцент Л. Є. Котлов (Харків) розкрили окремі сторінки діяльності партійних організацій України по створенню матеріально-технічної бази комунізму, по вдосконаленню соціалістичних виробничих відносин та вихованню людини комуністичного суспільства.

Питанням боротьби В. І. Леніна і Комуністичної партії за ідейну та організаційну єдність партійних рядів проти антипартійних груп і течій, проти троцькізму, дрібно-буржуазного авантюризму, правих опортуністів, націонал-ухильників було присвячено ряд доповідей в обох секціях. Зокрема кандидат історичних наук В. Ф. Остафійчук (Київ) зробив доповідь «Боротьба В. І. Леніна проти капітулянтів і розкольників у період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції», доцент П. Г. Баськов (Харків) — «З історії боротьби Комуністичної партії проти троцькістсько-зінов'євської опозиції у 1920—1927 рр.». Заслугує на увагу наукове повідомлення професора В. І. Юрчука (Київ) — «Проти буржуазної фальсифікації історії КП України післявоєнного періоду».

На заключному пленарному засіданні керівники секцій — доктори історичних наук, професори М. О. Буцько та М. М. Матвійчук доповіли про наслідки роботи секцій. На цьому ж засіданні виступив заступник голови республіканського комітету по підготовці та проведенню наукової сесії, завідувач кафедри історії КПРС Київського університету О. А. Бородин. Він зупинився на актуальних питаннях розробки історії КПРС та КП України в світлі постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». Рекомендації, ухвалені на заключному пленарному засіданні, спрямовані на дальший розвиток історико-партійної науки Української РСР.

В. П. ШЕВЧУК, А. А. ЛУКАШЕНКО

Львів. 20—22 жовтня 1967 р. у Львівському університеті відбулася республіканська наукова міжвузівська конференція з проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення», проведена Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, Інститутом історії

АН УРСР і Львівським ордена Леніна державним університетом ім. Ів. Франка. Ця подія привернула увагу викладачів і студентів вузів Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, Чернівців та інших міст республіки, науковців і аспірантів, учителів-істориків, широкої громадськості.

Конференцію, в роботі якої взяли участь понад 200 чоловік, відкрив секретар Львівського обкому КП України, кандидат історичних наук В. П. Чугайов. З доповіддю «Всесвітньоісторичне значення Великого Жовтня» виступив завідуючий кафедрою історії КПРС Львівського сільськогосподарського інституту Й. Д. Черниш. Доповідь завідуючої відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР І. М. Мельникової була присвячена темі «Інтернаціоналізм Великої Жовтневої соціалістичної революції і участь іноземних інтернаціоналістів у боротьбі за Радянську владу на Україні».

На конференції працювали чотири секції.

На першій з них — «Вплив Великого Жовтня на розвиток революційного руху капіталістичних країн» було обговорено одинадцять доповідей. Доцент Львівського університету Ф. Й. Назаренко охарактеризував наслідки перемог Жовтневої революції для економіки капіталістичного світу. Проблема історії революційного і робітничого руху в Німеччині у післяжовтневий період присвятили свої виступи доцент Чернівецького університету І. М. Теодорович, асистенти львівських політехнічного і зооветеринарного інститутів С. К. Звонська та М. М. Швагуляк. Міжнародне значення Угорської Радянської Республіки 1919 р. розкрив доцент Ужгородського університету М. В. Троян. Представник Харківського інституту культури — доцент Г. Й. Чернявський порушив питання впливу Великого Жовтня на розвиток Болгарської Комуністичної партії. Про інтернаціоналізацію профспілок у Галичині розповів доцент Дрогобицького педінституту Я. С. Хонігсман.

Ряд доповідачів спинився на проблемах історіографії. Доктор історичних наук С. М. Пархомчук (Інститут історії АН УРСР) піддав ґрунтовній критиці деякі новітні концепції й тенденції буржуазної науки у висвітленні історії радянського суспільства. Важливі питання історіографії Жовтня розглянули доценти Львівського університету О. С. Бейліс та Т. Г. Солтановська, викладач Чернівецького університету І. М. Гойло.

На другій секції, присвяченій піднесенню національно-визвольного руху під впливом Великого Жовтня, виступило одинадцять учасників конференції. Загальні питання цієї теми (рушійні сили національно-визвольної боротьби, крах колоніальної системи імперіалізму, соціальний прогрес у молодих національних державах Азії і Африки) знайшли відображення в доповідях доцентів Київського університету З. А. Енольського і В. І. Волковинського, доцента Львівського університету О. П. Лося, аспіранта цього ж вузу А. М. Гігашвілі. Кандидат історичних наук В. М. Зайцев (Інститут історії АН УРСР) виступив з доповіддю

«Великий Жовтень і Монголія». Доцент Миколаївського педінституту Л. Д. Костенко розповіла про піднесення революційного руху в Кореї. Кандидат історичних наук І. Ф. Черніков (Інститут історії АН УРСР) сплиняв на питанні встановлення дружніх радянсько-турецьких відносин.

Важливі історичні події в деяких країнах Сходу (Афганістані, Китаї, Індокитаї), пов'язані з перемогою Жовтневої революції, висвітлили науковці Львівського університету — професор А. Ф. Вовчик, доценти М. О. Ратич та М. О. Кисельова. Професор Львівського університету Р. М. Бродський викрив антимарксистські погляди групи Мао Це-дун та її ренегатську позицію щодо міжнародного комуністичного руху.

Про участь іноземних інтернаціоналістів у Великій Жовтневій соціалістичній революції і громадянській війні йшлося на третій секції, де виступило дев'ять чоловік. Доцент Ніжинського педінституту А. Г. Ткачук розповів про участь солдатських мас Австро-Угорщини та Німеччини у фронтовому братанні напередодні і в дні Великого Жовтня. З доповіддю «Боротьба польських революційних сил проти реакції на I Всеросійському з'їзді військовослужбовців-поляків» виступив доцент Львівського університету І. І. Белякевич. Старший викладач Львівського сільськогосподарського інституту С. І. Моков показав керівництво РКП(б) діяльністю іноземних інтернаціоналістів у 1918—1920 рр. Роль угорських революціонерів у захисті завоювань Жовтневої революції було висвітлено в доповідях професора Львівського університету М. Ф. Лебевича та доцента Ужгородського університету І. М. Гранчака. В. о. професора Ужгородського університету Г. В. Марченко узагальнив матеріал про участь румунських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад в нашій країні. Викликали інтерес також доповіді кандидата історичних наук І. М. Кулініча (Інститут історії АН УРСР), доцента Івано-Франківського педінституту Ю. І. Патлажана, аспіранта Львівського університету Г. С. Кручківця, які охарактеризували внесок представників зарубіжних народів (зокрема німецького, польського та ін.) у встановлення і зміцнення Радянської влади.

Дев'ять доповідей було заслухано на секції «Вплив будівництва соціалізму у комунізму в СРСР на зарубіжні соціалістичні країни». Доцент Львівського університету Б. І. Распутніс спинився на питаннях історіографії міжнародного значення комуністичного будівництва в СРСР. Асистент Львівського торгово-економічного інституту В. О. Гайворонюк присвятив свій виступ темі «Жовтнева революція і розвиток співробітництва соціалістичних країн». Докладники з Львівського університету — доктор економічних наук В. С. Петров і до

цент В. П. Чорний розкрили в своїх доповідях деякі сторони дружби й співробітництва радянського і болгарського народів. Про особливості побудови соціалізму в НДР говорив старший викладач Комуністичного гірничо-металургійного інституту Ю. І. Єгоров. З повідомленням «Піднесення виробничо-кооперативного руху в Угорщині на початку 1959 р.» виступив Г. М. Кипаренко (Львівський університет). Питанням братніх зв'язків з польським народом були присвячені доповіді представників Львівського університету Л. Ю. Вольковича, І. М. Мирошникенка, Л. О. Любимського.

На заключному пленарному засіданні з інформацією про наукову сесію «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток пролетарського руху в Німеччині», нещодавно проведену в Берліні Академією наук НДР, виступив учасник цієї сесії І. М. Кулінич. Керівники секцій підбили підсумки роботи, відзначивши, що представлені на конференцію доповіді та

повідомлення — результат великої дослідницької діяльності авторів. Підкреслювався також високий науково-теоретичний рівень виступів. Всього на пленарних і секційних засіданнях було заслухано 42 доповіді представників чотирнадцяти вузів України, а також Інституту історії АН УРСР. порушені проблеми викликали жваве обговорення, дискусії.

Учасники конференції відзначили її позитивну роль у справі обміну думками і встановлення особистих контактів між працівниками вузів та наукових установ республіки і висловили побажання щодо скликання конференцій, присвячених важливим проблемам історичної науки і знаменним датам, зокрема 150-річчю з дня народження К. Маркса, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, а також 100-й річниці Паризької Комуні.

Тези доповідей та повідомлень конференції вийшли окремим виданням.

М. О. РАТИЧ, Г. М. КИПАРЕНКО

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

31 жовтня — 1 листопада 1967 р. в Чернівецькому краєзнавчому музеї відбулась наукова конференція, присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. В роботі конференції взяли участь науковці Кишинєва і Чернівців, учасники Хотинського повстання 1919 р., громадянської війни та активні діячі підпільного комуністичного руху на Буковині.

Конференція розглянула ряд питань, зв'язаних з вивченням історії революційного руху на Буковині в роки іноземного поневолення. Доктор історичних наук М. В. Березняков (Кишинів) у доповіді «Хотинське повстання — важливий етап боротьби за Радянську владу» на основі нових архівних документів висвітлив керіваний більшовиками збройний виступ робітників і селян Хотинського і Сорокського повітів у січні 1919 р. Доповідач звернув увагу присутніх на те, що в науковому архіві Чернівецького краєзнавчого музею зберігається багато досі не введених у науковий обіг спогадів учасників Хотинського повстання.

Краєзнавець Л. Ф. Новицький (Чернівці) в доповіді «Хотинці на фронтах громадянської війни» говорив про документи, які свідчать, що в 1919 р. в Хотині діяв більшовицький реаком. Після придушення повстання члени ревкому брали активну участь у боротьбі за відновлення Радянської влади на Поділлі.

Кандидат історичних наук Я. М. Копанський (Кишинів) у доповіді «Про національно-революційний рух в Бессарабії і на Буковині в 1918—1940 рр.» розглянув об'єктивну обстановку, що зумовила згуртування трудящих усіх національностей у

боротьбі проти окупації боярської Румунії, проаналізував діяльність підпільної комуністичної організації по об'єднанню робітничо-селянських мас в єдиний інтернаціональний фронт боротьби за своє соціальне і національне визволення, викрив антинародну діяльність буржуазних націоналістів. Було поставлене питання про особливості національно-революційного руху, який визначається кінцевою його метою — возз'єднанням з Радянською Батьківщиною — та інтернаціональним складом його учасників. Основні положення доповіді Я. М. Копанського підтверджуються конкретними матеріалами, викладеними в повідомленні старшого наукового співробітника краєзнавчого музею М. І. Бр оф м а н а «Революційна боротьба трудящих Буковини в роки світової економічної кризи».

В доповіді «Український національний рух на Буковині у другій половині XIX — на початку XX ст.», з якою виступив доцент університету Є. С. Приходько, було підкреслено єдність національно-революційного руху на всіх українських землях. Доцент П. В. Михайлина у своїй доповіді «Вплив першої російської революції 1905—1907 рр. на піднесення революційного руху на Буковині» навів нові дані з даної проблеми, зокрема про революційні події в Чернівецькому університеті. Наукові працівники обласного архіву Р. Г. Копилович і В. А. Шустак ова повідомили про документи з історії революційного руху на Буковині. Про наявність таких матеріалів у фондах наукової бібліотеки Чернівецького університету розповіла бібліограф В. А. Бойко.

У повідомленнях О. О. Тимофєєвої

(краєзнавчий музей) і Т. І. Бушиної (університет) знайшли своє відображення перетворення в галузі культури, що сталися на Буковині за роки Радянської влади.

На конференції виступили із спогадами учасники Хотинського повстання Т. Левадиюк, Т. Кантемір, І. Кравецький, учасники революційного підпілля на Буковині в роки румуно-боярської окупації краю П. Білоус, П. Фівчук, Є. Фін-

кель, Б. Кац, Ш. Кривий, старий більшовик М. Гаврилюк. Учасників конференції привітали секретар Чернівецького обкому КП України В. М. Курило та завідуючий відділом обкому партії І. О. Бурковський. Директор музею О. Й. Филипович зробив підсумки роботи конференції.

Б. О. ТИМОШУК

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОЇ ВОЄННОЇ НАУКИ

Зустрічаючи 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Воєнно-наукове товариство при київському окружному будинку офіцерів Радянської Армії 12 і 13 жовтня 1967 р. провело наукову сесію на тему: «В. І. Ленін і радянська воєнна наука». На сесію були запрошені члени Воєнно-наукового товариства — генерали і офіцери запасу і у відставці, науковці та викладачі історії.

Голова Воєнно-наукового товариства — генерал-лейтенант С. Г. Горьчов у вступному слові розповів про чудові досягнення воєнної науки, що успішно розвивалася за минулі 50 років. Вона є найпередовішою воєнною наукою, що ґрунтується на геніальному і непереможному вченні марксизму-ленінізму. Він підкреслив, що великий вождь пролетарської революції, основоположник регулярної Червоної армії В. І. Ленін виховав славу когорту командирів і політпрацівників Червоної армії під час громадянської війни, навчив їх перемогати численних ворогів радянської держави. Бойові традиції представників старшого покоління з честю продовжені в роки Великої Вітчизняної війни, в якій радянський народ відстояв завоювання Великого Жовтня. Досягнення радянської воєнної науки в СРСР в нових історичних умовах узагальнені і взяті на ідейно-теоретичне і практичне озброєння сучасних кадрів Радянської Армії.

З доповіддю «В. І. Ленін і розвиток радянської воєнної науки за 50 років» виступив генерал-лейтенант у відставці В. Ю. Васильєв. Висвітлюючи історичний шлях будівництва радянських збройних сил, він навів переконливі приклади втілення в життя ленінських заповітів про

вдосконалення воєнної науки, її теорії. На основі ленінських настанов, у суворох боях громадянської війни створювалася і розвивалася радянська воєнна наука. В. І. Ленін як Голова Ради Народних Комісарів і Голова Ради робітничої і селянської оборони (в квітні 1920 р. перетворена на Раду Праці і Оборони) творчо розробив форми і способи боротьби з іноземними інтервентами, білогвардійцями та іншими ворогами радянської держави. Його вказівки про підготовку червоних офіцерів, які вийшли з робітників і селян, про вміле використання військових спеціалістів, про організацію діяльності воєнних комісарів і авангардну роль комуністів лягли в основу створення непереможної Радянської Армії, яка в боях проти ненависних ворогів стійко захищала завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Генерал-майор О. Л. Кронік прочитав доповідь «Воєнно-історична наука за 50 років». З великим інтересом учасники сесії прослухали також доповідь генерал-майора Д. М. Краснокутського «Ракетні війська і артилерія на захисті завоювань Жовтня».

Цікавими були виступи генерал-майора В. Г. Шпагіна «Про радянські повітряні сили», І. Г. Василевського «Про воєнно-морський флот», Ф. Г. Подолінського «Про воєнно-інженерні війська», генерал-майора медичної служби П. М. Бяліка «Радянська медицина за 50 років».

Наукова сесія допомогла її учасникам розширити знання, необхідні для пропагандистської роботи серед населення, виховання його в дусі радянського патріотизму.

П. А. ГАВРЮК

СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА М. Ф. БІЛЯШІВСЬКОГО

24 жовтня 1967 р. музейні працівники, археологи, історики, мистецтвознавці, представники громадськості Києва вшанували пам'ять Миколи Федотовича Біляшівського, засновника Державного історичного музею УРСР, одного з перших академіків Академії наук Української РСР. На сесії були

присутні дружина М. Ф. Біляшівського Євдокія Борисівна та два його сини — доктор технічних наук М. М. Біляшівський та інженер заводу «Більшовик» Ю. М. Біляшівський.

Директор Державного історичного музею УРСР І. О. Дудник зазначив, що

видатний вчений був фундатором музейної справи на Україні. Йй він віддав понад 20 років життя. Колекції київського музею, особливо етнографічні, зібрані М. Ф. Біляшівським разом з В. В. Хвойкою, Д. М. Щербаківським, мають велике значення. Понад 6 тис. зібраних ним експонатів відносяться до радянського періоду. М. Ф. Біляшівському належить заслуга організації музеїв у ряді міст України, зокрема в Полтаві. Він проводив також велику наукову і науково-популяризаторську роботу. Доробок вченого — понад 300 праць, що не втратили свого значення й до сьогоднішнього дня.

Працівник музею С. Р. Кілієвич розповіла присутнім про життєвий шлях і діяльність М. Ф. Біляшівського. Доповідачка відзначила, що він перший виступив на сторінках «Киевской старины» з пропозицією про створення державної системи охорони пам'яток старовини й архівів. Йому належить ініціатива видання першого на Україні спеціального журналу «Археологическая летопись Южной России», який відіграв величезну роль у розвитку археологічної науки на Україні. У 1902 р. М. Ф. Біляшівський був призначений директором Музею старовини і мистецтва у Києві. На жій посаді він перебував до 1923 р.

Найцікавішою сторінкою в музейній діяльності Миколи Федотовича була його захопленість кустарно-промисловою творчістю українського народу. Виставка виробів, що відбулася у Києві в 1906 р., показала всьому світу високі зразки української народної художньої творчості.

Заслугою Миколи Федотовича є те, що в 1910 р. він влаштував у Києві виставку творів М. О. Врубеля, на якій було представлено 108 полотен митця. Значна частина їх залишилася в Києві.

Доктор історичних наук В. Й. Довженко у своєму повідомленні підкреслив, що М. Ф. Біляшівський входив до плеяди видатних українських вчених другої половини XIX ст., до якої належали В. Б. Антонович, В. В. Хвойко, В. І. Ляскоронський, М. С. Грушевський, М. І. Довнар-Запольський, Д. І. Багалій та ін. Для багатьох з них головним захопленням була археологія. Микола Федотович брав активну участь в археологічних розкопках на Волині, в Києві (Кирилівської стоянки), біля Канева (Княжій гори). Наслідки досліджень публікувались у статтях і монографіях. Його праця «Монетные клады Киевской губернии» і досі не втратила своєї цінності. У 1903 р. Микола Федотович виступив з статтею, в якій висловив цікаві думки — про методологію досліджень з археології, про наближення її до сучасності.

Інтерес у присутніх викликало повідомлення завідувачої відділом Державного музею Т. Г. Шевченка Л. І. Внучкової, яка розповіла про М. Ф. Біляшівського-збирача творів Т. Г. Шевченка. Микола Федотович мріяв зібрати спадщину великого Кобзаря в одному місці, щоб зробити її

надбанням всього народу. Як відомо, значна частина праць митця перебувала в приватних збірках. Микола Федотович з'ясував, де зберігаються твори Т. Г. Шевченка. У 1910 р., в день 50-річчя з дня смерті поета була організована перша виставка його творів, незважаючи на перешкоди, що їх чинила реакція. Напередодні першої світової війни ця колекція налічувала 53 твори. У роки громадянської війни проводилася велика робота по дальшому збиранню і збереженню мистецької спадщини Т. Г. Шевченка. В 1919 р. удалося відкрити літературно-художню виставку його творів.

Заповітна мрія Миколи Федотовича про перетворення цих мистецьких і поетичних скарбів у всенародне надбання здійснилась — у Харкові був створений Музей Т. Г. Шевченка.

Діяльності М. Ф. Біляшівського як етнографа присвятила своє повідомлення старший науковий співробітник музею В. М. Мамуня. Микола Федотович був засновником сучасної багатой і цінної етнографічної колекції музею. Він, власне, перший почав збирати і вивчати селянські художньо оформлені речі, що викликало подив і глузування з боку людей недосвідчених або зарозумілих. Людина з високим природним художнім смаком, М. Ф. Біляшівський зумів знайти кращі зразки народної художньої творчості і довести, що вони не поступаються перед мистецтвом ланівних класів. Своім ентузіазмом Микола Федотович зумів захопити й інших культурних діячів свого часу, наприклад, Д. І. Яворницького, Ф. К. Волкова (Х. Вовка), М. І. Сумцова та ін. Експонати створеного художньо-промислового відділу музею доводили, що в народі немає абстрактного мистецтва і що всі народні художні вироби пов'язані з життям.

Численні зразки цієї творчості експонувались на Першій етнографічній виставці, що тривала з 1 лютого 1905 р. до 1 травня 1906 р. У 1911 р. була влаштована друга, значно ширша виставка. Ці виставки ствердили самотність та високу майстерність народних художніх виробів і цілковите визнання їх з боку цінителів мистецтва.

З 1900 р. Микола Федотович по-справжньому захопився народним мистецтвом, написав і опублікував багато статей з цього питання, показуючи мистецьку обдарованість українського народу. У 1913 р. Миколу Федотовича як знавця народного мистецтва було призначено інспектором київських художньо-промислових шкіл.

Про розкопки М. Ф. Біляшівського на Княжій горі біля Канева розповіла старший науковий співробітник музею Н. І. Шендрік. Княжа гора здавна приваблювала місцевих шукачів скарбів, що призводило до руйнування археологічної пам'ятки. Планові розкопки і наукове дослідження було тут розпочато М. Ф. Біляшівським у 1891 р. Наслідки роботи висвітлювались на сторінках «Киевской старины» у 1891, 1893 і 1899 рр. На місці розкопок

знайдено речі, що належать до кам'яного віку та періоду Київської Русі. Знахідки показали, що до XIII ст. в районі Княжої гори існувало чимале місто з досить розвиненою економікою і культурою. Це місто — літописна Родня — загинуло у боротьбі з переважаючими силами ворога.

Присутні переглянули документальний кольоровий фільм «Біля джерел Київської Русі» (виробництво кіностудії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка) та з увагою прослухали пояснення до нього доцента університету Г. Г. Мезенцевої. Кафедра музеєзнавства КДУ продовжує розкопки Княжої гори, розпочаті М. Ф. Біляшівським, сказала доповідачка. Наслідки їх стверджують думку Миколи Федотовича про існування на Княжій горі літописного міста Родня. Знайдені матеріали дають підставу твердити, що Родня, розташована при впадінні ріки Росі в Дніпро, була давнім і значним центром племені росів, родова назва яких поширилась на цілий народ. Взагалі, археологічні пам'ятки, виявлені на Канівщині, зокрема на Княжій горі, вносять цінний вклад у вивчення давнього періоду історії Київської Русі.

Зі спогадами про батька виступив М. М. Біляшівський. Він розповів про те, в яких складних умовах доводилось Миколі Федотовичу в роки громадянської війни зберігати музейні цінності. Лише за Радянської влади, коли на Україні розгорнулося широке музейне будівництво, вчений зміг виявити повністю свої сили і здібності.

Цікаві факти про зустрічі з М. Ф. Біляшівським і про свою роботу на Княжій

горі навіть доктор біологічних наук професор М. В. Шарлемань. У своєму виступі він, зокрема, сказав, що у 1923 р. в цьому районі був створений Канівський середньодніпровський заповідник, до складу якого увійшла і Княжа гора. Зберегти чудову місцеву природу лісостепу та весь унікальний природничо-історичний комплекс, відомий на весь світ, — така була мета. Але зараз, з тривогою зауважив доповідач, Канівський заповідник по суті стоїть перед загрозою загибелі. З 1939 р. він є науково-експериментальною та учбовою базою Київського університету. Тут проходили виробничу практику тисячі біологів, геологів, археологів, істориків та географів. Та так було, поки в заповіднику не розгорнувся своєї «діяльності» Канівський учбово-дослідний лісгосп Київського університету. Господарники почали нещадно нищити унікальний віковий грабовий ліс, заміняючи його посадкою дуба. Керівники Пекарського колгоспу розорюють заповідну цілину, викорчують дерева, які охороняли гірські схили від руйнувань. Це все загрожує існуванню заповідника.

Учасники сесії одностайно висловили побажання про необхідність відновлення Канівського лісостепового заповідника як природничого та історико-археологічного комплексу з присвоєнням йому імені М. Ф. Біляшівського.

Присутні з інтересом оглянули виставку археологічних та етнографічних експонатів з колекцій М. Ф. Біляшівського, влаштовану співробітниками музею.

О. А. БЕВЗО, А. В. ЮРЧЕНКО

МУЗЕЙ БОЙОВОЇ СЛАВИ

Радянські вчителі завжди з честю виконують свій обов'язок перед партією і народом. В грізні роки Великої Вітчизняної війни вони разом з усім радянським народом стали на захист завоювань Великого Жовтня.

4 листопада 1967 р. в урочистій обстановці у середній школі № 32 м. Києва було відкрито музей бойової слави київських учителів. В залі зібрались вчителі міста-героя і серед них багато ветеранів Великої Вітчизняної війни, представників громадськості. Секретар Московського РК КП України І. В. Михайленко передала школі № 32 на вічне зберігання пам'ятний Червоний Прапор Московського районного комітету партії. Групу школярів було прийнято до лав піонерів, а старшокласникам, які щойно вступили до комсомолу, були вручені комсомольські квитки. На урочистому мітингу виступив Герой Радянського Союзу вчитель А. Я. Ворончук, який від педагогів — учасників Великої Вітчизняної війни побажав учням видатних ус-

пхів у навчанні і подякував за створення музею бойової слави.

За порівняно короткий час учні середніх і старших класів 32-ї школи зібрали великий матеріал про бойові діла понад 400 вчителів столиці України. Зал прикрашають великі портрети вчителів-князя Героїв Радянського Союзу — М. А. Сологуба, А. Я. Ворончука, В. М. Яремчука, Т. М. Шашла, численні фото педагогів — воїнів, нагороджених багатьма орденами і медалями. Експонуються також особисті речі борців проти фашистських загарбників.

Створення на громадських засадах першого на Україні музею бойової слави вчителів слід всіляко вітати. В школі № 32 добре поставлена виховна робота серед учнів з використанням місцевого матеріалу. Історичний гурток школи вивчає минуле і сучасне Московського району. Окремий стенд розповідає про видатних людей нашої Батьківщини, які жили в Московському районі і ім'ям яких названо ряд вулиць району.

К. Ф. МАРТ'ЯНОВ

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *П. Т. Тронько*. Торжество ленинского плана построения социализма на Украине. *Из истории развития исторической науки в УССР*. *Ф. Е. Лось*, *В. Г. Сарбей*. Основные этапы развития советской исторической науки на Украине. *А. А. Кугот*. Исследования по истории украинской советской культуры. *В. С. Сороковская*. Развитие исторической библиографии в Украинской ССР. *В помощь пропагандистам и слушателям сети политического просвещения*. *П. М. Кострыба*. Великая Октябрьская социалистическая революция — начало эпохи перехода от капитализма к социализму. Сообщения. *Ф. П. Терехов*. О роли контрольных органов КП(б)У в укреплении единства партии (1926—1929 гг.). *П. М. Денисовец*. Дифференциация крестьянства Украины в условиях изпа и ее влияние на производственное кооперирование села (1921—1928 гг.). *С. Я. Случевская*. К вопросу о партийном строительстве на Украине в годы гражданской войны (1918—1920 гг.). *Н. М. Лещенко*. К истории становления советской системы просвещения на Украине (октябрь 1917—1920 гг.). *В. Н. Гулевич*. Революционные традиции борьбы немецкого народа против милитаризма и войны. *Никола Иванов*. Борьба болгарских коммунистов в парламенте за мир и дружбу с СССР. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *P. T. Tronko*. Triumph of Lenin's Plan of Socialism Construction in the Ukraine. *From the History of Development of the Historical Science in the Ukr. SSR*. *F. E. Los*, *V. G. Sarbey*. The Main Stages of the Development of the Historical Science in the Ukraine. *A. A. Kugot*. Investigations on the History of the Ukrainian Soviet Culture. *V. S. Sorokovskaya*. Development of the Historical Bibliography in the Ukrainian SSR. *Aid to the Students and Propagandists of the Political Education*. *P. M. Kostryba*. The Great October Socialist Revolution — the Beginning of the Transition Epoch from Capitalism to Socialism. Communications. *F. P. Terekhov*. On the Role of Control Organs of the Communist Party (of Bolsheviks) of the Ukraine in Strengthening of Party Unity (1926—1929). *P. M. Denisovets*. Differentiation of the Ukrainian Peasantry under the Conditions of New Economic Policy and the Influence of this Differentiation on the Industrial Cooperation of the Village (1921—1928). *S. Ya. Sluchevskaya*. On the Problem of Party Construction in the Ukraine during the Years of the Civil War (1918—1920). *N. M. Leshchenko*. On the History of Formation of the Soviet Educational System in the Ukraine (October, 1917—1920). *V. N. Gulevich*. Revolutionary Traditions of the German People Struggle against Militarism and War. *Nikola Ivanov*. Struggle of Bulgarian Communists in Parliament for Peace and Friendship with the USSR. Notes. Returning to the Published Materials. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.